

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM•TUDOMÁNY•KULTÚRA
SOCIETY•SCIENCE•CULTURE

XLII. évfolyam, 2012. 1. szám
Year XLII, issue 2012/1

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK
FORUM PUBLISHING COMPANY, NOVI SAD

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET
Published by the Forum Publishing Company

Angol tartalommutató és rezümék:
Rakić-Ódri Kornélia

Szerb tartalommutató:
Pásztor Kicsi Mária

ETO-besorolás:
Kaszás Angéla

A folyóiratban megjelent tanulmányokat a szerkesztőbizottság tagjai, illetve felkért szakemberek lektorálták.

All the contributions in the quarterly journal *Létünk* are refereed by members of the Publishing Board and/or by external professionals from the relevant field.

A folyóirat az interneten:
www.letunk.rs

TARTALOM

	■ ■ <i>Elmélet – történet – kísérlet</i>	
Major Nándor	Jugoszlávia széthullása (I.)	9
	■ ■ <i>Emlékezet</i>	
Mészáros Zoltán	Az 1944–45-ös események minősítései (I.)	31
	■ ■ <i>Perspektíva</i>	
Káich Katalin	Regionalizmus és egyetemesség	46
Barcsi Tamás	Az emberi méltóság filozófiájának alapjai (II.) . . .	51
	■ ■ <i>Örökség</i>	
Kónya Sándor	Áloműző ének	61
Tamás Ágnes	Harcias szomszédok?	70
	■ ■ <i>Műhely: A magyar tudomány napja a Vajdaságban</i>	
Beszédes Árpád	Államilag garantált nyelvi jogok a Vajdaságban és Dél-Tirolban	93
Guzsvány Szandra	„Este viszik a menyasszony ágyát...” (A kupuszinai lakodalom régen és ma)	102
Lajkó Brigitta	„Na most menjek vagy maradjak?” (A tervezett migráció vizsgálata a szabadkai magyar végzős középiskolások körében)	114
Lovra Éva	„A mi apáinknak nincs fejfája” (1944–45 még hidegebb napjainak feloldása a művészet feneketlenségében)	124
Urbán Viola	A csantavéri szőlők hamvain emelkedő ház	132
Gruber Enikő	Kempelen Farkas munkásságának délvidéki vonatkozásai	144
	*	
Pál-Lukács Zsófia	A végletek érintkeznek (Nádas Péter: <i>Mélabú</i>) . . .	153
	■ ■ <i>Szemle</i>	
Kocsis Árpád	Nemzet és radikalizmus (<i>Nemzet és radikalizmus – Egy új pártcsalád felemelkedése</i>)	167
Móra Regina	„...a történelem állandó jelenléte...” (<i>Kultúra és identitás</i>)	181
Törteli Telek Márta	Pedagógiai eszköztárunk (<i>Nevelés és társadalom: Hagyomány és megújulás</i>)	184
	*	

Viktorija Aladžić	Szabadkai Nyilatkozat (Kocsis Árpád fordítása)	192
Steiner Dóra	Szolidaritás – Lojalítás – Oktatás	203
Máté Emese	Érzelmi világok metszéspontjában: egy-mástól tanulva az egy/egész-séget gazdagítjuk	207
Dudás Attila	A magyar tudomány napja a Délvidéken – 2011	212
	■ ■ <i>Dokumentum</i>	
Bogumil Hrabak	Boszniaiak a hódoltság korabeli Magyarországon (Csorba Béla fordítása)	216
	E számunk szerzői	228

SADRŽAJ

	■ ■ <i>Teorija – istorija – eksperiment</i>	
Nandor Major	Raspad Jugoslavije (I)	9
	■ ■ <i>Sećanje</i>	
Zoltan Mesaroš	Karakterizacija događaja iz 1944–45	31
	■ ■ <i>Perspektiva</i>	
Katalin Kaić	Regionalizam i univerzalnost	46
Tamaš Barči	Osnovi filozofije čovečijeg dostojanstva (II)	51
	■ ■ <i>Nasleđe</i>	
Šandor Konja	Pesma teračica snova	61
Agneš Tamaš	Borbeni susedi?	70
	■ ■ <i>Radionica: Dan mađarske nauke u Vojvodini</i>	
Arpad Besedeš	Državno garantovana jezička prava u Vojvodini i u Južnom Tirolu	93
Sandra Gužvanj	„Uveče nose nevestinu postelju...” (Kupusinski svatovi nekad i sad)	102
Brigita Lajko	„Pa sad dal’ da idem, il’ da ostanem?” (Ispitivanje planirane migracije u krugu mađarskih srednjoškolaca u Subotici)	114
Eva Lovra	„Naši očevi nemaju grobno obeležje” (Razrešenje još hladnijih dana 1944–45 u bezdanu umetnosti)	124
Viola Urban	Kuća koja se uzdiže nad pepelom čantavirskih vinograda	132
Enike Gruber	Vojvođanske relacije stvaralaštva Farkaša Kempelena	144
	*	
Žofija Pal Lukač	Krajnosti se dotiču (Peter Nadaš: <i>Mélabú/ Melanholija</i>)	153
	■ ■ <i>Prikazi</i>	
Arpad Kočiš	Nacija i radikalizam (<i>Nemzet és radikalizmus – Egy új pártcsalád felemelkedése/Nacija i radikalizam – Uzdignuće jedne nove partijske porodice</i>)	167
Regina Mora	„...neprestano prisustvo istorije...” (<i>Kultúra és identitás/Kultura i identitet</i>)	181

Marta Terteli Telek	Zbirka naših pedagoških sredstava (<i>Nevelés és társadalom: Hagyomány és megújulás/Vaspitanje i društvo: Tradicija i obnova</i>)	184
	*	
Viktorija Aladžić	Subotička deklaracija (Prevod Arpada Kočiša) . . .	192
Dora Štejner	Solidarnost – Lojalnost – Obrazovanje	203
Emeše Mate	U tački preseka emocionalnih svetova: učeći jedni od drugih obogaćujemo integritet i zdravlje	207
Atila Dudaš	Dan mađarske nauke u Vojvodini – 2011	212
	■ ■ <i>Dokumenti</i>	
Bogumil Hrabak	Bošnjaci za vreme turske vladavine u Mađarskoj (Prevod Bele Čorbe)	216
	Autori ovog broja	228

CONTENTS

	■ ■ <i>Theory – History – Experiment</i>	
Major, Nándor	The Disintegration of Yugoslavia (I)	9
	■ ■ <i>Remembrance</i>	
Mészáros, Zoltán	Qualifications of the 1944-45 Events (I)	31
	■ ■ <i>Perspectives</i>	
Káich, Katalin	Regionalism and Universality	46
Barcsi, Tamás	The Foundations of the Philosophy of Human Dignity (II)	51
	■ ■ <i>Heritage</i>	
Kónya, Sándor	Dream-Chasing Song	61
Tamás, Ágnes	Bellicose Neighbours?	70
	■ ■ <i>Workshop: The Day of Hungarian Science in Vojvodina</i>	
Beszédes, Árpád	State-Guaranteed Language Rights in Vojvodina and South Tyrol	93
Guzsvány, Szandra	“The Bride’s Bed is Carried in the Evening” (Wedding traditions in Kupuszina in the old times and today)	102
Lajkó, Brigitta	“Now, Should I Stay Or Should I Go?” (Research on Planned Migration among High- School Graduates in Subotica)	114
Lovra, Éva	Our Fathers Have No Grave-Posts (Loosening the even colder days of 1944-45 in the chaos of art)	124
Urbán, Viola	House on the Ashes of Csantavér Vineyards	132
Gruber, Enikő	The Work of Farkas Kempelen Related to Vojvodina	144
	*	
Pál Lukács, Zsófia	Extremes Meet (Nádas Péter: <i>Mélabú/Melancholy</i>)	153
	■ ■ <i>Review</i>	
Kocsis, Árpád	Nation and Radicalism (<i>Nemzet és radikalizmus – Egy új pártcsalád felemelkedése/Nation and Radicalism – The rise of a new party family</i>)	167
Móra, Regina	“... the constant presence of history...” (<i>Kultúra és identitás/Nation and Identity</i>)	181

Törteli Telek, Márta	Set of Pedagogical Tools (<i>Nevelés és társadalom: Hagyomány és megújulás/Education and society: Tradition and Renewal</i>)	184
	*	
Viktorija Aladžić	The Subotica Resolution (Translated by Árpád Kocsis)	192
Steiner, Dóra	Solidarity – Loyalty – Education	203
Máté, Emese	At the Point of Intersection of Emotional Worlds: Learning from Each- Other, Enriching our Whole-some-ness	207
Dudás, Attila	Day of Hungarian Science in Vojvodina – 2011 . . .	212
	■ ■ <i>Document</i>	
Bogumil Hrabak	Bosnians under the Turkish Rule of Hungary (Translated by Béla Csorba)	216
	Authors in this issue	228

Major Nándor

: Író
: ma.jor@eunet.rs

JUGOSZLÁVIA SZÉTHULLÁSA (I.)

The Disintegration of Yugoslavia (I)

A nyolcvanas évek derekára Jugoszláviában megcsappant a főhatalom cselekvőképessége, következésképpen napirendre került a közös állam talpraállításának a mikéntje. A köztársaságok megosztottak három elképzelés között, s megrögzöttségükben nem jutottak közös nevezőre. Ezért a föderáció megrekedt az egypártrendszerben, nem kapott tranzícióra alkalmas új alkotmányt. 1990 januárjában felbomlott a Jugoszláv Kommunista Szövetség, megszűnt a csúcsszerve, a főhatalom addigi hordozója. 1990 tavaszán a jugoszláv parlament és kormány, miután elmaradt összetételének reguláris felújítása, mandátumát saját döntésével meghosszabbította. Legitimitását így elveszítve, névleges hatalomként mindinkább üresjáratban működött. Olykor fedezetül szolgált egyik-másik köztársaságnak. A köztársaságok egymás és a föderáció kárára politikai erőszakot is alkalmaztak, Szerbia pedig, Vajdaság és Kosovo autonómiájának megszüntetésekor, Kosovóban fegyveres erőszakot is. 1990 tavaszán és őszén a köztársaságok meghozták új, a tranzíció szükségleteit kielégítő alkotmányukat, megtartották többpárti választásukat, s kollízió esetére rendre kimondták a köztársasági törvények elsőbbségét a föderáció törvényeivel szemben. Alkotmányukban Jugoszlávia már csak fikcióként szerepelt. A valóságban már széthullott. A háborúkra csak ezután, 1991-ben került sor.

Kulcsszavak: föderáció, konföderáció, köztársaságok, megegyezékes politika, erőszak-politika, széthullás.

1.

Jugoszlávia akkor kezdett széthullani, amikor a főhatalom képtelen volt már életre kelteni politikai akarátát, később pedig már szuverénül formába sem tudta önteni elbizonytalanodó politikai szándékait. A főhatalom az egypárti kváziparlamenti rendszerben az állampárt föderációbeli vezetőségének a kezében összpontosult. Ez a vezetőség a nyolcvanas évek elején elfogadta Sergej Kreigher gazdasági reformtervezetét, amely a hetvenes évek végén beköszöntött gazdasági válságra is reflektált volna, de képtelen volt a föderáció parlamentjével mindazokat a törvényeket meghoztatni, amelyek a Kreigher-tervezet teljes alkalmazásához nélkülözhetetlenek lettek volna. A föderáció parlamentje is, a köztársaságok is jelentős mértékben függetlenedtek már. A Kreigher-tervezet

sorsára jutott a politikai rendszer Josip Vrhovec vezetésével készült reformja is, amely egyébként még elégtelen és felületes is volt.

A főhatalom elerőtlenedésének második szakaszát jól példázta az az eset, amikor az állampárt jugoszláv vezetősége megszavazta Dušan Čkrebićnek, az elnökség szerbiai tagjának a leváltását. Amint Slobodan Milošević Szerbia nevében szembeszegült a szavazás konzekvenciáival, a főhatalom tüstént, a helyszínen megváltoztatta saját döntését. A jugoszláv pártközpont hatalma akkorra már annyira megcsappant, hogy a legnagyobb köztársaság képviselőjének okatlan ellenvetését sem volt képes elhárítani. Ezt a tehetetlenséget a szlovén Vinko Hafner magasra emelt ujja szimbolizálta, aki végül csupán arra figyelmeztette Miloševićet, hogy jól gondolja meg, hova vezethet garázda politikája.

A nyolcvanas évek derekára tehát világossá vált, hogy a főhatalom válsága a jugoszláv állam alapjainak újragondolását teszi szükségessé, s az ország további sorsát érinti.¹ Jugoszlávia három lehetőség közül választhatott. Megkísérelhette, hogy a főhatalom válságára minden köztársaság és tartomány egyetértése alapján keres megoldást. Volt azonban arra is lehetőség, hogy egy vagy több köztársaság erőszakkal rákényszeríti saját politikai akarátát a többi köztársaságra, miközben kisajátítja a főhatalmat. Végül spontánul vagy egyetértés alapján szét is válhattak a köztársaságok, akár a főhatalom teljes elerőtlenedése következtében, akár azért, mert a köztársaságok és a tartományok nem jutottak egyetértésre a főhatalom helyreállításának a mikéntjéről.

Milošević arra törekedett, hogy Szerbia államhatalmának egységesítése érdekében nyirbálja meg a tartományok autonómiáját, a föderációt pedig jelentős mértékben központosítva, erősítsék meg. Azt remélte, hogy az ismét centralizált föderációban Szerbia éppúgy dominál majd, miként az 1960-as évek derekáig dominált. A többi köztársaság hajlott arra, hogy Szerbia a tartományok rovására némiképp központosíthasson, de elvetette azt az elgondolást, hogy a főhatalom elerőtlenedését a föderáció jelentősebb unifikálásával orvosolják. A köztársaságok és a tartományok egyetértése alapján konföderatív metamorfózisra számíthatott volna az ország. Milošević azonban erről hallani sem akart. De elvetette azt a lehetőséget is, hogy az ország a fél évszázadon át fennálló köztársasági határok mentén szétváljon. Az maradt tehát hátra számára, hogy megkísérelje Szerbia politikai akarátát rákényszeríteni a többi köztársaságra.

Miért éleződött ki ennyire a helyzet Szerbia és a többi köztársaság között? Egyik köztársaságnak sem volt területi igénye a többi köztársasággal szemben; a köztársaságközi határokat – Szerbia kivételével – minden köztársaság elismerte államhatárnak. Ezért egyik köztársaság sem idegenkedett a konföderációtól, viszont rossz tapasztalatuk miatt mindegyik köztársaság – Szerbiát kivéve – torkig volt a centralizáltabb föderációval. Szerbia politikai elitje is tagadta, hogy területi aspirációi lennének, de a köztársasági határokat csak adminisztratív, s nem

államhatárnak tekintette. Milošević is, hívei is bizonygatták, hogy Horvátország és Bosznia-Hercegovina nagy tömbben élő őshonos szerbjei nem fogadnák el a konföderációs metamorfózist, mert nem kívánnak idegen országba s kisebbségi státusba kerülni, viszont joguk van a nemzeti önrendelkezésre, s egyazon államban kívánnak élni Szerbiával. Önmagukban viszont a horvátországi szerbeknek sem, meg a boszniai szerbeknek sem lett volna erejük és esélyük arra, hogy köztársaságukból – vélt területükhöz ragaszkodva – akár erőszakkal is kiváljanak. Ahhoz az kellett, hogy valaki mögéjük álljon. A helyzet félreérthetetlen volt. Csak Boszniában bonyolódott tovább: Horvátország távozása esetén a szerbekkel ellentétben a bosnyákok is meg a boszniai horvátok is – együtt relatív többséget képeztek – függetlennek szerették volna látni köztársaságukat.² Később viszont Franjo Tuđman horvát államfő kész lett volna már Miloševićtyel felosztani Bosznia-Hercegovinát.³ Az 1980-as évek végén azonban ez még fel sem merült. Ezért minden köztársaság politikai elitje várakozásteljesen nézett az események elé. Milošević azonban tudta, hogy mindenki más várakozhat, neki azonban idejében cselekednie kell.

Ezzel elkezdődött Jugoszlávia széthullásának végső, háborút megelőző szakasza. Ez a szakasz két részre oszlik. Kezdetben Milošević csak politikai erőszakot alkalmazott, utóbb azonban már fegyveres erőszaktól sem riadt vissza.

A továbbiakban a széthullásnak erről a második, háborút megelőző szakaszáról kívánok értekezni.

2.

A politikai erőszakot Milošević először 1987 szeptemberében alkalmazta, midőn az állampárt szerbiai vezetőségének nyolcadik ülésén leszámolt Ivan Stambolićnak, a szerbiai köztársasági elnökség elnökének a frakciójával, s e frakció minden tagját száműzte a politikai életből. Stambolićnak kész megállapodása volt Vajdasággal és Kosovóval arról, hogy Szerbiának mint államnak némely funkcióját a két tartomány területén is egységesen érvényesítik, ami azonban Milošević igényeit már nem elégítette ki. Ezzel szemben Milošević az állampárt jugoszláv vezetősége révén kieszközölte, hogy Kosovóban az albán irredentizmus elleni küzdelem eredményességét záros határidőn belül a szerbek kivándorlásának a megszüntével mérjék.⁴ Stambolić frakciója felfogta, hogy ez teljesíthetetlen feladat, sőt azt is, hogy Milošević, hátat fordítva az egyezményes politikának, erőszak-politikához kíván folyamodni. Dragiša Pavlović, az állampárt belgrádi szervezetének az elnöke megjövendölte, hogy az erőszak-politika Kosovóban óhatatlanul vérontáshoz vezet.⁵ Milošević híveit ez nem rettentette vissza. Előre meggyúrták az állampárt szerbiai vezetőségének a tagjait, úgy-hogy Stambolićnak a nyolcadik ülésen nem volt semmi esélye álláspontjának

elfogadtatására. Milošević a Stambolić-frakció kiátkozott híveinek a helyébe mindenütt saját embereit ültette. Így Milošević Szerbiában létrehozta azt a monolitikus politikai infrastruktúrát, amelyre az erőpolitika kiteljesítéséhez múlhatatlanul szüksége volt.

Milošević politikai erőszakot alkalmazott 1988 októberében is, miközben az utazgató mítingelők háromhavi kampánya után az utca népének ultimátumával megdöntötte a vajdasági állampárt és a vajdasági tartományi autonómia vezetését. Az utazgató mítingelők Milošević politikai eszköztárának mozgalmi, populista részét képezték. A mítingeken a szerbséget „megillető” jogokat követeltek a kosovói szerbek számára, Szerbia állami mivoltának a kiterjesztését sürgették Vajdaságra, az autonómiák megfosztását javallották mindennemű állami attribútumtól, ezenfelül olykor albán vezetőkre név szerint is halált kiáltottak. Akkor már a vajdasági szerb politikai elit túlnyomó része is kész volt arra, hogy a miloševići követelmények kedvéért feláldozza a vajdasági őshonos nemzeti közösségek autonómiáját.⁶ Ugyanilyen módon, ugyanilyen követelések hangoztatásával döntötte meg Milošević egy hónap múltán, 1988 novemberében a kosovói állampárt és a kosovói autonómia vezetését is. Kuriózumnak számít, hogy a tüntetők azt állították: az illegális albán irredenta szervezet törzskarának sikerült olyképpen álcáznia magát, hogy beépült az állampárt kosovói vezetésébe.

Az utazgató mítingelők 1989 januárjában megdöntötték a montenegrói állampárt és köztársaság vezetését is. Ezzel azonban Milošević túllépte Szerbia határát. Az eltehetetlenedett főhatalom eltekintett ugyan Vajdaság és Kosovo vezetésének törvénybe ütköző leváltásától, sőt attól is, hogy mindkét tartományban illegitim vezetéssel helyettesítsék a korábbi, de érzékenyen érintette egy köztársasági vezetésnek a menesztése. A főhatalom lamentálására, miszerint Milošević lábbal tiporja a föderáció alkotmányát, Milošević már magabiztosan azt válaszolta, hogy antibürokratikus forradalmat indított, amelynek érdekében élni fog alkotmányos és alkotmányellenes, statutáris és statútumba ütköző, intézményes és intézményeken kívül eső eszközökkel egyaránt.⁷ Önfelédten közölte, hogy senki másnak, csak az elbürokratizálódott vezetőségeknek lesz okuk bárhol az országban tartaniuk a fejleményektől. Milošević a forradalomra mint a legrangosabb legitimációs alapra hivatkozott. Mindaddig, amíg e mellett a legitimációs alap mellett kitartott, nyilván azt remélte, hogy populista mozgalmával az állampárt jugoszláv központját is meghódíthatja.

Fegyveres erőszakhoz Milošević első ízben 1989 márciusában folyamodott. A szerbiai alkotmány módosításának előestéjén, amelynek keretében Milošević a tartományi autonómiák önálló eredetét is törölni szándékozta – a tartományok státusát a jövőben a szerbiai alkotmány révén, a tartományok beleegyezése nélkül is meg lehetett volna változtatni – az albánok Kosovo-szerte tüntetni és sztrájkolni kezdtek. A sztrájkhullám februárban kezdődött, majd márciusban

folytatódott. Ezzel párhuzamosan viszont a szerbek ugyancsak Kosovo-szerte az autonómia teljes eltörlése mellett tüntettek. A két menet olykor találkozott, szorosan egymás mellett haladt el. Akkor már a főhatalom esetenként Milošević szolgálatába szegődött. Jóváhagyásával Jugoszlávia államelnöksége, amelynek élén akkor a boszniai Raif Dizdarević állt, rendkívüli állapotot vezetett be Kosovóban.⁸ A hadsereg mellett a szövetségi kormány különleges rendőralakulatát is a kosovói városok utcáira vezényelték. Az albánok tüntetése éppoly törvényes volt, mint az utazgató és helybeli szerbek felvonulása. A hadsereg és a rendőrség tüzet nyitott azokra, akik Kosovo autonómiájának még fennálló alkotmányos státusát védelmezték. Viszont nem nyitott tüzet azokra, akik ennek az alkotmányos státusnak az erőszakos megdöntését sürgették. Azokban a napokban sok albán tüntető veszítette el az életét, s több százra rúgott azoknak az albán értelmiségieknek a száma, akiket letartóztattak.⁹ Az utóbbiak közé tartozott Azem Vllasi, az állampárt alig pár hónappal korábban leváltott kosovói elnöke is. Vllasi és társai ellen hazaárulás miatt csakhamar vádat emeltek; ez volt az utolsó kommunista kirakatper Európában.¹⁰

A kegyetlen kosovói események elégedetlenséget váltottak ki a többi köztársaságban. Szlovénia felrótta a föderációnak, hogy Kosovóban fegyverrel részt vállalt az alkotmányos rend megdöntésében. Milan Kučan, az állampárt szlovéniai elnöke egy ljubljanoi nagygyűlésen kijelentette, hogy az albán bányászok a titói Jugoszláviáért küzdenek, illetve Kosovóban Jugoszlávia sorsa is eldőlhét.¹¹

Miután két tartományi és egy köztársasági vezetőség erőszakos megdöntését Kosovóban rendkívüli állapot és fegyverhasználat, valamint utcán leterített tetemek tetézték, a többi köztársaságban a politikai erőviszonyok azok javára fordultak, akik a konföderációs átalakulás mellett már a második Jugoszláviától való elszakadást is fontolóra vették. Bora Jović, a jugoszláv államelnökség szerbiai tagja feljegyezte naplójában, hogy Janez Stanovnik és Andrej Marinc a szlovéniai köztársasági elnökségből 1989 májusában figyelmeztették: a szerbiai politika jellege miatt mind nehezebb védelmezniük a jugoszláv irányultságot; ha a szerbiai politika nem változik, Szlovéniában az ellenzék kerekedik felül, s azzal Szerbiának is súlyosbodik a helyzete.¹² Nem maradt ennyiben a dolog. Avégből, hogy Szlovéniát ne érje meglepetés, meg hogy ne juthasson Kosovo sorsára, a szlovén parlament 1989. szeptember 27-én köztársasági alkotmányfüggelékkal megszavazta, hogy Szlovéniában csak a szlovén parlament jóváhagyásával vezethető be rendkívüli állapot. És hogy ennek a rendelkezésnek legalább a szlovének szemében mindenek feletti érvényt szerezzenek, függelék hoztak arról is, hogy kollízió esetén a köztársasági törvények elsőbbséget élveznek a föderáció törvényeivel szemben. Ennek az utóbbi rendelkezésnek azonban jóval nagyobb volt a hordereje, mint amekkorának az alkalom alapján

akkor mutatkozott. Ezzel a szlovén képviselők voltaképpen konföderációs pozícióba juttatták Szlovéniát, nem vesztegetve az időt arra, hogy megtudják, vajon a többi köztársaság egyetért-e velük vagy sem.¹³

3.

Milošević 1989 derekára a szerbség elvitathatatlan karizmatikus vezérévé vált, akit népének elsőprő többsége rajongva követett. Arcképe kirakatokból, trikókról, bédzsekről, kamionok ablakából mosolygott a járókelőkre; népi igricek és avatott tollú költők írtak róla panegirikusokat.¹⁴ Még Dobrica Ćosić is, akit akkor a szerb értelmiség „a nemzet atyja”-ként tisztelt, úgy vélte, hogy a szerbségnek Nikola Pašić óta nem volt olyan jelentős államférfiúja, mint Slobodan Milošević, s ezt a rangot azzal érdemelte ki, hogy a szerb nemzeti kérdés rendezését Szerbia államügyévé avatta.¹⁵ A három részre szakított Szerbia egyesítője tehát emelt fővel készülhetett a kosovói csata hatszázadik évfordulójának a megünneplésére, ami épp 1989-re esett. S azt is tudhatta, hogy népe a nemzet egészének egy államban történő egyesítését várta tőle.

A kosovói fogadalomnak kezdettől fogva különleges jelentősége volt a szerb nemzeti ideológiában.¹⁶ Lázár fejedelem a rigómezei csata előestéjén, az utolsó vacsorán fogadalmat tett vezéreivel, hogy inkább a közös dicső halált választják, semhogy rabságban szégyenteljes életet kelljen élniük. Így lelkükben megmaradtak szabadnak, s létrehozták a mennyei Szerbiát. Vesztüket az árulók okozták, és az egyetértés hiánya. Azóta minden szerb hős csatlakozik a mennyei Szerbia népéhez. A rigómezei hősök lelki-szellemi szabadságának a misztériuma áthatotta az e világi szerbségnek a mindennapjait is. Így a szerbség a mennyei nemzet kiváltságait élvezte. A szerbség dolga minden szerbek egyesítésével létrehozni az e világi Szerbiát. Kivárni ennek a beteljesülését. Ami ma is, holnap is megtörténhet.

A csata hatszázadik évfordulójának előkészületei során a Szerb Pravoszláv Egyház a szerémségi Ravanica kolostorból hosszú, hónapokon át tartó utat járattott be Szerbia és Bosznia városain és falvain át az általa szentté avatott Lázár fejedelem földi maradványaival, hogy végül a hős visszakerüljön Rigómezőre, Gračanica kolostorba, a középkori szerb építészet büszkeségébe.¹⁷ A szerbség mindenütt áhítattal kísérte a vérrel áztatott Kosovo földjére visszatérő szentnek, vértanúnak, hősnek a földi maradványait.

Gazimestanban, a rigómezei csata színhelyén millió¹⁸ tömeg gyűlt össze 1989. június 28-án, hogy láthassa karizmatikus vezérét, s áhítattal hallhassa szavát, midőn megidézi a kosovói hősöket és a hazatért szent Lázár fejedelmet. A világ minden részéről érkeztek szerbek. Türelmesen vártak a tűző napon. Szimbolikus kicsengése volt annak, hogy Milošević az égből, helikopteren

szállt alá népe közé. Óriási hangszórók visszhangozták szavait körös-körül a beláthatatlan csatatéren. Milošević hidat vert a kosovói hősök és a mai szerbség közé, s elébük vetítette közvetlen feladatukat is. „A körülmények folytán úgy adódott, hogy a rigómezei csata nagy jubileuma arra az évre esett, amelyben Szerbia annyi év, annyi évtized múltán ismét visszaszerezte állami, nemzeti és szellemi integritását” – mondotta Milošević ünnepélyesen. „Annyi bizonyos volt az elmúlt évek hosszú során, hogy minket Kosovóban hatszáz évvel ezelőtt széthúzás sújtott” – folytatta a szerbiai elnök. Azután pedig „a rigómezei széthúzás és árulás balsorsként kísérte végig a szerb népet történelme során”. Közbeszúrta: „az pedig, hogy mi nagy nép vagyunk ezen a térségen, nem holmi szerb bűn, s nem is szégyen”. Napjainkban is, „a szerb politikusok széthúzása hátravetette, kisserűségük pedig megalázó helyzetbe sodorta Szerbiát. Így volt ez éveken, évtizedeken át. Most itt vagyunk Kosovóban, hogy elmondjuk – többé már nem így van”. Elragadtatva mondta: „A kosovói hősiesség már hat évszázada inspirálja alkotásainkat, táplálja büszkeségünket, és nem engedi felednünk, hogy egykoron nagy, bátor és rátarti katonaság voltunk, azok közül a ritkák közül, amelyek vesztésként is veretlenek maradtak. Hat évszázaddal később, napjainkban, ismét csatákat vívunk, és csaták előtt állunk. Ezek ugyan nem fegyveres csaták, noha fegyveresek sincsenek még kizárva. De tekintet nélkül arra, hogy milyenek, a csatákat nem lehet megnyerni eltökéltség, bátorság, áldozatkészség nélkül.”¹⁹

A föderáció előkelőségei ott ültek Milošević színe előtt az első sorokban, de senki sem engedhette meg magának közülük, hogy ellentmondjon a karizmatikus vezérnek, aki őket is, a többi köztársaságot is ország-világ előtt háborúval fenyegette meg. Senki sem tehetett úgy, mintha nem hallotta volna, hogy mi hangzott el a perzselő csatatéren. Mindenki tudhatta, hogy ettől a naptól kezdve sürgős tennivalói lesznek. Mégis, Miloševićnek csaknem ugyanazokban a napokban része volt a diadal mámorában is meg a kudarc keserűségében is. Milošević ugyanis az 1989. esztendő teljes egészében a forradalomkivitelnek szentelte. Az antibürokratikus forradalmat Horvátországra és Bosznia-Hercegovinára szándékozta kiterjeszteni. Azonban hívei mindkét köztársaságban hűvös fogadtatásra találtak. Utazgató mítingesei még a két köztársaság szerb lakta vidékein sem szereztek elegendő követőt a további terjeszkedéshez.²⁰

Az év végén Milošević döntő lépésre szánta el magát: emberei bejelentették, hogy december 1-jén Ljubljanában „igazságmítिंग”-et tartanak. A szlovén kormány azonban betiltotta a nagygyűlést, a szlovéniai rendőrség pedig Ljubljana határában megállította, s visszafordította Szerbiába a mítingre érkezőket.²¹ A felbőszült Milošević elrendelte a szerbiai gazdasági vállalatoknak, hogy szakítsanak meg minden kapcsolatot szlovéniai üzletfeleikkel. A rendelet megjelent Szerbia titkosított hivatalos lapjában is. Ez természetesen alkotmányellenes in-

tézkedés volt, amelyből Szerbiának még tetemes kára is származott. A kudarcba fulladt ljubljanaí mítinggel az antibürokratikus forradalom kimerítette politikai hatóerejét, s letűnt a politikai színtérről. A populista mozgalom hangadói kiábrándultak Miloševićből; néhány hónapig tartó lézengés után hozzáfogtak saját pártjaik létrehozásához.²²

A forradalomkivitel csődjénél, a főhatalom forradalmi meghódításának kudarcánál két váratlan esemény játszott közre. Az egyik az volt, hogy 1989 elején a szövetségi kormány élére a horvát Ante Marković került, aki tapasztalt technokrata létére, ügyes gazdasági reformjával mindinkább erősítette a föderáció pozícióját, s országszerte azzal a reménnyel kecsegtetett, hogy gazdasági reformjának köszönhetően a főhatalom válsága is megoldást nyer. Ez természetesen illúzió volt, ami azonban egyelőre nem derült ki. Ante Marković megszüntette a földtulajdon maximálását, kezdetleges formában hozzáfogott a társadalmi tulajdon magánosításához, az alkalmazottakat kisérszvényesekké avatta, a munkás-önigazgatás ellenében a vállalkozásnak visszaadta piacgazdasági szerepét, igyekezett meghonosítani a csődeljárást, a külföldi beruházásokat társulajdonosi alapra helyezte, megszüntette az inflációt, a dinárt konvertibilissé változtatta, a bankokat a piacgazdálkodás szolgálatába állította. Soha nagyobbak nem voltak a keresetek, és soha annyi kisvállalkozás nem indult útjára, mint Ante Marković kormányzása idején. Végül már, 1991 májusának végén, az Európai Közösség vezetői mintegy ötmilliárd dollárra rúgó pénzüsszeget kínáltak fel Ante Markovićnak, hogy reformját az Európai Közösséghez közelítve végezhesse, és soron kívüli, intenzív társulási folyamat indítását eszelték ki kizárólag Jugoszlávia számára.²³ Mindebből azonban a későbbi események következtében semmi sem lett. Alig egy hónap múltán kitört a szlovéniai háború.

1989 derekától kezdve tehát Ante Marković népszerűsége szakadatlanul növekedett. Országos viszonylatban Miloševićet mindinkább háttérbe szorította. Szerbiában is szaporodtak a hívei.²⁴ Erre Milošević komisz kampányt indított Marković reformjai ellen, azt állítva, hogy ezek a reformok mélyen sértik Szerbia érdekeit. Sok időt és energiát pazarolt arra, hogy jómaga is a reformátor szerepében lépjen fel. Marković reformjával szemben Milošević kidolgoztatta saját reformtervezetét, amely Szerbia viszonylatában mind a gazdasági, mind a politikai, mind a kulturális szférát felölelte. Elképzeléseit azonban csakhamar eltaposta az idő; soha senki sem kísérelte meg, hogy életre keltse őket.

A másik váratlan esemény, amely az antibürokratikus forradalom sorsát megpecsételte, a reálszocializmusnak és a kommunizmusnak hirtelen összeomlása volt 1989 őszén, a közép-kelet-európai országokban. Három hónap leforgása alatt még a berlini fal is leomlott, sőt Romániában a Ceaușescu házaspárt is kivégezték. Milošević tévesen ítélte meg ennek az eseménynek a jelentőségét, ezért következményeivel sem számolt. A fordulatot nem tekintette végleges-

nek;²⁵ nem fogta fel, hogy ezzel a kétpólusú világ véget ért, s a kialakulófélben levő egypólusú világban Jugoszlávia elveszíti korábbi kiváltságos nemzetközi helyzetét. Többé nem volt mit közvetíteni a nyugati és a keleti tömb között; arra sem volt szükség, hogy Jugoszlávia szocialista alternatívájával bomlassza a szovjet tömb egységét. Milošević nem értette meg, hogy Amerika az említett években a Szovjetunió várható széthullására és arra összpontosított, hogy az atomfegyverek, Oroszország talpon maradásával, ne kerüljenek avatatlan kézbe. Milošević azt képzelte, hogy Amerika továbbra is megkülönbözteti Jugoszláviát a reálszocialista országoktól, meg azt, hogy Amerika szempontjából mindennél fontosabb az egységes és erős Jugoszlávia fenntartása. Épp emiatt remélte, hogy Amerika elnézi majd az erőszak alkalmazását is, és Jugoszlávia fenntartása érdekében támogatni fogja Szerbia dominanciáját.

Milošević azzal áltatta magát, hogy a szocializmus jugoszláv változatának még mindig maradtak esélyei²⁶, ezért Szerbiában bevezette az úgynevezett párt nélküli politikai pluralizmust, majd kierőszakolta a jugoszláv állampárt rendkívüli kongresszusát, amelyen a saját kezébe szándékozta venni a főhatalom irányítását. Mindenekfelett pedig az a felismerés gyötörte, hogy Kosovóban a szerb dominancia parlamenti többpártrendszer esetén nem, hanem csupán az egypárti politikai monopólium körülményei között tartható fenn.²⁷ Több mint fél évnél kellett eltelnie, mire Milošević megrökönyödve tudomásul vette, hogy Amerika már Jugoszláviát is a reálszocialista országok közé sorolja, ellenzi azt, hogy Jugoszláviát erőszak alkalmazásával tartsák fenn, mindenekfelett pedig a parlamenti demokráciához vezető tranzíciót fontosabbnak tekinti Jugoszlávia fennmaradásánál is.²⁸

A többi köztársaságban viszont – kivált Szlovéniában és Horvátországban – a reálszocializmus összeomlása egészen más törekvéseket hozott előtérbe. Ezeknek a köztársaságoknak a politikai elitje most már nemcsak azt róta fel Miloševićnek, hogy a föderáció keretében Szerbia dominanciájára törekedett, hanem azt is, hogy gátolta azoknak a gazdasági és politikai reformoknak a meghozatalát, amelyek az Európai Közösséghez történő csatlakozáshoz elengedhetetlenek voltak. Szlovénia és Horvátország politikai elitje úgy ítélte meg, hogy köztársaságuk távlata Jugoszlávia keretében beszűkült, sőt elenyészett, nem másért, hanem azért, mert Milošević helytelenül értelmezte Szerbia valós érdekeit, s idegenkedett az Európai Közösségtől. Ezenkívül a köztársaságok politikai elitjeit – nem számítva a szerbiait – az a dilemma is foglalkoztatta, vajon az Európai Közösséghez történő csatlakozás lehetősége nem azt jelenti-e, hogy a jugoszláv integráció történelmi szerepe lejárt. Ezek az elitek azon tépelődtek, vajon indokolt volna-e az európai integráció keretében a jugoszláv integrációt is fenntartani – voltaképpen megduplázni az integrációt –, ha minden egyes köztársaság olyan státust is igényelhet magának, amilyent Dánia, Belgium vagy

Hollandia élvezett.²⁹ Mindez Szerbián kívül azoknak a sorait gyarapította, akik egyre határozottabban vallották: konföderációt vagy szétválást!

Ilyen körülmények között került sor 1990 januárjában a jugoszláv állampárt XIV. rendkívüli kongresszusára. A szlovén küldöttek, mivel a konföderatív átalakulásra és az európai integrációra vonatkozó javaslataik – ez volt a jelszavuk: „Europa zdaj!” (Európát most!) – nem kaptak kellő támogatást, elhagyták a kongresszust. Milošević ekkor Momir Bulatović támogatásával, aki az állampárt montenegrói elnöke volt, magához ragadta a szót, és a küldötteket arra buzdította, hogy a szlovének nélkül is folytassák a munkát. Hallgatólagos javaslat volt ez a szlovének elszigetelésére, a második Jugoszlávia felrúgására és egy új föderáció létrehozására. Azonban a szlovén küldöttek nélkül a horvátországi küldöttek sem voltak hajlandók részt venni a kongresszus munkájában. Ők is kivonultak. Ezzel szembesülve a jugoszláv hadsereg pártszervezetének a küldöttei a kongresszus megszakítását s egy későbbi időpontban történő folytatását javasolták.³⁰ Milošević terve így kudarcot vallott. Gyanítható volt, hogy a kongresszusnak nem lesz folytatása.

Az állampárt jugoszláv csúcsának és szervezetének a széthullásával Jugoszláviában a főhatalomnak nem volt már hordozója. Ante Marković, a szövetségi kormányfő azonban, aki már hónapokkal korábban a többpárti parlamenti demokrácia meghonosítását javasolta, derűlátóan kijelentette: Jugoszlávia jól meglesz a Kommunista Szövetség nélkül is!³¹ Nem fogta fel, hogy a főhatalom összeomlása alapjaiban rengeti meg Jugoszlávia államhatalmi rendszerét.

FÜGGELÉK

¹ A hivatalos politikai intézményeken kívül értelmiségi körök is foglalkoztak a válságból kivezető úttal, s szövegeik olykor a nemzeti program jellegét öltötték. Ezek közül a megnyilatkozások közül a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Memoranduma érdemli a legnagyobb figyelmet, amely 1986. szeptember 26-án látott – illetéktelenül – napvilágot, még mielőtt az Akadémia hivatalosan is elfogadhatta volna. A Memorandumon kívül még a *Nova Revija* nevű szlovén folyóirat köré tömörülő értelmiségieknek a cikkgyűjteménye keltett figyelmet, amely a publikáció 57. számában, 1987 februárjában jelent meg, s amelyet később országszerte szlovén nemzeti programként kezeltek. Nincs kizárva, hogy az előbbinek volt némi hatása arra, hogy az utóbbi létrejött. A kettő között az volt a különbség, hogy a Memorandum az akadémikusok felhatalmazott csoportjának a kollektív, koherens műveként öltött formát, a *Nova Revija* cikkei viszont magányos szerzők tépelődése volt egy-egy részterületről, s a szerzők elképzelései természetszerűleg csak itt-ott érintkeztek egymással.

A Memorandum két részre oszlik. Az első rész a jugoszláv gazdasági és társadalmi válsággal foglalkozik, a második Szerbia és a szerb nép helyzetét taglalja. A későbbi fejleményekre a Memorandumnak csak ez a második része volt kihatással. Szerbia és a szerb nép helyzetével kapcsolatban a szerzők három problémát vetnek fel: Szerbia gazdasági fejlődésének a viszonylagos lemaradását; Szerbia és Jugoszlávia, valamint a tartományok

közötti viszony rendezetlenségét; a kosovói genocídiumot. A Memorandum szerint az álmepárt mindvégig vallotta a Komintern hazug állítását arról, hogy a szerb nép a királyi Jugoszláviában elnyomta és kizsákmányolta a többi délszláv népet. Ezzel a szerb vezetőkbe kisebbségi érzést, a szerb népbe pedig büntudatot sulykolt. A II. világháború után viszont Szlovéniának és Horvátországnak a gazdasági dominanciája Szerbia felett valóságos volt, s ezt politikai dominancia révén tartották fenn. Ennek a dominanciának a zálogául Josip Broz és Edvard Kardelj kivételes pozíciója szolgált. Ők hozták létre a folyton változó szocialista gazdasági és politikai rendszer mindegyikét, s azok segítségével a szlovén és a horvát nemzeti érdekeket szolgálták. A hetvenes években már Szerbia is lemaradt a gazdasági fejlődésben, de továbbra is fizettették vele az elmaradt köztársaságok támogatását előmozdító járulékot, s ezzel is könnyítették a két legfejlettebb köztársaság terhén. Mások fejlődését Szerbiának saját lemaradása árán is fizetnie kellett. A dominanciát alátámasztotta Broznak a káderpolitikában szerzett monopóliuma is, amelynek következtében Szerbiában évtizedeken át meghunyászkodó, felkészületlen embereket juttatott pozícióba, akik saját kényelmük érdekében készek voltak feláldozni a szerb nemzeti érdekeket. Szerbia már a második Jugoszlávia megalakulásakor, 1943-ban, Jajcében, a Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanács ülésén is hátrányos helyzetben volt a többi köztársasággal szemben. A többi köztársaság küldötte mögött ott állt köztársasága népfelszabadító, politikai intézménye, mivel azonban Szerbiában ilyen intézmény még nem jött létre, Szerbiát a nyugati országrészekben harcoló szerbiai partizánalakulatok parancsnokai képviselték. Ezek a küldöttek elfogadták egy olyan jugoszláv államalakulatnak a létrejöttét is, amelyben minden délszláv nemzet köztársasága kiterjedt saját nemzetének elsöprő többségére, miközben a szerbségnek mintegy 24 százaléka Szerbián kívül rekedt. Sőt, ha a tartományokat is számításba vesszük, akkor ma már a szerbség 40 százaléka van Szerbián kívül. Szerbia képtelen az ily módon szétszaggatott szerbséget integrálni, identitását és vitális érdekeit összefogni és irányítani, hovatovább hivatalosan beleszólása, betekintése sincs a szerb nép sorsának alakulásába Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában. Olykor a külországba szakadt nemzetrészek sorsára könnyebb ráhatni, mint az idehaza, a más köztársaságokban élő nemzetrészek sorsára. Az elmúlt évtizedekben a szerb nép Horvátországban elvesztette minden nemzeti intézményét, asszimilációnak van kitéve, az Osztrák–Magyar Monarchia idejében is jobb helyzetben volt, mint napjainkban. Jogfosztottsága csak Ante Pavelić Független Horvát Államában volt nagyobb, mint ma. Az 1974-es alkotmány értelmében tovább romlott Szerbia pozíciója. A két tartomány, Vajdaság és Kosovo csaknem ugyanolyan jogokkal rendelkezik, mint a köztársaságok. Az a körülmény, hogy részint Szerbiához tartoznak, részint meg a föderáció alkotóelemei, azt eredményezte, hogy a két tartomány beleszólhat Szerbia ügyeibe, Szerbia viszont nem avatkozhat be a két tartomány dolgába. Szerbia illetékessége csupán az úgynevezett „szűkebb Szerbiá”-ra terjed ki, vagyis Szerbiának a tartományokon kívül eső részére. Ennek a „szűkebb Szerbiá”-nak nincs meghatározva a státusa: Szerbia „magasabbrendű” nála, jómaga „alacsonyabbrendű” a tartományoknál; a köztársaság mégis csupán benne jut kifejezésre. Az ilyen konstitúció miatt szakadatlanul villongások keletkeznek Szerbián belül, s ez lehetővé teszi a többi köztársaság számára, hogy folyton a döntőbíró szerepét játsszák Szerbia és tartományai között, illetve a föderáció révén beavatkozzanak Szerbia belső ügyeibe. Következésképpen az 1974-es konstitúció csak fokozza Szlovénia és Horvátország dominanciáját Szerbia felett.

Ezen a ponton a Memorandum szerzői megállapítják, hogy Jugoszlávia keretében a szerb nép nem egyenjogú a többi délszláv néppel, Szerbia nem egyenjogú a többi köztársasággal, illetve a többi délszláv néppel ellentétben csupán a szerb népnek nincs Jugoszláviában

saját köztársasága. A jugoszláv konstitúció nem a polgároknak, nem is a nemzeteknek, hanem nyolc területnek az egyenjogúságát realizálja.

A Memorandum szerzői úgy ítélik meg, hogy Kosovóban speciális, de nyílt és totális háború folyik a szerb nép ellen, amely még az 1945-ös albán balista (a II. világháború alatti albán kollaboráns szervezet) fegyveres lázadásban gyökerezik, s célja a szerbek ellen folyamatban levő genocídium árán létrehozni az etnikailag tiszta albán Kosovót. A szerzők szerint Kosovóból csak az utóbbi két évtized alatt 200 000 szerb vándorolt ki. Ennek a trendnek a folytatása esetén Kosovóban tíz éven belül már nem lesznek szerbek. Ezt az agressziót a kosovói vezetőség albán nacionalista tagjai irányítják. Ez a kosovói genocídium a szerbség legnagyobb veresége az 1804 óta folyamatban levő szabadságharcban. Végül a szerzők arra a konklúzióra jutottak, hogy „a szerb nép teljes nemzeti és kulturális integritását helyre kell állítani, tekintet nélkül arra, hogy melyik köztársaságban vagy tartományban él, mert ez a szerb nép történelmi és demokratikus jogát képezi”. A szerb nemzetnek ismét történelmi szubjektummá kell válnia. Azt az alkotmányos elvet, amely szerint a köztársaságok egyenjogúak, ellehetetleníti az a körülmény, hogy Szerbia mondjon le államhatalmának nagy részéről tartományai javára. Szerbiára ezt a lemondást rákényszerítették. Ezért az alkotmány revíziója elkerülhetetlenné vált. Mivel azonban az elmúlt időszakban a többi köztársaságban akadtak, akik más, Jugoszlávián kívüli alternatívát is felvetettek – a Memorandum szlovén értelmiségiekre és macedón politikusokra utal –, lehetővé kell tenni, hogy minden délszláv nép megfogalmazza nemzeti érdekét és törekvését. Ezt követően Szerbia is megfogalmazná saját nemzeti érdekét és elképzeléseit. Az aspirációkat még az alkotmányrevízió előtt meg kellene fogalmazni. Kiemelve, hogy a jugoszláv közösség egy fejlődési szakasza a mostani ideológiai, gazdasági, politikai, morális és civilizációs válsággal és hanyatlással befejeződött, a szerzők a JNAT elveinek tiszteletben tartásában, a korszerű föderációban és a demokratikus szocializmusban látják a megoldást. – A Memorandum szövegét lásd: Kosta Mihailović–Vasilije Krestić: *„Memorandum SANU”, odgovori i kritike*. SANU kiadása, Beograd, 1995. A kiadvány a Memorandum szövege mellett tartalmazza a szerzőknek a Memorandumot ért kritikákról írt cáfolatát is.

A Memorandumban kifejezésre jutott értékeléssel ellentétben tudni kell, hogy a második Jugoszlávia 1945-től 1952-ig szovjet típusú állam volt, amelyet a proletár internacionalizmus szellemében vezettek, s épp mert a nemzeti identitást háttérbe szorították, az országban a legnépesebb nemzet érdeke dominált, nevezetesen a szerbé, mint ahogy a Szovjetunióban az oroszé, Csehszlovákiában a csehé. 1952-től kezdve Jugoszláviában létrehozták a kommunarendszert – nagyságra nézve a több falut, várost magában foglaló járásra emlékeztetett –, amelyre a lakosság mindennapos életszükségeitől gondoskodó, a közvetlen demokrácia eszköztárát is igénybe vevő politika hárult, miközben az ország továbbra is centralizált föderáció maradt, amelyben a nagypolitika a csúcs kezében összpontosult. Ezzel egy időben a proletár internacionalizmust mint az orosz imperializmus eszköztét elvetették, s helyette integratív elvként bevezették a szocialista jugoszlávizmust. Közben a közbülső szervezeti formák, a köztársaság és a tartomány, háttérbe szorultak. Az 1960-as évek elején már az az elképzelés dominált, hogy Jugoszlávia a köztársaságok föderációjából átváltozik a kommunák föderációjává. Azt az időszakot, amelynek tartópilléreit a kommunarendszer és a szocialista jugoszlávizmus képezte, Aleksandar Ranković neve fémjelezte, aki Josip Broznak éppoly meghitt munkatársa volt, mint Edvard Kardelj. Ranković szervezőtitkárként már a háború alatt a későbbi állampárt központi káderfelelőse volt, aki a belügyi és az államvédelmi hatóságot is létrehozta, majd patronálta. Ranković még 1963-ban is mindenestül leváltotta az állampárt vajdasági tartományi vezetését,

mert az nem törődött bele a tartomány akkori autonómiájának további megnyirbálásába. 1961-ben nyilvános vita kerekedett a szlovén Dušan Pirjevec és Dobrica Ćosić között, aki akkor a szocialista jugoszlávizmus ideológusának számított. Pirjevec kikelt a köztársaságok leépítésének a szándéka ellen, a szocialista jugoszlávizmusnak a szerepét kiegyenlítette a háború előtti, a királyi Jugoszláviában praktizált integrális jugoszlávizmus szerepével, ami akkor a nyílt elnemzetietlenítés, illetve szerb asszimiláció fegyverével szolgált. Politikai válság keletkezett, melynek tétje az volt, vajon a föderáció a köztársaságokra vagy a kommunákra épüljön. A küzdelem Ranković 1966-ban történt bukásával dőlt el. A föderáció 1968-tól kezdve fokozatosan, alkotmányfüggetlen sorozatával tett szert új alapokra. A politikai válság azonban egészen 1974-ig, az új alkotmány meghozataláig elhúzódott. Az új konstitúció alapelve az volt, hogy a köztársaságoknak felelősséget kell vállalniuk mind saját, mind a föderáció sorsa iránt, valamint az, hogy nemcsak a dolgozóknak, hanem a nemzeteknek, illetve köztársaságoknak is rendelkezniük kell „munkájuk gyümölcseivel”. Ezzel a köztársaságok magukba olvasztották a kommunákat, a szocialista jugoszlávizmust pedig megfosztották integratív, illetve asszimilációs szerepétől. A konstitúció fenti alapelveiből adódott, hogy a föderáció a köztársaságok átruházott szuverenitásán nyugodott. Ennek következtében a föderáció konföderatív alkotóelemekkel is rendelkezett. A nyolcvanas évek elején azonban ez a föderáció is válságba került. Ebben némi szerepe volt az épp kezdődő gazdasági világválságnak is. A Memorandumban megfogalmazott értékelés sajtószerű szerbiai reflexióként ennek a válságba került föderációnak szólt.

² Szlovénia nélkül megbomlott volna a jugoszláv föderáción belüli egyensúly, egyebek mellett azért is, mert a szerbek a legszámosabb nemzetből többségi nemzetté váltak volna Jugoszláviában. Horvátország Szlovénia kiválása esetén – elveszítve fontos támaszát, Szlovéniát – ugyancsak a kiválásban látott biztosítékot arra, hogy tartósan elhárítsa a szerbiai dominancia veszélyét. Bosznia-Hercegovina, ahol a bosnyákok, a szerbek, a horvátok társnemzeti viszonyban éltek, csak akkor maradhatott volna a jugoszláv föderációban – s ezt Alija Izetbegović is többször hangoztatta –, ha mind Szerbia, mind Horvátország marad. Horvátország nélkül a Bosznia-Hercegovinán belüli viszony óhatatlanul megbomlott volna; részint azért, mert a bosnyákokkal és a szerbekkel ellentétben a horvátok kisebbségi státusba kerültek volna, részint meg azért, mert a szerb többségű föderációban informálisan a boszniai szerbség is dominanciára tett volna szert. A horvát és a bosnyák értelmiségiek soraiban ez igen elterjedt felfogás volt.

³ Stjepan Mesić, a jugoszláv államelnökség tagja, majd elnöke leírta, hogy a háború elkerülése érdekében azt kezdeményezte Borisav Jovićnál, aki ugyancsak a jugoszláv államelnökség elnöke, majd tagja volt, hogy esetleges területi aspirációk megvitatása végett, ha vannak aspirációk, találkozzanak Milošević-vel és Tudmannel négyesben. Végül Milošević és Tudman két ízben is találkozott négy szemközt, s nem négyesben, egyszer a bácskai Karadordevóban, egyszer meg a szlavóniai Tikvešben. Midőn Tudman hazaérkezett Karadordevóból, Mesić szerint azt mondta, hogy „Milošević a háború előtti Horvát bánság területét kínálja Horvátországnak, plusz Cazint, Kladušt és Bihaćot. Megállapodtak abban, hogy Ante Marković [szövetségi államfő – M. N.] megbuktatását későbbre halasztják, s Tudman még elmondta, garanciát kapott arra nézve, hogy a Jugoszláv Néphadsereg nem támadja meg Horvátországot”. Tudni kell, hogy a háború előtti Horvát bánság felölelte Bosznia-Hercegovina jelentős részét is, és az említett három város és környéke is Bosznia-Hercegovinához tartozott. (Stjepan Mesić: Put u rat. In: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*. Naklada Jesenski i Turk, Dani, Zagreb–Sarajevo, 1999. 35–36.) Kiro Gligorov, Macedónia akkori köztársasági elnökségének az elnöke elmondta visszaemlékezésében, hogy Franjo Tudman egy alkalommal megkérte őt, a szlovéniai Kranjából

hazatértében látogassa meg Zágrábban. Megtette. Tudman a kasszából egy térképet szedett elő Bosznia-Hercegovináról, megmutatta neki a berajzolt határokat, elmondta, hogy a jelentős bosznia-hercegovinai horvát közösség nem maradhat Bosznia-Hercegovina keretében, a szerbek is Szerbiához kívánnak csatlakozni, már meg is állapodott Miloševićtel Bosznia-Hercegovina felosztásáról. Bosznia-Hercegovina a jövőben csak az lenne, ami a szerb és a horvát területek kiszakítása után megmaradna belőle a bosnyákok számára. Ha pedig a bosnyákok nem egyeznének bele a felosztásba, akkor háború lesz. Arra kérte Gligorovot, mivel szót ért Alija Izetbegovićtel, a bosznia-hercegovinai elnökség elnökével, magyarázza ezt el neki, s fogadtassa is el vele az elgondolást. Gligorov természetesen nem vállalkozott a neki szánt szerepre. (Batić Bačević: Ispovest: Kiro Gligorov, bivši predsednik Makedonije. *NIN*, Beograd, 2003. VII. 10. 55–56.) A karadordevói találkozó időpontja: 1991. március 25. A tikveši találkozóra 1991. április 15-én került sor. (Kronologija 1985–1995. In: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*. 378.)

- ⁴ 1981 tavaszán egy priština diákmenzán az elégedetlenség végül utcai politikai zavargássá fajult, amelyben a tüntető diákok Kosovo számára köztársasági státust követeltek. Ebbe már a rendőrség is beavatkozott. A jugoszláv állampárt központi vezetősége egy bizottsággal kivizsgáltatta a helyzetet, s az csakhamar albán irredenta befolyást észlelt a tanúgyben és több vidéki művelődési egyesületben, amelyekben a szálak több esetben Enver Hoxha Albániájába vezettek. (Albániából behozott iskolai tankönyvek szövegei, a priština egyetemen tiranai vendégtanárok némelyikének a tevékenysége, albániai művelődési egyesületek kosovói vendégszereplésének a műsorai.) Időközben több olyan marxista-leninista, illetve maoista, önmagát kosovóinak nevező illegális csoport is jelentkezett – több címre eljuttatott propaganda jellegű küldeményével –, amelyen akkoriban Nyugaton is százzszámra akadt. Az állampárt jugoszláv vezetősége külön platformot készített a helyzet rendezésére. Az 1980-as évek derekára a platformban észlelt jelenségeket nagymértékben kiküszöbölték. A helyzet jelentős mértékben javult. Akkorra azonban a kosovói szerbség tiltakozó gyűléseket szervezett Kosovóban, majd belgrádi disszidens csoportok sugallatára petíciókat hozott, s tiltakozó tüntetéseket szervezett Belgrádban is, azt állítva, hogy az albán irredenta csoportok működése legdrasztikusabb formában egészen más téren mutatkozik meg, mint korábban: a szerbség vérlázító üldözésében jut kifejezésre. Ez az oka annak, hogy a szerbség az utóbbi évtizedben tömegesen költözik el Kosovóból Szerbia más vidékeire. A kosovói szerb tüntetők szerint az albán irredentizmus vezérkara Kosovóban székel, infiltrálódott a kosovói politikai s állami intézmények mindegyikébe. Az a célja, hogy Kosovót nemzeti összetételre nézve tiszta albán tartománnyá változtassa. Végül már azt állították, hogy ez a baj csak a tartományi autonómia megszüntetésével orvosolható. Ilyen körülmények között 1987 áprilisában Slobodan Milošević az állampárt kosovói vezetőségének egyetértésével Kosovo Poljéba látogatott, az ottani szerbség előre bejelentett tiltakozó gyűlésére. Egész éjjel hallgatta sérelmeiket, s mély benyomással tért haza Belgrádba. Felismerte a „spontán” népi megmozdulások roppant politikai erejét. Elérte, hogy az állampárt jugoszláv vezetősége a kosovói szerbség által felvetett problémakör fényében tűzze napirendre a kosovói kérdést. A jugoszláv vezetőség ülésére 1987. június 26-án került sor. A kérdésfeltevésből adódott, hogy az ülésen elfogadott határozat szerint az albán irredenta elleni küzdelem eredményességét a jövőben aszerint értékelik, vajon megszűnik-e vagy sem a szerbek elvándorlása, s kezdetét veszi-e visszaáramlásuk vagy sem. Mivel azonban a szerbség elvándorlásának bonyolult okai voltak – egyebek mellett a föld ára Kosovóban többszöröse volt annak, amennyiért Szerbia bármely részén kapható volt –, az említett feladat teljesíthetetlen volt. Később ez abból is kiderült, hogy a szerbek elvándorlása az autonómia megdöntése után, Milošević – illetve Szerbia – köz-

vetlen uralma alatt sem szűnt meg. Egyébiránt az említett ülés alatt a szövetségi parlament épületével szembeni Pionír parkot több ezer kosovói szerb tüntető szállta meg. Azt követelték, hogy küldöttgük részt vehessen a parlament épületében tartott ülésen. Ezt megtagadták tőlük. Befolyásuk mégis kifejezésre jutott a teljesíthetetlen határozat meghozatalában. Milošević kosovói látogatásáról, illetve az állampárt jugoszláviai vezetőségének az üléséről: Slavoljub Đukić: *Kako se dogodio vođa*. Filip Višnjić kiadó, Beograd, 1992. 125–130., illetve 138–142.

⁵ Pavlović könyvben foglalta össze a miloševići politikával történt összeütközésének okait és folyamatát. (Dragiša Pavlović: *Olako obećana brzina*. Globus, Zagreb, 1988. Témánk szempontjából külön figyelmet érdemel a Kosovo, mit i razum című fejezet, 295–347.)

⁶ A két tartományban az 1974-es alkotmány alapján az őshonos nemzeti közösségek autonómiája a társnemzeti viszony kezdetleges formáiban működött. Vajdaságban a szerb, a magyar, a horvát, a román, a szlovák és a ruszin volt a hivatalos nyelv; minden község – illetve kommuna – a lakosság összetétele szerint maga állapította meg hivatalos nyelveit, amelyeket a községi szkupstina ülésein, a községi adminisztrációban, a községi bíróságon használtak. A magyar többségű községekben zömmel a szkupstina üléseit is magyarul vezették, azzal, hogy ki-ki a többi hivatalos nyelven is felszólalhatott. A közhivatalokat a községekben is meg a tartományban is (mindinkább) nemzetiségi kulcsok alkalmazásával töltötték be. A vajdasági iskolákban a szerb nyelv nem volt kötelező tantárgy; a magyar tannyelvű osztályokban csak a magyar, a szerb tannyelvűben a szerb, a román osztályokban csak a román stb. nyelv volt kötelező. Emellett kötelezően választható nyelvként bevezették a környezetnyelvet; a magyar diákok környezetnyelvként tanulhatták a szerb nyelvet, a román, a szlovákot, a ruszint. Zömmel a szerbet tanulták. Vajdasági viszonylatban több ezer szerb diák választott környezetnyelvként a magyar nyelvet tanulta. A vajdasági őshonos nemzetek tagjai kérhették, hogy személyazonossági igazolványukat saját nyelvükön kinyomtatva, ugyanazon a nyelven töltsék ki, s azt az egész ország területén használhatták. A föderáció parlamentjében a szerb, a horvát, a szlovén és a macedón mellett az albán és a magyar is hivatalos nyelv volt. Viszont a szerbiai parlamentben csak a szerb volt hivatalos, az albán és a magyar nem. Nyilvánvaló tehát, hogy a két tartományban a szerbség helyzete más volt, mint Szerbiában. Vajdaság közelében a szerbség továbbra is dominált, de már nem államalkotó mivoltának, hanem annak következtében, hogy a lakosság létszámában többséget képezett. Kosovo közelében viszont a szerbség nehezen jutott kifejezésre, hiszen a lakosság létszámában mindössze tíz-tizenkét százalékot kitevő kisebbséget képezett. A kosovói szerbség képtelen volt beletörődni, hogy „saját országában” – mármint Szerbiában – a fizikai értelemben vett kisebbség sorsát viselje. A kisebbségi sors meghurcoltatásai mellett – s meghurcoltatásban kétségtelenül volt része – ez volt a legfőbb oka annak, hogy mind elszántabban követelte az autonómia eltörlését és Szerbia „egyesítését”.

⁷ Milošević az állampárt jugoszláv vezetőségének ülésén azzal indokolta az antibürokratikus forradalom létjogosítását, hogy az ország döntésképtelenné vált intézményeiben – amelyek munkáját az elbürokratizálódott köztársasági vezetőségek blokkolták – lehetetlen volt meghozni azokat a nélkülözhetetlen intézkedéseket, amelyek jóvoltából az ország kilábalhatott volna a válságból. Szerinte a nép ezért vette spontánul a kezébe sorsának irányítását. Milošević és pártja élére állt ennek a népi eredetű mozgalomnak. Most már alkotmányosan és alkotmányellenesen, populistá módon és elitista eszközökkel, az utcán vagy odabent, statutárisan vagy statútumokat megkerülve stb. mindent elkövetett, hogy az ország intézményei ismét működőképesek legyenek. Milošević pártja ezzel az állampárt jugoszláv szervezetén belül oppozícióba került a többi köztársasági pártszervezet-

tel szemben. Ennek köszönhetően korábbi hívei mellett a szerbségnek az ellenzékiiséggel rokonszenvező része is támogatta. Milošević itt összefoglalt beszédének a keltezése: 1989. január–február. A beszéd címe: Nova faza razvoja. In: Slobodan Milošević: *Godine raspleta*. 6. kiadás, BIGZ, Beograd, 1989. 326–332. – Hido Bišćević az antibürokratikus forradalmat a káosz stratégiájának a részeként fogta fel. Az általános válságban megrekedt Jugoszláviában, miközben a föderáció cselekvőképessége már hanyatlóban volt, Szerbia a szerb állam megújítását igényelte. Erre azonban a válság ellenére csak akkor kerülhetett volna sor, ha előbb Jugoszlávia – a föderáció – tartópilléreit is kikezdi. Ehhez kellett a káosz stratégiája. „A cél: a szerb állam megújítása. Az eszköz: metaforikusan szólva, a káosz stratégiája; a rendkívüliség és az ideiglenesség légkörének folytonos felújítása az egész jugoszláv térségben, s ezzel párhuzamosan pontosan kidolgozott terv keresztülvitele Szerbiában.” (Hido Bišćević: *Strategija haosa*. Centar za informaciju i publicitet, Zagreb, 1989. 13–27. Az idézet a 18. lapon található.) – Slaven Letica kutatásai szerint az antibürokratikus forradalom jellegzetességei: „(1) etnocentrizmus – nemzeti homogenizálódás, (2) populizmus – népieskedés, (3) és (4) értelmiségellenesség és tradicionalizmus, (5) és (6) nemzeti megújódás és unifikálás, (7) politikai expanzivitás, (8) egyenlődsé, (9) neobolsevizmus.” Valamivel odébb: „Az antibürokratikus forradalmat még zavaros és ellentmondásos politikai programja sem gátolta meg abban, hogy követőit mozgósítsa. [...] Ugyanis elméletileg nézve összeférhetetlen dolgokat köt össze: pravoszláv szellemet és bolsevizmust, Titót és Lázár cárt, a demokratikus centralizmust és a szabad piaci vállalkozást.” (Slaven Letica: *Četvrta Jugoslavija*. Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1989. 264., 265.) – Slavoj Žižek hasonlóképpen vélekedik: „Ha azt az ideológiát, amellyel legitimálja magát, közelebből szemügyre vesszük, rájövünk, hogy Milošević heterogén összetevőket, összeférhetetlen elemeket köt össze: a hagyományos sztálinizmust (az egység és a differenciálódás erőltetése, a Tito-párt-hadsereg-testvériség-egység mitológiájának a felélesztése, többé vagy kevésbé nyílt öngazgatás-ellenes felhangokkal), a profasiszta jobboldali populizmust (utcai nyomásgyakorlás, tömeggyűlések, nemzetileg konkretizált ellenségek megjelölése, a rendkívüliség állapotának a hisztériája) az etatizmust (az erős, egységes állam dicsőítése, amely szigorú törvényeket hoz), a mitologizált nacionalizmust (ősi szerb mítoszok felélesztése, a tézis arról, hogy »Jugoszlávia hatalmasai megvesszőzik Szerbiát«, meg arról, hogy a szerbek az egyetlen »igaz« jugoszlávok, a többiekkel ellentétben, akik mind szeparatisták), valamint a liberalizmust (emberi jogok Kosovóban, gazdasági liberalizmus, amelyet azonban centralizált, hatékony állam támaszt alá, nemkülönben Milošević kokettálása a képvisleti demokráciával a szerbiai központi vezetőség utóbbi ülésének egyikén) – ezt a heterogén keveréket pedig a hatalmas vezér alakja tartja egyben, öntelt decizivitással (»ez a cselekvés ideje, nem a vitáztatás«) a rendkívüliség hangulatával és az ellenség világos képével. A félreértések elkerülése végett: ez a heterogénség nem gyengéje, hanem erőssége Miloševićnek.” (Slavoj Žižek: *Druga smrt J. B. Tita*. Državna Založba Slovenije, Ljubljana, 1989. 105–106.) – Ivo Banac viszont igen egyszerű képet alkot az antibürokratikus forradalomról: „Milošević igazi újítása abból áll, hogy a Szerb Kommunista Szövetséget a szerb nacionalizmus központi pártjává avatta. Felélesztette az ősi szerb mítoszokat és álmokat Nagy-Szerbia létrehozásáról, amely majd Jugoszlávia nagy részét felöleli. A szerbiai pártállamot a szerb nemzeti homogenizáció szolgálatába állította. Milošević antibürokratikus forradalmának az volt a csúcsteljesítménye, hogy 1989-cel bezárólag megbuktatta az amúgy is engedékeny kosovói, vajdasági és montenegrói pártvezetőséget. Ezzel párhuzamosan megszüntette Kosovo és Vajdaság autonómiáját, átvette szerepüket a föderációban, és Montenegrot politikai gyarmatává változtatta.” (Ivo Banac: *Raspad Jugoslavije*. Durieux, Zagreb, 2002. 121.)

- ⁸ *Magyar Szó*, Újvidék, 1989. február 28. A szükségállapotot 27-én vezették be.
- ⁹ A *Magyar Szó* 1989. március 27-én szófukarul közli, hogy Uroševacon és Prištinában tüntetés közben lövöldözés is volt. 14 rendőr megsebesült. Óvatos megfogalmazás: „A tüntetők közül senki sem kért orvosi segítséget.” Halottakról nem esik szó. A március 28-i *Magyar Szó* szerint Podujevóban is használtak lőfegyvert. A cikk szerint két rendőr meghalt. Civil halottakról ezúttal sincs szó. A március 29-i *Magyar Szó* beszámol arról, hogy az előző napon Belgrádban ünnepélyes keretek között elfogadták a szerbiai alkotmány módosítását: Szerbia ismét egyesült, azaz egységes állam. Ugyanakkor a főcímben: „Valóságos utcai harcok Kosovóban”. A hivatalos jelentésben tucatjával sorolják fel azokat a helységeket, ahol tüntetések voltak, s a karhatalom fegyvert használt. Ezen az egyetlen napon 19 tüntető halt meg és 49 sebesült meg. – Más forrás szerint 1989. március 28-án Kosovo utcáin 22 albán tüntető lelte halálát: Hronologija krize jugoslovenske države. In: *Raspad Jugoslavije: proizvedetak ili kraj agonije*. Zbornik, Institut za evropske studije, Beograd, 1991. 132–133. – Megjegyezzük, hogy Kosovóban a JK SZ XIV. kongresszusának a megszakitása után, 1990. januárjában és februárjában újabb tüntetéshullám kezdődött, a jugoszláv államelnökség ismét bevezette a rendkívüli állapotot, a hadsereg és a rendőrség ismét tüzet nyitott az albán tüntetőkre. Február 1-jén és 2-án 27 albán tüntető lelte halálát Kosovo utcáin, 54 pedig megsebesült. A rendőrök soraiból egy elesett, 43 pedig megsebesült. Tiltakozásképpen a szövetségi kormány különleges rendőralakulatának szlovéniai egységét hazarendelték Ljubljanába, s az 1990. február 6-án elhagyta Kosovót. A hasonló horvátországi egységet 1990. április 3-án rendelték haza Zágrábba. (*Hronologija krize jugoslovenske države*, 133., 134.) Más forrás szerint 1990. február 21-én is tankok és harcokocsik cirkáltak Kosovo városaiban, s újabb 33 albán tüntető fizetett az életével. Lásd: *Kronologija 1985–1995*. In: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*. Naklada Jesenski i Turk, Dani, Zagreb–Sarajevo, 1999. 374.
- ¹⁰ Milošević egy belgrádi nagygyűlésen, amelyen a résztvevők Azem Vllasi letartóztatását követelték tőle, nyilvánosan megígérte, hogy rövid időn belül közzéteszik azoknak a listáját, akiket a kosovói albán bányászok politikai jellegű sztrájkja miatt felelősségre kell vonni. Biztosította a tüntetőket, hogy „a bűnösök” lakolni fognak tetteikért. A bányászok a Stari Trg tárnában ahhoz kötötték felszínrejövetelüket, hogy mondjon le az új, Milošević-párti, többségükben albánokból összehozott kosovói vezetőség. Vllasit és két társát két napra rá letartóztatták. *Magyar Szó*, Újvidék, 1989. március 1. és 3. – Végül is a Kosovska Mitrovica-i törvényszék 1990. április 24-én Vllasit és társait – jelentős külföldi nyomásra – felmentette a hazaárulás vádja alól. Lásd: *Kronologija 1985–1995*. In: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*, ibidem.
- ¹¹ Kučan kijelentése 1989. február 24-én, a rendkívüli állapot Kosovóban történt bevezetésének a napján Ljubljanában, az Ivan Cankar nevét viselő művelődési otthonban tartott nagygyűlésen hangzott el. A *Magyar Szó*ban csak 1989. március 5-én történt utalás arra, hogy a Cankar Otthonban az említett napon „szlovéniai társadalmi-politikai szervezetek erélyesen állást foglaltak a rendkívüli állapot bevezetése ellen”, s megjegyzéseket tettek a szerb vezetőség egyes álláspontjaira is. Semmi több.
- ¹² Borisav Jović: *Poslednji dani SFRJ*. 1995. 14.
- ¹³ *Kronologija 1985–1995*. In: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*. 373.
- ¹⁴ Slavoljub Đukić *Kako se dogodio voda* című könyvében bőven idéz mind neves költők, mind névtelen igricek művéből. (Filip Višnjić kiadó, Beograd, 1992.) Az egyik igrice rigmusa szerint Lázár fejedelmet nagy szerencse érte, hogy hajdanában ugyanazt a földet tapodta, amelyet ma Slobo (Milošević) tapodja.

- ¹⁵ „Minden nemzeti mozgalomnak az a sajátossága, hogy nemzeti vezéreket szül. A szerb történelem során így volt ez Karađorđtól kezdve Slobodan Miloševićig. Miloševićet nem a párt, nem is a szocialista ideológia, hanem a nemzet energiái és az államalkotás avatta azzá, ami lett. Slobodan Milošević nem a nacionalizmusnak mint ideológiának, hanem az államalkotásnak mint nemzeti célnak köszönhetően vált azzá a politikussá, aki karizmatikus vezér tulajdonságaival rendelkezik. És csak addig lesz az, amivé lett, amíg olyan irányban és abban a keretben tevékenykedik, amit a nemzeti cél felőlel – a szerbség védelmét és a korszerű szerb állam megújítását. Ha pártvezérré válik, s úgy tetszik, mintha ez vonzaná, akkor a szerb történelem egén csupán üstökös lesz, amelynek megjelenését és elvonulását rövid ideig őrzi meg az emlékezet. A nemzeti céltól a pártcél felé fordulással elkezdődik ennek a személyiségnek óhatatlan hanyatlása, aki bátran, pragmatikusan és skrupulusok nélkül, miként az a politikában történni szokott, kiválóan kihasználta a rendelkezésre álló történelmi körülményeket: hogy megújítsa a szerb államot, amelyet Jugoszlávia és a titoizmus alatt leromboltak, s ezzel olyan tekintélyre és jelentőségre tett szert, amilyennel a szerb nép soraiban Pašić óta senki sem rendelkezett.” A feljegyzés 1989-ből származik, közelebbi keltezés nélkül. (Dobrica Ćosić: *Promene*. Dnevnik, Novi Sad, 1992. 140–141.)
- ¹⁶ A kosovói mítosz múltjáról és napjainkban játszott szerepéről: Olga Zirojević: Kosovo u kolektivnom pamćenju. In: *Srpska strana rata*. Republika, Beograd, 1996. 201–231.
- ¹⁷ Szent Lázár fejedelem porhüvelyével 1988. június 28-án, a rigómezei csata 599. évfordulóján keltek útra, és a vándorlást egy évre tervezték. (Kronologija 1985–1995. In: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, 372.) – Az útról tömören: Radmila Radić: Crkva i „srpsko pitanje”. In: *Srpska strana rata*, 376.
- ¹⁸ Hazai lapok egy-, sőt kétmillióra becsülték a megjelentek számát, akadt azonban külföldi tudósító, aki csak háromszázazres tömegről számolt be. A *Politika* „mintegy” kétmilliót említ. *Politika*, Beograd, 1989. június 29. – Predrag Tašić is kétmillió résztvevőről ír, „mintegy” nélkül. (Predrag Tašić: *Kako je ubijena druga Jugoslavija*. A szerző kiadása, Szkopje, 1994. 174.)
- ¹⁹ *Politika*, Beograd, 1989. június 29.
- ²⁰ A mítingeknek a kezdeti szakaszban az volt a szerepük, hogy tömeghangulatot teremtsenek a célba vett köztársaságok vezetőségének a megdöntéséhez. Csak későbbi szakaszban került előtérbe a puccs megszervezése. Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában az első szakaszban nem érték el a kellő intenzitást, ezért a mítingek hatékonysága nem volt kielégítő. Talán ez a körülmény is kihatott arra, hogy a szerbiai rendőrség és a szerbiai államvédelmi szolgálat már 1990 júniusában Knin környékére küldte két magas rangú tisztjét, Radovan Stojčić – Badžat és Franko Simatovićot – természetesen álnéven és hamis foglalkozással – azzal a feladattal, hogy készítsék elő egy leendő felkelésnek az infrastruktúráját. A két magas rangú tiszt – az előbbi a háború után Belgrádban merénylet áldozata lett, az utóbbi a hágai törvényszék elé került – 1991 januárjára már elkészült helyi megbízottjainak hálózatával. Lásd Miloš Vasić és Filip Švarn kitűnő tanulmányát: *Zadah zločina – srpske paravojske formacije*. In: *Ratovi u Jugoslaviji 1991–1999*. Društvo za istinu, Beograd, 2002. 235–246.
- ²¹ A betiltott ljubljanei nagygyűlés színhelyéről Németh Zoltánnak, a *Magyar Szó* különtudósítójának a jelentése: *Magyar Szó*, 1989. december 2.
- ²² A szerbiai pártok legtöbbjét 1990 első felében hozták létre, de akkor még nem volt törvény a pártokról, úgyhogy megtűrték őket, bár illegálisnak számítottak. A *Magyar Szó* 1990. július 25-i számában azt olvashatjuk, hogy az előző napon a szerbiai hivatalos lapban megjelent a politikai szervezetekről szóló törvény, aznap pedig megkezdődött a pártok bejegy-

- zése. – A szerbiai ellenzéki pártok előéletéről, majd megalakulásáról és kezdeti akcióiról a riport eszközeivel: Nenad Stefanović: *Pokrštavanje petokrake*. BIGZ, Beograd, 1994. A könyv az 1989 novemberétől 1994 februárjáig terjedő időszakot öleli fel.
- ²³ Az Európai Közösség első két emberének a társulási folyamat megnyitásához öt kikötése volt: az államelnökség működésének a helyreállítása; az emberi jogok tiszteletben tartása az egész ország területén, beleértve Kosovót is; a pillanatnyi válságot erőszak alkalmazása nélkül oldják meg; a demokratizálási folyamat folytatásaként írják ki a szövetségi parlamenti választásokat; az ország térjen vissza az 1990-ben megkezdett reformokhoz. (Predrag Tašić: *Kako sam branio Antu Markovića*. NIP Mugri 21, Szkopje, é. n. 101–103.) – A *Magyar Szó* híradása szerint Jacques Delors és Jacques SanTERS 1991. május 29-én és 30-án kétnapos „jószoigálati küldetés”-ben járt Jugoszláviában. A lap beszámolt arról, hogy „a két Jacques” az első napon találkozott Marković kormányfővel, a második napon pedig a köztársaságok elnökeivel, de küldetésük lényegéről egy szót sem írt. Csak távoztuk után közölte Marković kormányfő nyilatkozatát, amelyből kiderül, hogy szoros, folyamatos együttműködést kínáltak fel az Európai Közösség részéről Jugoszláviának, s részletesen felsorolja kikötéseiket. Pénzösszeigről nincs említés. *Magyar Szó*, Újvidék, 1991. június 1.
- ²⁴ „Ante Marković személy szerint 1990 tavaszán még mindig Jugoszlávia legnépszerűbb politikusa volt, népszerűbb Kučannál, Tudmannál, Miloševićnél” – írta Susan Woodward. Egy táblázatot mellékel az arról a közvélemény-kutatásról, amelynek eredményét a belgrádi *Borba* és a zágrábi *Vjesnik* 1990. július 26-án közölte. Ugyanerről a közvélemény-kutatásról a *Magyar Szó* is beszámolt 1990. július 29-i számában. Woodward táblázata szerint Ante Marković Bosznia-Hercegovinában a megkérdezettek 93, Vajdaságban 89, Macedóniában 89, Horvátországban 83, Szerbiában 81, Szlovéniában 59, Kosovóban 42 százalékanak a bizalmát élvezte. (Susan Vudvord: *Balkanska tragedija*. Filip Višnjić kiadó, Beograd, 1997. 129. és 144.)
- ²⁵ Milošević környezete felfogta ugyan a veszélyt, de még soká azt remélte, hogy a Szovjetuniónak sikerül majd fenntartania a kétpólusú világot, s azzal együtt megmentenie a szovjet típusú szocializmust is, minek következtében – a különbözőzés miatt – Jugoszlávia jelentősége sem csorbul. Borisav Jović már 1989. november 18-án feljegyezte naplójában: „Látni való, hogy a Szovjetunióval igen nagy a zűrzavar, az ország jövője pedig bizonytalan. Ugyan kire támaszkodhatunk, ha az események a Szovjetunió további gyengüléséhez és Amerika abszolút dominanciájához vezetnek? Pozícióink egyre rosszabb lesz; idejekorán kell döntő lépésre elszánnunk magunkat, nehogy a magány és az izoláció zsákutcájába kerüljünk”. (Ibidem, 69.) – A naplóban 1989. december 3-ai dátummal egy angol értékelés található, azzal a megjegyzéssel, hogy a Szovjetunió helyzetét legjobban az angolok ismerik. „Gorbacsovna még egy esztendeje van. Utána az új szovjet vezetőség a hadseregre támaszkodva ismét helyreállítja majd a rendet”. (Ibidem, 81.) – 1990. január 19-én Jović Veljko Kadijević tábornok társaságában azon kesereg, hogy az amerikaiak Gorbacsov segítségével végül felbomlasztják a Szovjetuniót, s találgatja, ugyan ki állíthatná meg Gorbacsovot. „Az ilyen Szovjetunióval megszűnik a nemzetközi erőegyensúly, amely önálló fejlődést garantált számunkra.” (Ibidem, 92.) – 1991. március 22-én Jović egy bizalmas értesülést jegyez fel: miután a balti köztársaságoknak már kifelé áll a rúdjuk, a kaukázusiak meg követni készülnek őket, Jazov tábornok, hadügyminiszter és Krjucskov, a KGB főnöke készségbe helyezték a hadsereget és a titkosszolgálatot, s határozott lépésekre, akár diktatúra bevezetésére kívánják rávenni Gorbacsovot. Megmentik-e az amerikaiak a Szovjetuniót, vagy szétverik a hazai nacionalisták közreműködésével, „attól függ a mi nemzetközi pozícióink, és alighanem az határozza meg a várható hazai eseményeket is”.

(Ibidem, 126.) – 1990. február 28-án Jović feljegyzi a Baker amerikai külügyminiszter moszkvai látogatása után kialakult helyzetről készített állítólagos amerikai jelentés lényegét. Az értékelés szerint Gorbacsov marad, mert nincs, aki a helyébe lépjen. Amerika megad neki minden politikai és gazdasági támogatást, hogy befejezhesse reformjait. Megvan rá az esély, hogy sikerrel járjon. „A Szovjetuniónak 4-5 évre lesz szüksége, hogy ismét visszanyerje belső egyensúlyát, természetesen új alapokon.” (Ibidem, 121–122.) – Ez reménysugárként lebegett Jović előtt. Milošević környezete egész idő alatt nem fogta fel, hogy Jála már végképp a múlté.

²⁶ Milošević még a kierőszakolt rendkívüli pártkongresszuson elszenvedett kudarca után sem veszítette el a jugoszláv szocializmus megkülönböztetett értékeibe vetett bizalmát. Jović feljegyzései szerint Milošević 1990. március 21-én még meg szándékozta várni a jugoszláv állampárt kongresszusának a folytatását, s ha mégsem lett volna folytatás, akkor egy új, ugyancsak jugoszláv jellegű pártot szeretett volna alapítani, amelynek kezdeményezőbizottságába más köztársaságbeli forradalmárokat is bevett volna. Már a leendő párt nevét is kigondolta: Jugoszláv Egyesült Szocialista Demokrata Párt. (Ibidem, 124–125.) Végül Milošević 1990. július 16-án köztársasági jellegű pártként létrehozta a Szerbiai Szocialista Pártot, amelynek programjába beírta, hogy célja „a demokratikus szocializmus létrehozása”, s amellet még, noha elismerte a magántulajdont is, a program hitet tett a társadalmi tulajdon mellett: „a társadalmi tulajdon a szocialista gazdasági rendszernek az alapja”. A többi öt köztársaság kommunista utódpartja közül egy sem tette le a garast programjában a szocializmus mint rendszer és a társadalmi tulajdon mellett. (Vladimir Goati: *Stabilizacija demokratije ili povrata monizma*. Unireks, Podgorica, 1996. 55–56.)

²⁷ Borisav Jović 1989. október 13-án feljegyezte naplójában, hogy Miloševićnek szóvá tette: a nyugatiak a kelet-európai országokban mindenütt megdöntik az egypártrendszert. Ez történt Lengyelországban, Magyarországon. Nálunk Szlovénia már áttért a többpártrendszerre. Ante Marković jugoszláv kormányfő is nyilvánosan a többpártrendszer mellett nyilatkozott, s ezt tették a macedónok és a montenegróiak is. Jović szerint Szerbiának annál inkább ezt az utat kellene választania, mert uralkodó pártjuk élvezi a nép bizalmát. Milošević azonban felhívta a figyelmét a következőkre: „Abban az esetben Szerbiában megalakulna az albán párt. Albánok kétféle módon vannak. Akárhogy nevezzék is a pártjukat, az ő vidékeiken átvonnák a hatalmat, és mi elveszítenénk Kosovót. Tehát államérdeünk, hogy Szerbiában ne legyen többpártrendszer” – mondta Milošević. Azt remélte, hogy ezt az álláspontot az egész országra vonatkozólag is sikerül majd elfogadtatnia az állampárt közelgő jugoszláv rendkívüli kongresszusán. Következésképpen abban bízott, hogy a leendő jugoszláv alkotmány is ezt az elvet afirmálja majd. „Az kell legyen a stratégiánk, hogy a szerb értelmiségnek ne csak szóban, hanem a valóságban is teljes demokráciát nyújtsunk a párt nélküli pluralizmus keretében” – közölte Jovićyal Milošević. (Ibidem, 61.)

²⁸ Vojin Dimitrijević indokoltan mutatott rá arra, hogy a nyugati országok mérvadó politikája egészen 1991 derekáig, a háború kitöréséig a meglevő föderatív Jugoszlávia fenntartására, tehát egyszersmind területi épségének a megőrzésére is irányult. Erre meggyőző érveket sorakoztatott fel, egészen James Baker amerikai külügyminiszter 1991 júniusában történt belgrádi látogatásával bezárólag, amikor még mindig megnyilvánult ez a támogatás. (Vojin Dimitrijević: *Jugoslovenska kriza i međunarodna zajednica*. In: *Srpska strana rata*. Republika, Beograd, 1996. 697–699.) – Mindazonáltal csaknem minden nyugati ország politikájában már korán kifejezésre jutott némi divergencia is. Például Jović már a 1990. február 2-i feljegyzésben hosszan idézte az amerikai külügyminisztérium 1989. december 11-én tartott sajtóértekezletén elhangzott értékelést Jugoszláviáról, majd tömör komment-

tárjában egyebek mellett megállapította: „Másfelől az [amerikai] adminisztráció hibásnak mondja az elszakadási törekvések erőszakkal, a hadsereg alkalmazásával történő elhárítását. [...] Ezzel a mondattal felborítják mindazt, amit az ország területi integritásáról mondtak. Nem lehetünk naivak, nagyon óvatosnak kell lennünk, midőn tíz mondaton át támogatják az ország területi integritását, majd egy fél mondattal mindezt megkérdőjelezzik. Az a fél mondat épp elég a szlovének és az albánok számára”. (Jović, ibidem, 104.)

²⁹ Jović már 1989. december 10-én feljegyezte, hogy a *Spiegel* szerint Stanovnik szlovén és Latin horvát köztársasági elnök december 10-én Brežicában egy titkos tanácskozáson megállapodott abban, hogy a bonni kormányt felkérlik, 1990 februárjáig üssön nyélbe egy „békekonferenciát” Frankfurtban, amelyen a hat jugoszláv köztársaság mellett jelen volna még Németország, Franciaország, Ausztria és Olaszország. Az volna a cél, hogy Jugoszlávia európai garanciát kapjon az államszövetséggé való átalakuláshoz, majd pedig az európai integrációhoz való csatlakozáshoz. (Jović, ibidem, 83.) Csaknem egy év múlva még mindig ugyanott tartott az ország: „Szlovénia javasolja, hogy Jugoszlávia önálló államok szövetsége legyen, mint a Benelux államok vagy az Európai Közösség. Reméljük, hogy ezt a »konföderációt« Jugoszlávia más köztársaságai is támogatni fogják – jelentette ki Dimitrij Rupel szlovén külügyminiszter a tegnapi bécsi sajtótájékoztatón.” *Magyar Szó*, 1990. szeptember 7.

³⁰ A jugoszláv állampárt megszakadt XIV. kongresszusának előkészítő bizottsága a következő hónapokban több ízben összehívta a köztársaságok állampártjainak a megbízottjait a folytatás időpontjának a megállapítása végett, de mindig hiányzott valaki, s amint múlt az idő, egyre többen maradtak el, s egyre kevesebben értettek szót a folytatást illetően. Egy ilyen sikertelen megbeszéléstről számol be a *Magyar Szó* 1990. július 25-i számában közölt Tanjug-tudósítás. Miután világossá vált, hogy nem lesz folytatás, a Jugoszláv Kommunista Szövetség hadseregbeli szervezetének kezdeményezésére 1990. december 24-én megtartották a Jugoszláv Kommunista Szövetség – Mozgalom Jugoszláviáért nevű párt alakuló közgyűlését, amelyet az akkori szóhasználatban csak „tábornokpárt”-nak neveztek. Ez a párt pályázott a hajdani JKSZ „igazi” utódjának a rangjára. Később ez a szervezet, miután a hadsereg állítólagos ideológiától való mentesítése miatt a tábornokok kiszorultak a vezetésből, több kommunista törpepárttal egyesülve létrehozta a Jugoszláv Egyesült Baloldalt, amelynek az élére Miloševićné, Mira Marković került. Ez a párt csak egyszer lépett fel a későbbi Kis-Jugoszláviában önállóan egy parlamenti választáson, amikor is katasztrofális vereséget szenvedett. Ezt követően a Milošević-párttal koalíciót alkotva szerepelt a választásokon, s mindig aránytalanul sok mandátumot kapott a parlamentben, valamint miniszteri tárcát a kormányban. A két párt között emiatt, valamint azért, mert a Jugoszláviai Egyesült Baloldal képviselői a miloševići politika szélsőséges, agresszív szorgalmazói voltak, érezhető, de elfojtott súrlódások voltak. Ennek a kvázibaloldalnak az 1990 és 1996 közötti működéséről: Nenad Stefanović: *Sneg u julu*. Tiker, Beograd, 1996. – Más forrás szerint a Jugoszláv Kommunista Szövetség – Mozgalom Jugoszláviáért még az első, illetve alakuló közgyűlés előtt, 1990. november 19-én létrejött. (Kronologija 1985–1995. In: *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, 376.)

³¹ „Ante Marković sietett kijelenteni, hogy Jugoszlávia működése nem a Jugoszláv Kommunista Szövetségtől függ. Talán úgy képzelem, hogy őtöle függ” – jegyezte fel némi malíciával Jović. (Ibidem, 93.)

IRODALOM

- BANAC, Ivo 2002. *Raspad Jugoslavije*. Durieux, Zagreb
- BIŠČEVIĆ, Hido 1989. *Strategija haosa*. Centar za informaciju i publicitet, Zagreb
- ĆOSIĆ, Dobrica 1992. *Promene*. Dnevnik, Novi Sad
- ĐUKIĆ, Slavoljub 1992. *Kako se dogodio vođa*. Filip Višnjić kiadó, Beograd
- GOATI, Vladimir 1996. *Stabilizacija demokratije ili povratak monizmu*. Unireks, Podgorica
- JOVIĆ, Borisav 1995. *Poslednji dani SFRJ*. Kompanija Politika, Beograd
- LETICA, Slaven 1989. *Četvrta Jugoslavija*. Centar za informaciju i publicitet, Zagreb
- MIHAJLOVIĆ, Kosta–KRESTIĆ, Vasilije 1995. *Memorandum SANU, odgovori i kritike*. SANU, Beograd
- MILOŠEVIĆ, Slobodan 1989. *Godine raspleta*. 6. kiadás. BIGZ, Beograd
- PAVLOVIĆ, Dragiša 1988. *Olako obećana brzina*. Globus, Zagreb
- RASPAD Jugoslavije: produžetak ili kraj agonije*. é. n. Zbornik. Institut za evropske Studije, Beograd
- RATOVI u Jugoslaviji 1991–1995*. 2002. Društvo za istinu, Beograd
- RAT u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991–1995*. 1999. Zbornik. Naklada Jesenski i Turk, Dani, Zagreb–Sarajevo
- SRPSKA strana rata*, 1996. Zbornik. Republika, Beograd
- STEFANOVIĆ, Nenad 1994. *Pokrštavanje petokrake*. BIGZ, Beograd
- STEFANOVIĆ, Nenad 1996. *Sneg u julu*. Tiker, Beograd
- TAŠIĆ, Predrag 1994. *Kako je ubijena druga Jugoslavija*. A szerző kiadása, Szkopje
- VUDVORD, Suzan 1997. *Balkanska tragedija*. Filip Višnjić kiadó, Beograd
- ŽIŽEK, Slavoj 1989. *Druga smrt J. B. Tita*. Državna založba Slovenije, Ljubljana

(Folytatjuk)

The Disintegration of Yugoslavia (I)

By the mid-1980's the agility of the government in Yugoslavia decreased, thus raising the question of how to reinforce the common state. The republics took positions within three viewpoints, and due to their tenacity, did not manage to find a common denominator. Therefore, the federation got stuck in the single-party regime and did not get a new constitution suitable for the process of transition. In January 1990, the Yugoslav Communist Party fell apart; its governing organ – the holder of the main power – ceased to be. In the spring of 1990, the Yugoslav parliament and government, lacking the regular renewal of its constitution, extended its mandate by its own decision. Thus losing its legitimacy, it went on to work 'in neutral' as a nominal government. From time to time it served as a cover to one or the other republic. The republics used political violence to their own expense or that of the federation, and upon termination of Vojvodina's and Kosovo's autonomy, Serbia applied armed violence as well. In the spring and autumn of 1990, the republics passed their new Constitution suitable for the requirements of transition; they held multi-party elections, and in case of collision they pronounced the primacy of republic laws over the laws of the federation. In the Constitution, Yugoslavia acted only as a fictional character. In reality it had already fallen apart. The wars followed after its disintegration, in 1991.

Keywords: federation, confederation, republics, agreement, politics, politics of violence, disintegration

Mészáros Zoltán

∴ Szabadkai Történelmi Levéltár, Szabadka
 ∴ mzolta2@gmail.com

AZ 1944–45-ÖS ESEMÉNYEK MINŐSÍTÉSEI (I.)

Qualifications of the 1944-45 Events (I)

A tanulmány témája a titói hatalom 1944–45-ös megalapozása idején, a Vajdaságban és a horvátországi Baranyában történt események lehetséges minősítéseinek számbavétele. A szerző sorra veszi az 1944–45-ben történt események kapcsán a közéletben elhangzott, leírt minősítéseket, és az eddig feltárt ismeretek alapján értékeli és támpontokat keres egy-egy minősítés igazolásához, illetve cáfolásához.

Kulcsszavak: katonai közigazgatás, igazságszolgáltatás, ártatlanság, bűnösség, bosszú, vérbosszú, magyargyűlölet, magyarirtás, genocídium, mártír, vértanú, propaganda, Tito, partizánok

Egy-egy történelmi esemény megítélésében már az is fontos, hogy annak teljes feltárása előtt milyen szavakat használnak minősítésként, és az is, ki használja azokat. A történettudományban egyre nyilvánvalóbb, hogy a források nagy száma nem szükségszerűen visz a megértés felé, azok értelmezése és az eközben alkalmazott módszerek kérdése is döntő. A források feltárása mellett komoly feladat az új adatok rendszerezése és értelmezése (PRITZ 2011: 131), a történetírás narratív jellege miatt fontos, hogy „a mesélő” milyen előfeltételezéseket hordoz, miközben a szavak, amelyeket egy-egy eseménnyel kapcsolatban hall, akár döntően is befolyásolhatják gondolkodását. Az elbeszélt történet tehát minden esetben konstrukció, még akkor is, ha rekonstrukcióra törekszik a történetíró.

A konstruálás esete az 1944–45-ös eseménysorozat feltárásánál is jelen van (sőt, a legújabb kutatások azt valószínűsítik, hogy már a forrásokat is úgy hozták létre, hogy a majdani kutatókat egy bizonyos irányba tereljék). Igazságszolgáltatásról, atrocitásokról, túlkapásokról beszélnek azok, akik kisebbiteni akarják (jelen vizsgálódásunk szempontjából mindegy milyen okból) a történetek súlyát. Másrészt vérbosszúról, magyarirtásról, rémuralomról, ártatlan áldozatokról, megtorlásról, tervezett népirtásról, genocídiumról, bizonyos területek magyartalanításáról beszélnek. Szóba jöhetnek még olyan meghatározások is, miszerint nemzetek közti leszámolás, haszonszerzésből történő gyilkosságok sorozata, rablás, a háború okozta mentális traumák működésbe lépése, bántalmazások sorozata történt.

A történetek még nem írhatók le teljesen tárgyyszerűen, hiszen egy sor adat hiányzik, másrészt pedig a túlélők és az eseményről kialakuló narratíva, valamint az eddig feltárt adatok elég markánsan utalnak az események milyenségére: fegyveresek gyilkoltak fegyvertelen civileket.

Jelen témánk szempontjából nem fontos, hogy az akkori hatalom a megszállás után milyen pereket rendezett, és ezeket milyen összefüggésben kapcsolta az 1944–45-ös cselekményekhez, és az is többnyire mellékes (kivéve a bosszú minősítést), hogy 1942-ben milyen események történtek.

Munkámban főleg Mészáros Sándor és Matuska Márton munkáira támaszkodom, ugyanis ebben a két munkában találhatók meg az eddigi kutatásban használható és eddig eredményt hozó paradigmák, és ezekben már sok olyan minősítés megjelenik, amelyeket a magyar közéletben használnak. Természetesen minden ez után megjelenő munkát is elolvastam, többükről recenziókat is közöltem. Ezekre inkább úgy hivatkozom, mint egy-egy új kifejezés és értelmezés kísérlet szóba hozóira. Munkám folyamán felhasználtam Aleksandar Kasaš munkáját is, hiszen sok adatot közöl, noha véleményem szerint módszertanát illetően alapjaiban elhibázott. A legújabb kutatások adatai még nem publikusak, így a felhasznált adatok némelyike talán már elavult. Ám annyi máris tudható, hogy az újonnan feltárt adatok sem mondanak ellent annak, hogy fegyveresek tömegesen végeztek ki civileket. A már publikált munkákat is érdemes részletesen és aprólékosan elemző attitűddel átolvasni, mert már így is sok megalapozott következtetés vonható le. Ezzel a munkával talán tudatosabbá tehetem a történetekkel kapcsolatos fogalomhasználatot. Céлом tehát, hogy áttekintsük és sorra vegyük, valamint elemezzük az eddig elhangzott, illetve lehetséges minősítéseket.

A KUTATÁSI NEHÉZSÉGEK

Az 1944–45-ös kutatásokat több körülmény nehezíti. Egyrészt politikai értelemben túlterhelt a téma, hiszen már azért is politikai küzdelem folyt, hogy beszélni lehessen róla, majd azért is, hogy a szerbiai politikum szférája tudomást vegyen róla. Ebből következik, hogy kettős és egymással ellentétes értelmezés alakult ki, így nem is tisztán tudományos, hanem politikailag és nemzetileg is motivált vita folyik róla. Jellemző, hogy az 1944-es események helyett gyakran az 1942-es tömeggyilkosságról szoktak beszélni, és noha a két eseménysorozat között létezik némi összefüggés, önmagukban is tanulmányozhatók, sőt tanulmányozandók is. Még nagyobb gond, hogy a források hiányosak, és létrehozói – egyes esetekben ez már biztosan állítható – célzatosan torzították a valóságot. Ezenkívül a történeteknek még mindig élnek a haszonélvezői, akik az elüldözöttek házáat és földjét kapták, és hallani sem akarnak az egykori áldozatok em-

berszámba vételéről, sírjaik megjelöléséről. Végül az egész eseménysorozatot nagyon későn – majd fél évszázaddal a történések után – kezdték kutatni.

További gátló körülmény, hogy a jugoszláviai központi levéltárak nehezen kutathatók, noha az elmúlt években több használható fond került elő Újvidéken, és a belgrádi levéltárak iratai közül is egyre több válik kutathatóvá, például a Népvédelmi Osztály (OZNA) iratai, valamint bőséges anyag áll rendelkezésre (KASAŠ 1996: 10). Kasaš elismeri, hogy a levéltárak centralizálása negatívan hat a kutatásra, sőt azt is kimondja, hogy elsődlegesen fontos iratokat semmisítettek meg a visszavonuló magyar csapatok, de a partizánok is. Ezenkívül a jugoszláv levéltárakban megsemmisítették a „fasiszta” eredetű (provenienciájú) dokumentumokat. Kevésbé valószínű, hogy valaha teljes és egészen pontos információkhoz juthatunk. Nem tudjuk, rekonstruálható-e, hogy ki, mikor és pontosan milyen parancsot adott ki, és azt hol, mikor és hogyan hajtották végre. Itt azonban kötelező azt vélelmezni, hogy valahonnan csak előkerül valamilyen ezzel kapcsolatos irat.

A kutatási nehézségekből gyakran a meghatározás és megnevezés nehézségei következnek.

A KATONAI KÖZIGAZGATÁS RÉSZE, HIBA, TÉVEDÉS

Ha az események történelmi-jogi kereteit vesszük alapul, a történéseket a katonai közigazgatás kereteiben történő eseménysorozatnak kell tekintenünk. Katonai közigazgatást általában akkor vezetnek be, ha egy terület helyzete kétséges, ha ellentámadás várható, és ha fegyveres csoportok működnek a térségben. Vajdaság esetében a fenti feltételek közül egyik sem indokolta a katonai közigazgatás bevezetését. A megszálló csapatok gyorsan, napokkal, sőt egy héttel (pl. Topolyáról [HARKAI szerk. 2001: 89]), a szovjet és a partizán csapatok megérkezése előtt távoztak. A katonai közigazgatás 1944. október 17-étől 1945. február közepéig volt érvényben. Božidar Maslarić a „represszív intézkedések” bevezetését azzal indokolta, hogy közel volt a frontvonal (KASAŠ 1996: 177). Magyar diverzánsok viszont nem voltak, ennek ellenére ezzel indokolták a keménységet (KASAŠ 1996: 176), ezért felmerül a gyanú, hogy a katonai közigazgatás bevezetésének valódi indoka más lehetett.

A kommunista funkcionáriusok későbbi megnyilatkozásaikban egyértelműen azt állították, hogy hiba volt, ami 1944 végétől történt. Isa Jovanović (MÉSZÁROS S. 1995: 26) szerint a katonai közigazgatás bevezetése tévedés volt. Jovan Veselinov-Žarko tartományi párttitkár véleménye szerint is a katonai közigazgatás bevezetése nagy hiba volt (MÉSZÁROS S. 1995: 28). Maga az akkor legmagasabb jugoszláv fórum a JNFAT (AVNOJ) – a Jugoszláv Nép(i) Felszabadító Antifasiszta Tanács – is úgy foglalt állást 1944. november 15-én

kelt körlevelében, hogy helytelenül jártak el (MÉSZÁROS S. 1995: 34). Ivan Rukavina, Bácska, Bánát és Baranya katonai közigazgatási parancsnoka, december elején szétküldött rendeletében közvetve ezekkel a szavakkal ismeri el a magyarokkal és a németekkel szembeni atrocitásokat: „szabálytalanságok történtek”. E minősítésben egyszerre két dolog érhető tetten. Egyrészt elismerik, hogy történtek elítélendő cselekmények, de ezek bűn jellegét nem ismerik el, és csökkentik súlyukat. Több ezer ember legyilkolását hibának nevezni eufemizmus. Ezenkívül valószínűsíti, hogy a magas pártvezetők tudtak a történetekről. Kutatásaim folyamán több olyan újságcikket is találtam, ahol a kommunista funkcionáriusoknak a magyarlakta településeken kínosan kellett magyarázkodniuk, amikor a helyi pártot, illetve népfrontot szervezték (LIMES 2009).

Megismerve az áldozatok eddig közzétett névsorait, okkal merül fel, hogy a Vajdaságban a nemzeti és esetenként az „osztály” szerinti hovatartozás is fontos volt. A kommunisták szerbiai – királypártiak ellen elkövetett – vérengzéséről még nincs elég adat, de az máris vitathatatlan, hogy fegyvertelen civilek elleni cselekmények történtek, olyanokat végeztek ki, akik „nem illettek” az újonnan felállítandó társadalomba. Különösen vonatkozik ez a papokra, és nem csak a Vajdaságban. Horvátországban (BILANDŽIĆ 1999: 258) csak katolikus papból 206-ot öltek meg. A Szerb Ortodox Egyház papjai közül már 1941-től többen estek áldozatul (SLIJEPCJEVIĆ 2002: 114). Magában a Vajdaságban azonban sokkal szembeötlőbb az emberirtás nemzeti determináltsága, a magyaroknál is több németet, és ott ahol nagyobb számban éltek, jelentős számú horvátot is megöltek.

AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS, ÁRTATLAN ÁLDOZATOK

A titóista hatalom önmagát igazságszolgáltatóként tüntette fel, ezért a saját propagandája szerint nem tett mást, mint a „népei ellen” elkövetett bűnöket torlta meg (MÉSZÁROS S. 1995: 184). A népeink kifejezés használata azonban nem következetes, ez Szerbiában még ma is számos félreértésre ad okot. Politikaelméleti szempontból ugyanis egyrészt létezik a „demos” (δημος), másrészt az „ethnos” (ἔθνος) fogalma (GYÖRKÖSY 1990: 231, 298). Az egyik az egész állam politikai közösségét jelölő, a másik viszont az azonos szokású, ma úgy mondanánk, azonos nemzetiségű emberek közössége. A korai titóizmusban hol az egyik, hol a másik értelemben használják.

A valódi igazságszolgáltatás nem olyan, mint ahogyan az 1944–45-ös események alkalmával történt. Annál is inkább, mivel úgy tűnik, hogy a gyorsaság mindennél fontosabb volt, pedig a sietség az igazságszolgáltatásban nem a fő szempont. Nem feledhetjük el, hogy voltak magyarok, akik bünteteket követtek el. Matuska Márton egyik riportalánya tesz említést arról, hogy a vele összekötött ember – bizonyos Cöndör – agyonlőtte Csókán a jegyzőt (MATUSKA

1991: 317). Mészáros Sándor 899 ilyen személyt számolt össze, ebből 568 bácskai. Léteznek más listák is, azonban ezeket még nem közölték. A Mészáros-féle szám, még ha nem is tekinthető teljesen egzaktnak (főleg a vezetékeknek alapján szelektált egy meglévő listából), de egészen közel állhat a valósához. Ezzel szemben az áldozatok száma a szerényebb becslések szerint többszöröse, akár hússzorosa a bűnösök számának. Mégis helytelen volna, ha csak ártatlan áldozatokról beszélnénk, hiszen olyanok is áldozatul estek, akik valamilyen büntettet követtek el. Az viszont más kérdés, hogy még így is joguk lett volna a tisztességes tárgyalásra. Tehát az áldozatok nagy része jogi értelemben ártatlan, hiszen nem ítélték el őket. Ezenkívül a bűnösök sem vehetők „egy kalap alá”, mert bűnök és bűnök között van különbség. Az ítélezések még a formai kritériumoknak sem feleltek meg. Moholon például két ügyvéd döntött élet és halál kérdésében (MATUSKA 1991: 155). Zomborban „pofára” ítélték halálra vagy mentettek fel embereket (MATUSKA 1991: 43), és mindezt Herceg János mondta el 1990. december 9-én, őt pedig senki sem vádolhatja nacionalista elfogultsággal. Tragikus, hogy az általános vádak és eljárási következetlenségek miatt szinte csak halálos ítéletek mondattak ki (MÉSZÁROS S. 1995: 195). Újvidéken a város szerb negyedeiben lakó magyaroknak nem esett bajuk, mert ott nem is kerestek bűnösöket.

Mindezen részinformációk tudatában kijelenthetjük, hogy a történésekre nem illik rá az igazságszolgáltatás meghatározás. A partizánok tulajdonképpen törvényen kívül helyezték a magyarokat (is), tehát hasonlóan jártak el, mint egykor ellenségeik. A konkrét helyzetben a fegyvertelen polgárokkal szemben a fegyveresek bármit elkövethettek. Ezt a jogfosztott periódust később szépitni igyekeztek, a kényszermunkát például katonai szolgálatnak minősítették (MÉSZÁROS S. 1995: 156). A valódi igazságszolgáltatásban az ismert helyzet alapján döntenek. Ezzel szemben Délvidéken az OZNA (Népvédelmi Osztály – valójában katonai belügyi, hírszerző, nyomozó, bírói szervezet) emberei döntöttek a helyi viszonyok megfelelő ismerete nélkül, mint például a szabadkai esetben (MÉSZÁROS S. 1995: 39). Az igazságszolgáltatás fontos jellemzője az, hogy a bűnösséget általánosságban fogalmazzák meg, ezért olyan meghatározásokkal találkozhatunk, hogy „szerbeket ölt”, „népellenség”, „háborús bűnös”. Legtöbbször megalapozatlan és megbízhatatlan adatok, gyakran egyetlen tanú vallomása alapján hoztak ítéletet.

A frissen felállt hatalom létrehozott egy ankétbizottságot, ez összeállította a *Knjiga evidencije streljanih ratnih zločinaca 1944/45* (A kivégzett háborús bűnösök nyilvántartásának könyve) című kiadványt. Kasaš munkájában állandóan erre hivatkozik, és ennek alapján tartja felülvizsgálandónak Matuska Márton adatait (KASAŠ 1996: 175). Azt állítja, hogy Matuskánál olyan nevek is megjelennek, amelyek a szóban forgó listára nem kerültek fel. Ha azonban másik

oldaláról vizsgáljuk meg a kérdést, elképzelhető, hogy éppen a lista hiányos, hiszen néhány hónappal a kivégzések után állították össze. Kasaš kétségbe vonja Mészáros Sándornak a népszámláláson alapuló indirekt következtetéseit is. Mindez azon a hamis érvelésen alapul, mely szerint amiről nincs írás, az nem is történt meg. Márpedig a népirtást – természeténél fogva – lehetetlen teljes egészében dokumentálni. Ugyancsak az írásos dokumentumok hiányára hivatkozva tendenciózusnak nevezi Cseres Tibor *Vérbosszú Bácskában* című könyvét. Ezzel az állításával azonban éppen saját elfogulatlanságát kérdőjelezi meg. Noha munkája Mészáros Sándorénál később íródott, nem veszi figyelembe azt, amit Mészáros bizonyít. Nevezetesen azt, hogy az ankétbizottság adatai sok esetben túlzók (pl. MÉSZÁROS S. 1995: 56). Sok jel mutat arra, hogy az igazságszolgáltatás hangsúlyozása csupán arra szolgált, hogy leplezzék a bosszúállást és a magyarirtást. Ebben a „mindössze 103 napos” periódusban, akit megtaláltak és megvádoltak, bizonyára meg is ölték. Az elkövetettek súlyára való tekintettel 103 napot nem szerencsés „mindössze”-ként emlegetni. Hadd álljon itt Herceg Jánosnak – aki a tényleges bűnösök elítélésében is részt vett –, a kijelentése: „Minden pofára ment” (MÉSZÁROS S. 1995: 189). Mert akit a vérengzés idején nem találtak meg, megúsza börtönbüntetéssel. Vagy még azt sem kapott, és néhány hónap elteltével gyakorlatilag semmi baja nem esett (MÉSZÁROS S. 1995: 104).

Milovan Đilas állam- és pártvezető, későbbi disszidens a párt központi bizottságában úgy nyilatkozott, hogy a magyar hatóságok nem követtek el olyan tömeges kivégzéseket, mint a németek, és nem üldözték annyira őket (a kommunistákat), a helyi magyarok nem vettek mindabban annyira részt, sőt a partizánmozgalomban is részt vettek (KASAŠ 1996: 182. 645. jegyzet) – ezek az érvek igazi kis védőbeszédként is értelmezhetőek. Persze Đilas fő érve az volt, hogy a Szovjetunió nem akarta a magyarok kiűzetését.

ATROCITÁSOK, TÚLKAPÁSOK, REPRESSZIÓ

Ranko Končar és Aleksandar Kasaš azt a véleményt képviselték, hogy a vajdasági vérengzés nem több mint katonai represszió, és túlkapások sorozata (1995. november 26., *Magyar Szó*, Stanyó Tóth Gizella cikke). Bizonyos önmagukban vizsgált esetek teljesen megfelelnek ennek a meghatározásnak. A szovjet és partizán csapatok bevonulásakor valóban történtek atrocitások (nemi erőszak, lopás, rablás, esetleg gyilkosság, bosszúállás). Ezt alátámasztja, hogy a vérengzések mértéke nagyban függött egyes helyi katonai parancsnokok hozzáállásától (MATUSKA 1991: 371, Isa Jovanović visszaemlékezése). Lényegét tekintve azonban egyre világosabb, hogy szervezett cselekménysorozatról volt szó, amelynek bevezetője volt az atrocitásorozat.

Olyan vélemények is elhangzanak, hogy a magyarokon történt erőszaktevés méreteivel kapcsolatos becslések nem túlzottak. A jugoszláv történetírás egyik legmegbecsültebb szerzője, Vladimir Dedijer (MATUSKA 1991: 381) ugyanis úgy becsüli, hogy a partizánok 1944–45-ben 150 000 embert öltek meg. A 150 000-es szám valójában nagyságrendekkel múlja felül a magyar áldozatok számát, de ez nem azt jelenti, hogy az nem jelentős. Más kérdés, hogy az áldozatok számának 150 000-re való becslése csupán egy adalék a fiatal jugoszláv kommunista állam „jellemrajzához”.

Elgondolkodtató, hogy papokat, lelkészeket, értelmiségieket öltek meg elsőként. Figyelemre méltó, hogy azokon a délszláv területeken, ahol sokkal brutálisabban gyilkolták egymást, mint a magyarok vidékeken, nem vezettek be katonai közigazgatást. Az pedig célzatos, hogy bizonyos településekről – hivatkozva az egymás mellett élés lehetetlenségére – teljesen eltávolították a magyarokat. Összegezve: a délvidéki események többek voltak egyszerű és véletlenszerű katonai túlkapásoknál, represszióknál.

RAZZIA

A vajdasági történéseket illetően a legtöbbet kutatott és legjobban feldolgozott helytörténeti eseménysorozat a temerini. A szerzők, igen találóan, razzjáról beszélnek. Ez egyben retorikai válasz arra a diskurzusra, amely a szerbiai közbeszédben zajlott, és zajlik ma is, és amely a razzia kifejezést a tömeggyilkosság szinonimájaként használja. Mégis mindez érdektelen lenne, ha nem ragadná meg az események néhány fontos jellemzőjét.

A katonai közigazgatás folytán, minden településen kijárási tilalmat rendeltek el, megtiltották a települések elhagyását is, sőt a kerékpárokat is elkobozták. Arról is gondoskodtak, hogy hírek ne érkezzenek, ezért a rádiókat is elkobozták. Tipikus, hogy néhány éjszaka házról házra jártak, és így „szedték össze” az embereket, akiket később megvertek, vagy más kínzásoknak vetettek alá.

Úgy vélem, hogy a fenti eljárássorozat teljesen jogosan nevezhető a szó pontos értelmében razziónak is. A szerzők munkájának címadása tehát szerencsés és pontos is (ÁDÁM 2001).

1944. november 11-e és 29-e között folyt a rendkívül véres batinai csata. Ezzel kapcsolatos a környező terület megtisztítása, a „čišćenje terena” (KASAS 1996: 176). A bosszúállókat nem ilyen megfontolások vezérlik, ennek megvalósításához katonai intézkedésekre van szükség. Tehát arról lehet szó, hogy a politikai vezetés a hátszág biztosításának örve alatt bonyolította le a bosszúállást. Lényegében véve ez sem más, mint razzia, még akkor is, ha másként nevezik.

BOSSZÚ, VÉRBOSZÚ, MEGTORLÁS, „MÉG HIDEGEBB NAPOK”, RÉMURALOM, TERROR, PARTIZÁNTERROR

A különböző publicisztikai és helytörténeti összefoglaló írásokban a minősítések szélesebb palettájával találkozhatunk. Ezek bizonyos esetben jól ragadnak meg egy hangulatot, egy pillanatot, máskor részei annak a retorikai apparátusnak, amellyel hatást kívánnak elérni, noha véleményem szerint retorikai eszközökkel történő hatáskeltésre nincs is szükség, hiszen maguk a tények is döbbenetesek. Mégsem kell azonban mellőzni ezeket a hatáskeltő szavakat, hiszen bizonyos helyzetekben a történetek lényegére világítanak rá.

Sok helyi vonatkozású adat arra utal, hogy vérboszú történt, amikor például gyerekeket öltek meg. A vérboszú intézménye ténylegesen működött a 19. században sok délszláv területen. Az első világháború után ilyen vidékekről is telepítettek be embereket a Vajdaság területére, és ezekről a vidékekről is érkeztek ide partizáncsapatok. A csurogi szerbek több szinten is bosszút követeltek, és álltak is bosszút. Máshol is sor került a helyi szerbek bosszúállására, de nem mindenhol, és nem minden esetben. Közhelyszerű Doroszló és Sztapár emlegetése. Ilyen értelemben tehát nem nevezhető az egész eseménysorozat vérboszúnak, bosszúnak.

Az eseményeket sokszor a terror és partizánterror elnevezésekkel illetik. Úgy vélem, hogy a terror kifejezés teljesen helytálló, partizánterror helyett azonban helyesebb állami terrorról beszélni, hiszen a partizánmozgalom 1944 novemberére már szervezett, és katonai szempontból immár hadseregnek tekinthető. A rémuralom kifejezés a szenvedők perspektívájából jól szemlélteti az eseményeket. Szerencsés volt tehát a 2004-es összefoglaló kötet címválasztása: *Rémuralom a Délvidéken* (CSORBA 2004). Cseres Tibor *Hideg napok* című könyvére utal, míg A. Sajti Enikő „még hidegebb napok” kifejezése (BIERNACKI 2010: 9) már a történetek összehasonlítását is magában hordozza, kifinomultabb elméleti síkra emeli, és az események értékelését kiszakítja a szokványos történeti zsargonból.

A bosszú motívumát azért sem lenne helyes teljesen mellőzni, mert egyes események és nyilatkozatok is erre utalnak. Dupp Bálint csurogi plébános halálára is azért került sor, mert a helyi szerb pap fia partizánvezér volt (MÉSZÁROS 1995: 145). Nagyon érdekes Pekajac Tomislav vallomása (MATUSKA 1991: 243), aki szerint az egész folyamat Sajkásلاكon „tisztá bosszú volt, egy csoport akarta”. A razzia özvegyeivel írtatták alá az erre vonatkozó kérvényt, az egyik adatközlőt pedig – aki a bosszúállás ellen volt – meg is fenyegették. Máshol a vérengzés résztvevői egymással vitatkoztak, kit öljenek meg (MATUSKA 1991: 246), egy anyát például azért nem öltek meg, mert három gyereke volt. (Ez egyébként más kontextusba helyezve azt is jelenti, hogy a partizánok nem

gyilkoltak mindenhol válogatás nélkül.) Újvidéken egy gyülevész szerb csoport azt skandálta: „Ubijte ih! Bacite ih u Dunav!” (Öljétek meg őket, dobjátok őket a Dunába!) (MATUSKA 1991: 299). Kézenfekvő tehát, hogy az 1942-es vérengzés megbosszulását akarták.

Azt hiszem, hogy a Sajkás-vidék esete mutatja meg a legjobban, hogyan morzsolhatnak fel egy közösséget az impériumváltások (A. Sajti Enikő által alkalmazott fogalom, amely jól körülírja azt, ami a huszadik század első felében történt a vajdasági magyarsággal [A. SAJTI 2004]) gyors egymásutánisága. Az összlakosság számának alakulása ezt mutatja (MATUSKA 1991: 251): az 1948-as 37 056, az 1910-es 41 999 és az 1981-es 42 268 között mozgott. A magyarok száma állandóan csökkent: 1910 – 8770; 1948 – 3691; 1981 – 2897. A szerbek száma: 1910 – 26 283; 1948 – 28 738; 1981 – 33 355. Végeredményként az egymást kizáró ellenséges szuverenitások váltakozása a magyarok megfogyatkozását okozta.

Más helyi vonatkozású adatközlések a megtorlást is valószínűsítik (pl. papot papért). Könyvében Kasaš is emellett teszi le a voksot, amikor a magyar és jugoszláv hatóságok áldozatainak számát nagyjából egyenlőnek tekinti (azóta nyilvánvalóvá vált, hogy a két szám nem egyenlő). A vérbosszú és a megtorlás is magában foglalja a reciprocitásnak rossz értelemben vett elvét. Ilyen értelmű a sajkszlaki párttitkár nyilatkozata Pásztor Antalnak (jóval az események után): „Ja ću ti reći istinu... (majd én megmondom neked az igazat). Apádnak azért kellett meghalnia, mert 1941–42-ben a magyarok kivégeztek Sajkszlakon ötvenhét embert, és ez volt a bosszú, de a vétkesek elmenekültek” (MATUSKA 1991: 242). Azonban ha az áldozatok számát vesszük alapul, az 1942-es és 1944-es vérengzések arányai nagyban különböznek. A jugoszláv hatóságok által likvidáltak száma majd mindenhol a magyarországi hatóságok által likvidáltak számának többszöröse volt. Tehát az „arányos” megtorlás esete sem áll fenn. Szívácon a magyar időszakban 6 embert végeztek ki, ugyanott 72 magyart öltek meg a halottak napjára 1944-ben (és az egyes visszaemlékezők szerint M alakú gödörben földelték el őket).

Tipikus, hogy 1941-es bűnökért vádolnak olyan településeket, embereket, ahol semmilyen vérengzés nem történt abban az időszakban, vagyis a büntetők nem voltak tisztában azzal, hogy kit és mivel is vádolnak, azaz miért is gyilkolnak. Egy sor olyan település van, ahol sem 1941-ben, sem 1942-ben kevés, vagy egyáltalán nem történt erőszakos esemény. Ezeket Mészáros Sándor be is azonosította munkájában, amikor helységről helysére dolgozta fel a történeteket. Ilyen volt Péterréve, amely ráadásul baloldali jellegéről volt ismert akkoriban. Tavankúton 1941–42-ben nem volt incidens, 1944-ben mégis 40 embert végeztek ki. Hasonló az eset Csantavéren, Oromhegyesen (MÉSZÁROS S. 1995: 71), Moholon is (MÉSZÁROS S. 1995: 79), Tündéresen, Kabolon,

Tiszakálmánfalván (Budiszava) – utóbbi négy település a Sajkás-vidéken van – esetében csak azért telepítették ki és gyilkolták a lakosságot, mert a közelben Csurogon és Zsablyán voltak tömeges gaztettek. Sajkáslakon 1941-ben semmi sem történt, 1942-ben 53 embert végeztek ki, de a – nem hivatalos – vádak mégis 1941-re vonatkoztak. Gombos és Apatin esetében közrejátszott a német kérdés is. Óbecsén szintén nem voltak kivégzések 1941-ben, mégis 41-re hivatkozva öltek meg 11 embert. Ha figyelmesek vagyunk, akkor észrevehetjük, hogy Bajmok esetében a magyar csapatok bevonulásakor katonákat végeztek ki, nem pedig polgárokat, és ebben a helybeliek nem is vettek részt. A partizánok mégis erre hivatkozva 1944-ben húsz embert végeztek ki. Zombort igazi táborvárossá alakították át, noha szórványos lövöldözéseken és azok megtorlásán kívül – persze morális és humanista szempontból ez is sok – semmi egyéb nem történt, sőt a sokat kárhozott Deák Leó nem támogatta a sajkási „razziát”, és Zomborban 1942-ben nem is került sor ehhez hasonlóra. Szenttamáson gyakorlatilag minden harmadik férfit megöltek, és figyelembe véve az 1941–42-es történéseket, ezt semmivel sem lehetett megindokolni (nem kizárt, hogy itt még 1848 szelleme kísértett). És még folytatható a lista. A kivizsgálás helyett egyszerűbb volt olyan minősítésekkel illetni a magyarokat, mint amilyen a háborús bűnös, a népellenség, az ötödik hadoszlop. Bánátban, amely a háború idején német fennhatóság alatt volt, a magyarok nem is razziázhattak, mégis súlyos atrocitások érték őket.

Úgy tűnik, nem az számított, mikor, hogyan, hol és mi történt, így a megtorlás méretei sem voltak összhangban az elkövetett bűntettek méretével. Tehát megállapíthatjuk, hogy az 1944-es események az esetek többsége nem bosszúállás vagy megtorlás volt, hanem ártatlan civilek meggyilkolása.

Ezenkívül a bosszúállásról szóló elmélet azért is ellentmondásos, mert az 1941–42-es vérengzésnek kisszámú elkövetője volt, míg az 1944–45-ös eseményeknek sok volt az áldozata, tehát nem lehet azonos méretű elégtételről beszélni. Így például (MÉSZÁROS S. 1995: 151) Temerinben mindössze heten vettek részt az 1942-es razziában, és Zsablyán meg Csurogon is mintegy tucatnyi helyi emberről beszélnek a túlélők.

A bosszúvágy kielégíthetetlen, tehát magával a vággyal van a baj. A bűnteteket valójában nem lehet jóvátenni még bosszúállással sem. Ellenben a magyar hatóságok által elkövetett gaztettek megtorlása választás kérdése volt. Azonban a választás lehetősége, majd a végrehajtásának választott módja egyértelműen bűnössé tesz. És a jugoszláv hatóságok mégis ezt választották.

MÁRTÍRIUM, ÁRTATLAN MAGYAROK GYILKOLÁSA

Úgy látom, hogy a közbeszédben néhány olyan fogalom is felbukkant, amely inkább akadályozza, mintsem segíti a helyzet megértését, és főleg az emberi érzelmekre hat. Ennek talán helye lehet a művészetben, azonban ott is csak akkor, ha tisztázott fogalmak állnak rendelkezésünkre. Nem sokat kezdhetünk az olyan kijelentésekkel, hogy „Krisztusként szenvedtek”, valamint a mártír és a vértanú fogalmakkal sem.

Úgy vélem, hogy a mártír, illetve a vértanú kifejezések már foglaltak. Az ógörögből, illetve a koinéből származó *μάρτυρ* (martűr) és később a *μάρτυς* (martüs) a kereszténység hajnalától jelen vannak egy bizonyos jelentésben. Egyébként ezeknek a szavaknak alapjelentése tanú, bizonyíték (GYÖRKÖSY 1990: 651). Az egyház áldozatait illetik ezzel a kifejezéssel, azokat, akik a hitük miatt haltak meg, akik „vérükkel tanúskodtak”. Átvitt értelemben talán még azokra is vonatkoztatható, akik a magyarságban, magyarságukban hittek, és ezért áldoztak életükkel. Azonban meggyőződésem, hogy az 1944-ben legyilkolt civilek nem kívánták a vértanúságot. A legtöbben élni akartak, hiszen sokaknak dolga volt az életben, és gyermekeik, szüleik, családi gazdaságaik voltak stb. Nem zárható ki, sőt erre bizonyára példák is akadnak, hogy egyesek emberszeretetből valaki más helyett vállalták a halált. Ez azonban nem érvényes valamennyi áldozatra, tehát a mártír szót sokkal helyesebb fenntartani azok számára, akik esetében ez valóban indokolt.

Úgyisintén gyakran ragadtatják el magukat egyesek, és ártatlan magyarok legyilkolásáról beszélnek. Ez az esetek nagy részében igaz, azonban kétségtelen, hogy voltak bűnös magyarok is, és esetenként ezeket is megtalálhatták az újonnan felálló hatóságok. Éppen az ártatlan áldozatok miatt szükséges megneveznünk a bűnösöket. Az ártatlan szónak van egy morális dimenziója, akárcsak a bűnösnek is, és ezért fontos odafigyelnünk ezekre a kifejezésekre. Más kérdés, hogy morális értelemben ki és mennyire tekinthető bűnösnek, és hogy ennek mekkora relevanciája van a mára nézve. Ennek a kérdésnek a komoly átgondolása, „kibeszélése” elősegítheti, hogy immár letisztulva szemlélhetnénk a múltnak ezen eseményeit. Pillanatnyilag nem látom ennek az eselyét, és a napvilágra kerülő forrásokból az derül ki, hogy a hatóságok a büntetthez „gyártották” a bűnösöket, a már meggyilkolt embereket utólagosan nyilvánították bűnösnek, hogy saját tetteiket igazolják. Ez pedig alkalmat nyújt a jelen kutatóinak arra, hogy éles vitákat folytassanak.

Az ártatlan szó jogi értelmével is foglalkoznunk kell. Civilizációnk immár globális szinten elfogadott elve, hogy minden terheltet megillet az a jog, hogy tisztességes eljárás során állapítsák meg bűnösségét vagy ártatlanságát. Ráadásul ez nem csak egy jogkörben fogalmazódott meg és terjedt el, sőt ez a jog

viszonylag régi, és a királyi Jugoszláviában, sőt jogelődjeiben is alkalmazták (beleértve az iszlám jogkörbe tartozó egykori területeket is). Az eljárás milyensége, természetesen, a jogszokásoktól és az éppen aktuális helyzettől is függ. Más az eljárás, ha statárium van érvényben, azonban még ebben az esetben is van valamilyen eljárás. A fennmaradt leírások szerint 1944–45-ben a Vajdaságban tömegével hurcoltak el és gyilkoltak meg embereket ítélelhirdetés nélkül. Újabb kérdés az, vajon mi indokolta a katonai közigazgatás és az azzal járó jogalkalmazás bevezetését. Nem zárhatjuk ki azt a feltételezést, hogy a katonai közigazgatás által teremtett különleges közrendészeti állapot a tömeges büntettek elkövetésének adott hátteret.

A HASZONSZERZÉS MINT MOTIVÁCIÓ

Sok adat utal arra, hogy a vérengzés mögött a haszonszerzés motívuma állt, és ennek két szintje volt. Egyrészt az állam akart eszközökhöz jutni, hogy a saját népét (ethnos) helyzetbe hozva megszilárdítsa a hatalmát, de azért is, mert kétséges volt, hogyan biztosítható az állam működése, az éhezés elkerülése és hasonlók. A haszonszerzés tehát állami politika volt. Másrészt egyének is kihasználták a helyzetet, mind a településeken átvonuló katonák, mind pedig a helyi lakosság.

A település birtokbavétele szabályszerűen azzal folytatódott, hogy a bevonuló szovjetek és a partizánok eltulajdonították a pénzt és az ékszereket. A szovjetek általában gyorsan távoztak, míg a jugoszláv hadsereg egységei maradtak. Bezdánba a partizánok és a szovjetek együtt vonultak be, és mindent birtokba vettek, ami kellett nekik (házakat is). Ez megindokolható a hadiállapottal, de nem mindig és mindenhol volt így. Előfordult, hogy egyszerűen levettették a kabátot, és elvették (MATUSKA 1991: 228). A táborokba internáltak minden vagyonát elvette az állam; eltűnt a bicikli, a pénz, a kocsi, ám ezek gyakran „magánzsebekbe” vándoroltak át. Péterrévén fennmaradt egy mondás: „az októberi vásáron szerezte”. (Októberben volt a vérengzés, amelyhez a „vásár” kapcsolódott.) A cserépaljai (crepajai) szerbek szekerekkel mentek át Torontálvásárhelyre (Debeljačara) rabolni (MATUSKA 1991: 348). Egy újvidéki asszony juhait egy bizonyos Živko juhász azzal az egyszerű kijelentéssel vett el, hogy ne nagyon „kereskedjen”, mert úgy jár, mint a férje (MATUSKA 1991: 113). Ezek az egyéni haszonszerzés példái. Elvben semmiben sem különböztek az 1942-es rablásoktól. Egy újvidéki embert rendszeresen fosztogattak, mire igen furfangosan azt sütötte ki, hogy a legközelebbi fosztogatás alkalmával ezt mondta: „Fiam, szaladj a parancsnokságra!” (MATUSKA 1991: 310). A fenti példa is mutatja, hogy a parancsnokság ellenezte a fosztogatásokat, de érdemében nem tudott semmit sem tenni. Egy dokumentum alapján látszik (MATUSKA 1991: 373),

hogy saját szakállukra raboltak a helyi parancsnokok, hisz Vajdaság Legfőbb Népfelszabadító Bizottsága ezt tiltotta, de nem azért, mert ez erkölcstelen vagy törvénytelen, hanem azért, mert ez „anarchiát visz a népgazdaságba”. A lakosságot beszolgáltatásokkal is sújtották.

Az állami haszonszerzés „akkor és ott” történő módja a beszolgáltatás mellett a – Mindszenty bíboros által „rabszolgamunkának” nevezett – kényszermunka is általános volt. Ezt a „rabszolgapiac” előzte meg, amikor a parasztgazdákhöz osztottak be embereket munkára. Az, hogy a gazdák emberségesen bántak „munkásaikkal”, nem változtat a lényegen. Erről írnak Szikics kapcsán (HARTMANN 2007). Más kitelepített táborlakókat olykor a végkimerülésig dolgoztatták, síneket javítottak, mezei munkákat végeztek velük. Óbecse környékén a táborlakók a sárga csillaggal analóg megkülönböztetést, karszalagot viseltek. Paško Romac, az egyik vezető kommunista funkcionárius, erélyesen tiltakozott a táborok ellen is.

A kitelepítések egyben teljes vagyonekrobzással jártak, a német házak a szabad fosztogatás prédájává lettek. Voltak magyar házak, amelyek lakóinak a hatóságok öt percet adtak a felpakolásra. Bőségesen akad példa arra is, hogy (MÉSZÁROS S. 1995: 27) a német lakosság teljes vagyonát, de a magyar lakosságtól is nagyon sok gazdasági ingatlant egyszerűen elvettek. Közismert, hogy a kitelepítettek házaiba telepéseket költöztettek, ez történt többek között Zsablyán, Mozsoron. A háborús bűnösök vagyonát elkobozták, ugyanígy a munkatáborba hurcoltakét is, ezért esetenként olyanokat is háborús bűnösnek nyilvánítottak, akiknek a vagyonát el akarták venni. Súlyos és a kollektív bűnösség elvét alkalmazó gyakorlat volt, hogy megtiltották a Sajkás-vidéki magyaroknak, hogy visszatérjenek szülőfalvaikba. És végül itt egy elszólás, amely egyben átvezet bennünket a következő problémára. „Azért jöttünk Újvidékről, hogy a bűnösöket összeszedjük. A többiek mehetnek munkára” (MÉSZÁROS S. 1995: 282).

Minden magyarra rá lehetett sütni, hogy idegen idetelepített elem (MÉSZÁROS S. 1995: 26). Még akkor is, ha – ritka kivétellektől eltekintve – erről szó sem lehetett, és ez esetenként még ma is visszaköszön. Hadd jegyezzem meg itt, hogy amikor a jugoszláv hadseregben szolgáltam, 1988–89-ben sztereotip kérdés volt katonatársaim részéről, hogy mikor és miért telepedtem be, és ha magyar vagyok, miért nem a magyar hadseregben szolgálok. Világos, hogy azokat, akik nem éltek a magyarokkal mindennapi közvetlen kapcsolatban, azok nem tudták, hogy magyarok is éltek az akkori Jugoszláviában.

A kényszerintézkedések megítélését enyhíti az akkor aktuális helyzet, azonban azt aligha lehet vitatni, hogy ezzel az egyes etnikumokat sújtották, másokat nem.

MAGYARGYŰLÖLET, MAGYARIRTÁS

Térségünkben időnként leplezetlen formában jelentkezik a féktelen magyar-ellenesség, magyargyűlölet. Az 1944-ben bekövetkező impériumváltáskor a magyarellenességnek három szintje és formája hatott az eseményekre. Egyrészt a Vajdaság 1920-ig Magyarország szuverenitása alá tartozott, ezért a délszláv államok igyekeztek az ebből származó hatásokat minimalizálni. Másrészt ahol több nép él együtt, bonyolultabb a helyzet, és esélye van annak, hogy az egyébként is kivédhetetlenül jelentkező érdek-összeütközések, súrlódások nemzeti dimenzióval is bővüljenek. Ezenkívül az 1944 októbere előtt regnáló magyar hatóságok több olyan intézkedést hoztak, cselekményt követtek el, amelyek gyűlöletet válthattak ki (ezek közül az 1942-es tömeges kivégzéssorozat csak a jéghegy csúcsa). Úgy vélem, hogy a fenti tényezők egyvelegével állunk szemben, amikor az 1944–45-ös történéseket kell értelmeznünk.

Lefolyásában, minőségében ez ugyanolyan volt, mint amikor a hatalmi pozíciótól megrészegedett magyarok 1941-ben „vadrácoknak” nevezték a szerbeket. 1944-ben a hatalmi részségségből a szerbeknek jutott, és elő-elővillant a magyar-ellenes sovinizmus. Például a zentai katonai közigazgatás főnökei (MATUSKA 1991: 145) kivétel nélkül szerbek voltak, és kommunisták, de a magyar kommunistákat nem engedték maguk közé, pedig azok elvben a helyi néphatalmat képviselték. Csurogon egy visszaemlékező jegyezte meg, hogy mit mondott márciusban a járeki tábor új parancsnoka, egy nő: „méltóságon aluli, hogy a magyarokra kezet emeljek, de gondom lesz rá, hogy megdögöljenek” (MATUSKA 1991: 218). Torontálvásárhelyen egy Cincar nevű szerb bírósági eljárása folyt, ugyanis ő ölte meg – orvul lelőtte – az ottani kommunista Németh Pétert. Többben úgy méltatlankodtak: „micsoda rezsím ez, ha a lelőtt magyar miatt egy szerbet fognak perbe” (MATUSKA 1991: 352). Ezenkívül a magyar kivégzetteket gyakorta a dögtemetőben földelték el. A magyargyűlölet érhető tetten abban is, hogy az újvidéki diákoknak sem kegyelmeztek, és a Raja erdőben végezték ki őket (MÉSZÁROS S. 1995: 136). A cselekmények magyarellenes voltára az is utal, hogy gyakran végeztek ki nőket, noha azok részvétele a közéletben kisebb mértékű volt. A példák hosszan sorolhatók, úgy vélem, ennyi is elég belőlük.

A lakosság körében kialakított magyargyűlölet ugyan nehezítette a helyzetet, de ez nem volt kihatással a katonai közigazgatásra, az önmagában véve is német- és magyarellenes volt.

IRODALOM

- ÁDÁM István, CSORBA Béla, MATUSKA Márton, TERNOVÁČZ István 2001. *A temerini razzia*. Temerin
- BIERNACKI Karol, FODOR István szerk. 2010. *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*. Szeged–Zenta
- BILANDŽIĆ, Dušan 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb
- CSORBA Béla, MATUSKA Márton, Dr. RIBÁR Béla szerk. 2004. *Rémuralom a Délvidéken*. Újvidék
- GYÖRKÖSY Alajos–KAPITÁNYFY István–TEGYEY Imre 1990. *Ógörög–magyar nagyszótár*. Budapest
- Dr. HARKAI Imre szerk. 2001. *Topolya monográfiája 1750–1945*. Újvidék
- HARTMANN, Nicolaus–HARTMANN, Oswald–HARTMANN Ronald–MAČKOVIĆ, Stevan 2007. *Istina na primeru Sekića. Az igazság Szikics példáján. Die Wahrheit am Beispiel von Sekitsch*. Újvidék
- KASAŠ, dr. Aleksandar 1996. *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad
- MATUSKA Márton 1991. *A megtorlás napjai* (Ahogy az emlékezet megőrizte). Újvidék
- MÉSZÁROS Sándor 1995. *Holtta nyilvánítva* (Délvidéki fátum 1944–1945). H. n.
- MÉSZÁROS Zoltán 2009. Az 1945-ös vérengzések nyoma a jugoszláv állami propagandában = *Limes* (Tudományos szemle). (Délvidék 1941–1944). Tatabánya, XXII. évf., 82–83. szám, 2009/2–3., 141–154.
- PRITZ Pál 2011. *Az objektivitás mítosza*. Budapest
- A. SAJTI Enikő 2004. *Impériumváltások, revízió és kisebbség: magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest
- SLIJEPEVIĆ, Đorđe 2002. *Istorija srpske Pravoslavne Crkve* (Knjiga III). Beograd

(Folytatjuk)

Qualifications of the 1944-45 Events (I)

The aim of the study is to try to take a possible account of the events taken place in Vojvodina and Croatian Baranja during the very establishment of Tito's regime in 1944-45. This is an attempt to take a closer look at the qualifications pronounced and written in every-day life about the events in 1944-45, and, based on known facts, to evaluate and substantiate those qualifications in order to justify or refute them.

Keywords: military government, jurisdiction, innocence, guiltiness, revenge, blood feud, hatred towards Hungarians, genocide of Hungarians, genocide, martyr, propaganda, Tito, partisans

Káich Katalin

... Professor emeritus
... sombor33@yahoo.com

REGIONALIZMUS ÉS EGYETEMESSÉG

Regionalism and Universality

Az esszé tanulmány a művelődéstörténetről mint a szellemi maradandóság örökérvényűségének hiteles őrzőjéről szól. A szerző egyben kísérletet tesz arra, hogy a regionalizmus és az egyetemesség egymás közötti viszonyát az emberi szellem határnélküliséget magában foglaló jellegéből adódóan elemezze.

Kulcsszavak: regionalizmus, egyetemesség, határnélküliség és kultúra, komplex kutatási módszer, a kistérség egyedisége, a régió és az egész viszonya

A 21. század nagy felismerései s azok egyre inkább gyakorlatba iktatása közé tartozik a határnélküliség újrafelfedezése, mindenekelőtt a szellem szintjén. Ez az a tudatos ember számára megadott lehetőség, amelynek törvényszerűségeit követve az emberben rejlő isteni szikra lángra lobbanhat, és kiterjesztheti a tartalommal teli értelmes emberi létezés határait, ez viszont egy mindent felölelő, teljes értékű emberi élet letéteményese lehet. Hamvas Béla, miközben megkísérli tetten érni az ember mikrokozmosz jellegét, azt a mikrotheoszti lényeg felmutatásával teszi, ez az emberi sajátossága viszont nem tűri meg a behatároltságot, a mesterségesen felállított korlátokat, hiszen a teremtésben elementárisan éppen a végtelenség nyilvánul meg a határtalan lehetőségek révén.

Kezdetben vala az Ige, és az Ige Istennél vala, olvashatjuk a Szentírásban. Az Ige, azaz a gondolat, a szellem erősebb az anyagnál. Az anyag bezár, a szellem kibontakozik, szétárad, szétterjed. Az anyagbazártásg béklyóinak szétzúzása teszi lehetővé azt, hogy az azonos szellemi értékek elkötelezettjei, függetlenül az emberi szándék alkotta határoktól, egymásra találjanak, egymást felismerve, kiegészítve megalkossák az emberiség számára örök érvényű, az időben folyamatként megnyilvánuló vagy kinyilatkoztatott szellemet, lelket egyaránt nemesítő, gazdagító kvalitásokat, melyek az ember Isten képére teremtettségét igazolják. Ilyen folyamatban manifesztálódik a kultúra is, s ezért alkalmas a művelődéstörténet arra, hogy a határnélküliség és a szellemi maradandóság örökérvényűsége mellett tegyen hitet.

Azok az időben megnyilvánuló művelődési folyamatok, melyeket az emberiség kulturális örökségeként tartunk számon, mind-mind határok feletti síkon

bontakoztak ki és realizálódtak. Az itáliai reneszánsznak az uomo universale attribútumait magába foglaló embertípusa Európa-szerte a 15. és 16. században jelent meg, s létrehozta mind a szellemiekben, mind pedig az anyagban kifejezésre juttatható gondolatvilágát. A francia barokknak Közép-Kelet-Európában elsősorban a katolikus restauráció fenséges magasztosságát kellett hirdetnie, a szecesszió alkotásainak csodájára járnak napjainkban is Rigától Barcelonáig, Hollandiától térségünkig azok, akik jelenvalóságuk uniformisba öltöztetett, léleknyomorító lakótelepi tömegépítményeiben kényszerülnek életüket leélni.

Nem véletlenül hasonlítják az emberi szellem megnyilvánulási lehetőségeit a vándormadarak repüléséhez: a magyar nyelv ezt lényegretapintóan a szellem szárnyalásaként fogalmazza meg, ismételten bizonyosságot téve nagyszerű kifejezőerejéről.

A 20. századi vasfüggönyök sem voltak képesek teljes mértékben elzárni az emberi szellemi szárnyalás forrásainak csapjait, hiszen a hatvanas–hetvenes években számos magyarországi író, kinek írásai nem voltak mindig a fennálló rendszer elvárásainak megfelelően artikulálva (Hamvas Béla, Mészöly Miklós vagy éppenséggel Eörsi István), a vajdasági *Híd*ban vagy az *Új Symposion*ban publikálhatott. A nyugati világ szellemi áramlatainak közvetítői is részben ugyanezek a folyóiratok voltak Magyarország felé.

A közép-kelet-európai kulturális kínálat gazdagsága, illetve a térség kulturális örökségének sokszínűsége is a múltban realizálódott, a határokon átívelő kapcsolatok életrevalósága mellett tett/tesz tanúbizonyságot, s a multikulturális közösségek szellemiségének bizonyos fokú egymáshoz való hasonlatossága is azt bizonyítja, hogy a hosszan tartó egymásmellettiesség a hagyományok és a nyelvi különbözőségek ellenére, éppen a gondolkodás szintjén alakít ki a körülmények hatására olyan közös megnyilvánulási és viselkedési formákat, melyek idővel a térségben élők sajátos ismertetőjeleivé válnak.

Ma már azt is tudja minden tudós, hogy nem szabad – mert nem is lehet – élesen elválasztani a humán és társadalomtudományokat a természettudományoktól, hogy a problémák egységben látása és láttatása nélkül nincs elfogadható magyarázat a feltett tudományos kérdésekre, s hogy még a normális és az ún. paranormális közötti határok is elmosódhatnak.

A regionalizmus és az egyetemesség kérdésköre az emberi szellem határtalanságát magába foglaló jellegéből is megközelíthető. A régió mindig is része a nagy egésznek, s miközben az öntörvényűség kialakította sajátosságok egy-egy kistérség egyediségében körvonalazódnak, abban mutathatók ki, az egész viszonylatában történő kimozdulás minden esetben elsősorban minőségi változást eredményez a fejlődés és az előrehaladás hordozójaként, de csak abban az esetben, ha képes beépülni a régió meglévő rendjébe, egyébként idegen testként, önmaga ellentétévé válik. Az előbbi a szilárd hagyományörzés letéteményese-

ként manifesztálódik, az utóbbi az egésszel való szorosabb kapcsolatépítés lehetőségét biztosítja, s a realizálódás szintjén a kettő együtt fejezi ki egy-egy régió specifikus szellemiségét.

Az idő jelentős mértékben avatkozik bele a regionalizmus és az egyetemesség létrehozta viszonyrendszerbe, ami általában megkésettiséget eredményez, így a lemaradás ténye mindig is felismerhető ismertetőjelként nyilvánul meg a kistérség szellemi életének vonulataiban. Az egyidejűség csak kivételes pillanatokban tűnik elő. Ilyen egyidejűséget lehet felfedezni pl. a 19. század második felében a Bács-Bodrog vármegyei és az egyetemes magyar történetírás viszonylatában. Ekkor országszerte hatványozott figyelemmel fordultak a történészek a múlt kutatása felé, lévén, hogy a tudományos történetírás alapjait már a 18. században meghatározták, s nemzeti jellege a 19. század első felében, főleg a polgári átalakulás, valamint a nemzeti függetlenségért vívott harc hatására jutott kifejezésre a kiegyezés után. A múltkutatás a hetvenes években bontakozott ki jelentős mértékben. Ennek ellenére csak nagyon kevés régiónak/vármegyének sikerült az, ami az egykori Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulat hangszorgalmú munkatársainak, nevezetesen, hogy a millennium évére elkészült a Dudás Gyula szerkesztette kétkötetes vármegye-monográfia. Nem büszkélkedhettek sokan azzal, hogy az állam ezeréves fennállásának megünnepléséhez ilyen rendkívüli teljesítménnyel járuljanak hozzá.

A regionális és az egyetemes igényének ilyen szerencsés találkozása azonban nem gyakori. Inkább a megkésettiség a jellemzője. A szabad tanítás mozgalma csak a 19. század végén honosodott meg a történelmi Magyarországon, holott a minta, az angliai University Extension a sikeres működést már a század közepén megkezdte, amit nagyon hamar a német Freien Kurse is követett.

A regionalizmus és az egyetemesség az összefüggések lényegbevágó szerepéről is bizonyosságot tesz, hiszen az egymásrahatás éppen az összefüggések okán a tartalmak gazdagodásában jut a legtettenérhetőbben kifejezésre.

A régió esetében az egyetemességnek többirányú hatása is megfigyelhető. Ha szűkebb pátriám közelmúltjából indulok ki, s értem alatta az Osztrák–Magyar Monarchia időszakát, akkor az egykori Bács-Bodrog vármegye viszonylatában a kulturális folyamatok tekintetében a többlépcsős hatásról kell szólnom, hiszen egyszer ott van a történelmi Magyarország, majd Kelet-Közép-Európa, továbbá Nyugat-Európa. A szecesszió akár klasszikus példaként is említhető ebben a kontextusban, mert a kölcsönösségben az említett földrajzi térségek szoros összefonódása, egymásrahatása mutatható ki, minek eredményeként létrejött Budapest és Szabadka vonalán az egyetemes és regionális jelleget egyaránt magába foglaló magyar szecesszió.

Amikor tehát a szabadkai szecessziós épületekről értekezik egy-egy szerző, azt nem teheti meg anélkül, hogy ne érintse azokat az európai szellemi, társadal-

mi meg gazdasági folyamatokat is, mely viszonyrendszerek közepette ez a stílusirányzat elindult hódító útjára. S a történetnek ezzel még nincs vége, hiszen a szecesszió szellemiségének anyagban kifejezésre juttatott megnyilvánulása az anyagismerettel kapcsolatos tudnivalókat is feltételezi, s ez már egy másik tudományterületben való jártasságot posztulál. Szép példája tehát ez annak, miképpen mosódnak el a határok, esetünkben a természet- és a társadalomtudományok között.

Ma már minden kétséget kizáróan csak akkor beszélhetünk egy-egy tudományos munka értékállóságáról, ha a véleményezett alkotás az egyetemes folyamatokba ágyazottan elemzi, minősíti, mutatja meg a feldolgozott, esetünkben a régióhoz kötött témával kapcsolatos meglátásokat, s a színvonal tekintetében az eredményesség mértékét az egészhez, azaz az egyetemeshez viszonyítottan jelöli ki.

A mai Vajdaság területén egykor kibontakozott magyar nyelvű színjátszás története szintén csak a többlépcsős megközelítés módszerével vázolható fel, írható meg, melyben a 18. századi német – legyen az németországi vagy ausztriai – vándorszínészet hatásáról éppúgy beszélni kell, mint a korabeli egyetemes német színjátszás európai aspektusairól, a Ferenc-rendiek által realizált iskolai színjátszás kérdéskörének taglalása pedig szintén egy nyugat-európai gyakorlat ismeretére épülhet csupán. A 19. században viszont a régió színjátszásában nemcsak a nemzeti jelleg mikéntjéről kell szólni, hanem a főváros közvetítette európai színházi gyakorlat úgymond vidéki realizálásának mibenlétére is választ kell adni. Amikor pl. Somlay Artúr 1902/1903-ban fiatal színészként Zomborban járt, s jutalomjátékkul Ibsen *Kísértetek*jét választotta, a bemutató előtt a helybeli *Bácskában* egy tanulmányt tett közzé, melyben az európai kortársak alakításait, nevezetesen az olasz Ermete Zacconi és a bécsi Kainz *Osváld*ját mutatta be s elemezte, majd pedig kitért saját szerepfelfogásának ismertetésére, s ily módon olyan értékes információt hagyott az utókorra a szerepformálást illetően, amelynek alapján könnyebben lehet felidézni az egykori színházi előadást.

Nem véletlen tehát, hogy a tudományos kutatások módszerét, azok mértékét és minőségét ma már csak a komplexitás viszonylatában lehet elfogadni és eredményesen alkalmazni. Az ilyen megközelítés team-munkát igényel, ugyanakkor a kutató egyéni viszonyulásán is jelentős mértékben módosít, amennyiben megköveteli az egyén szerteágazó, sokrétű tájékozottságát, s a technikai fejlődés mai állása, illetve a világháló adta lehetőség ezt az alternatívát biztosítani is tudja.

A rész kutatása ma már az idejétmúlt hozzáállás jele. A 20. század társadalmi életének nagy félrecsúszásai, az eltömegesedés és eldologiasodás emberiességet meghazudtoló globalizálódási folyamatai az egészről meg az egységről való megfeledezésben is gyökereznek, ahogyan Ady is megírta a múlt század elején: „Minden egész eltörött, / Minden láng csak részekben lobban...”. Vissza

kell tehát térni az egészben való gondolkodáshoz nemcsak a társadalmi kérdések és törvényszerűségek elfogadható megválaszolásának okán, hanem a különböző tudományterületek hathatós kutatásának a viszonylatában is.

Egy-egy jelenség, téma feldolgozásával kapcsolatban, amikor a regionális és az egyetemes megközelítés szükségszerűségéből kiindulva a résznek az egészben történő láttatását tűzzük ki feladatul, ez azt jelenti, hogy nemcsak korunk elvárásainak megfelelően végezzük kutatói munkánkat, hanem azt is, hogy képesek vagyunk közelebb jutni a regionális és az egyetemes között kialakult ellentmondások feloldásához.

Regionalism and Universality

The paper talks about history of culture as the keeper of eternal spiritual permanence. At the same time, the author makes an attempt to analyze the mutual relation between regionalism and universality from the aspect of the limitlessness of human spirit.

Keywords: regionalism, universality, limitlessness and culture, complex research methodology, uniqueness of small regions, the relationship between the region and the whole

Barcsi Tamás

∴ Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar
∴ barcsi48@gmail.com

AZ EMBERI MÉLTÓSÁG FILOZÓFIÁJÁNAK ALAPJAI (II.)

The Foundations of the Philosophy of Human Dignity (II)

Tanulmányomban az emberi méltóság filozófiájának néhány alapproblémáját emelem ki. Először röviden szólok a méltóság különféle jelentéseiről és az emberi méltóság fogalmának mibenlétéről, majd vázolom az emberi méltóság értelmezésének legjelentősebb gondolati tradícióit: az emberi természetre alapozott emberi méltóság-felfogásokat, illetve az emberi méltóság morálfilozófiai koncepcióit. Mivel bizonyos irányzatok szerint az emberi méltóság fogalma problematikus, sorra veszek néhány kritikai megjegyzést is. Ezt követően megpróbálok válaszolni arra a kérdésre, hogy miért fontos ma egy emberi méltóságon alapuló filozófia kidolgozása. Ez álláspontom szerint csak morálfilozófiai elmélet lehet, amelynek háttérében szükségszerűen egy „minimális” emberkép is áll. Az emberi méltóság tiszteletének elvét az érték-korlátos diskurzusetika keretében írom le, majd az elv lehetséges értelmezésének bizonyos aspektusait is bemutatom.

Kulcsszavak: emberi méltóság, antropológia, morálfilozófia, érték-korlátos diskurzusetika, emberi méltóság tiszteletének elve

AZ EMBERI MÉLTÓSÁG FILOZÓFIÁJA MINT MORÁLFILOZÓFIA – AZ ÉRTÉK-KORLÁTOS DISKURZUSETIKA ÉS EZ EMBERI MÉLTÓSÁG TISZTELETÉNEK ELVE

Úgy vélem, hogy az emberi méltóság fogalmának leírása csak egy morálfilozófiai elmélet keretében történhet meg, a korábbi nagy jelentőségű ilyen jellegű koncepciókat némileg átalakítva, újragondolva, a fogalommal kapcsolatos kritikákat is figyelembe véve.

A kanti etika háttérében ott áll az *emberi személy értéként való elismerése* – erre mutatott rá Heller Ágnes is (HELLER: 1976) –, az ember értékét a morális autonómiája adja, a kategorikus imperativus valamennyi ember öncélként való létezésének figyelembevételét kívánja meg. Ugyanígy Habermasnál az emberi személy értékének elismerése nélkülözhetetlen a diskurzusetikában: a diskurzusok során előfeltételezett normatív elvárás, hogy mindenki szabadon

és másokkal egyenlő módon vehet részt a vitában, és a norma elfogadása során minden emberi személy érdekét figyelembe kell venni. Mindkét elmélet tehát végső soron *az emberi személy méltóságának elismerésére* épül, ennek mibenlétét pedig a morális autonómiával magyarázzák a szerzők: az ember erkölcsi törvényhozó, saját maga adja az erkölcsi törvényt magának, ehhez azonban kötve is van (Kantnál), illetve minden kommunikációképes felnőtt ember egyenrangú részese a morálról folytatott vitának (Habermasnál). Ugyanakkor mindkét esetben *problémás az emberi személy fogalma*. Kantnál ez morális képességeket feltételez, Habermasnál pedig a morális normáról folytatott vitában csak kommunikációra (és a morálról vitatkozni) képes felnőtt emberek vehetnek részt: kérdés, hogy az általánosítás során figyelembe veendő emberi személyek fogalmát is ilyen módon, vagy ennél tágabban értelmezzük?

Álláspontom szerint *az emberi méltóság elismerésével az emberi személy önértékéből következő alapvető érdekeit ismerjük el*. Minden emberi személy már pusztán létezésével olyan értéket valósít meg, amely abszolút tiszteletet érdemel: az emberi személynek alapvető érdeke, hogy *életének fennmaradásához és kiteljesedéséhez szükséges követelményeket – életét, egyenlő szabadságát és egyedi személyiségét – a többi ember tiszteletben tartsa*. Minden ember szabadságából adódóan részese a morálról folytatott vitának, azonban ennek során az összes emberi személy – a kommunikációs képességgel nem rendelkező, racionális morális vita lefolytatására képtelen személyek is ide tartoznak – alapvető érdekeire tekintettel kell lenni. De hogy milyen módon értelmezzük az önértékéből következően abszolút tisztelettel bíró emberi személy fogalmát (pl. hogy az emberi magzat személynek minősül-e vagy sem), illetve hogy mikortól beszélhetünk morális vitára képes emberi személyről, arról a kommunikációképes, felnőtt emberek folytathatnak normatív vitát az emberi méltóság értelmezése során. Minden racionális morális vitában impliciten tekintettel kell lenni az emberi méltóságra. Ennek fontosságát explicit módon is hangsúlyozhatjuk, mint az érvényes normákról folytatott diskurzust elsődlegesen korlátozó érték-elvet.

A morális diskurzusok *elsődleges érték-korlátját az emberi személy méltóságának tisztelete* jelenti. Ezt az *emberi méltóság tiszteletének elvében* foglalhatjuk össze (természetesen más megfogalmazás is elképzelhető, de a tartalmi elemek nem mellőzhetők): *Az emberi személy létezéséből adódóan önértékkel rendelkezik, ebből következően alapvető érdeke, hogy életének „szentségét”, lehető legkiterjedtebb szabadságát, egyedi személyiségét más személyekével egyenlő módon tiszteljék*. Az emberiméltóság-elv a racionális normamegalapozó diskurzust korlátozó elsődleges érték-elv.

Tekintetbe kell vennünk a morálról folytatott vita során egy *másodlagos érték-korlátot is*: ekkor olyan értékek figyelembevételét követeljük meg, amelytől egy racionálisan gondolkodó, felelősségteljes ember nem tekinthet el: az *emberi*

civilizáció fennmaradásának elősegítéséről és a természeti értékek megóvásáról van szó. Ezt is kifejezhetjük egy elvben, például így: *Az emberi személyek és közösségek kötelesek figyelembe venni tevékenységük során az emberi civilizáció fennmaradásának és a természeti értékek megóvásának követelményét.* Ahogy az emberi méltóság elvének értelmezéséről, úgy arról is vitákat lehet folytatni, hogy milyen követelmények származnak az emberi civilizáció, illetve a természeti értékek megóvásából. Az emberi civilizáció fennmaradása és a természeti értékek pusztításának megfékezése csak együttesen értelmezhető, és az elsődleges érték-korlát miatt egyik követelmény sem elégíthető ki olyan módon, hogy az emberi személyek alapvető érdekei sérüljenek (tehát nem hozható olyan intézkedés, amely konkrét emberi személyek méltóságából származó elvárások sérelmével járna). A természetet nem csak emberi érdekek miatt kell védeni, hiszen egyre többen felismerik minden élőlény önértékét, a biotikus közösség „rendszer-értékét” (Holmes Rolston III kifejezésével élve). *A természet az ember számára Élet-közösséget jelent.* Az Élet minden megvalósulási formájában tiszteletet érdemel. Ez nem azt jelenti, hogy az ember nem használhatja fel a természeti létezőket élete fenntartásához, de ezt az Élet csodálatos és titokzatos rendjének, a biotikus közösség és az egyes élő természeti entitások értékének tiszteletben tartásával kell tennie.

Az érték-korlátok bevezetésével ugyan feladjuk azt, hogy a morális diskurzusok során csak a legjobb érv kényszermentes kényszere érvényesül, de ezek olyan alapvető értékek figyelembevételét követelik meg, amelyeket mindenki elfogadhat, aki racionális és felelősségteljes gondolkodásra képes, világnézeti-vallási-filozófiai alapállásától, kulturális hovatartozásától függetlenül (továbbá az elsődleges érték-korlát a morális diskurzusokban eleve előfeltételezett alapvető normatív elvárás explicit, részletező megfogalmazása, amely elkerüli az [U]-elv személyfogalmának ellentmondásait).

Nagyon fontos rámutatni, hogy *az értékekhez, nem pedig az értékek egy bizonyos értelmezéséhez vannak kötve* a morális diskurzus résztvevői: mivel ezeket sokféleképpen lehet értelmezni, ezen értékek mibenlétéről – kétség esetén – normatív vitát kell folytatni. Az emberi személy méltósága, az emberi civilizáció, a természeti értékek olyan értékeket jelentenek, amelyekre – bármi is legyen az ember célja – tekintettel kell lennie. Itt *nem valamiféle hagyományos értelemben vett teleologikus etikáról van szó*, amely minden ember közös célját tételezi: nem azt írjuk elő, hogy mindenkinek az emberi méltóság tiszteletének mind szélesebb körű megvalósításán, az emberi civilizáció fennmaradásán, vagy éppen a természeti értékek védelmén, mint minden ember számára közös cél elérése érdekében kell tevékenykednie. Erről nincs szó, csak azt mondhatjuk, hogy az ember *egyéni céljainak*, a jó életéről vallott saját elképzeléseinek *megvalósítása során ezen értékekhez, pontosabban ezen értékek normatív vita eredményeként kialakult érvényes értelmezéséhez*, illetve az *ezen értékek figyelembevételével*

morális diskurzusban kialakított normákhoz kötve van. Persze szűkebb értelemben mondhatjuk, hogy *van egy minimális közös cél*, amelyre *minden embernek tekintettel kell lennie*, de az alapértékek figyelembevételkor nem egy meghatározott módon értelmezett jó élet, hanem az élet általában vett feltételeiről van szó: olyan *minimumkövetelményekről*, amelyek a *bárhogyan értelmezett jó élet lehetőségi feltételeit adják*, és *nincs* egyszer és mindenkorra *rögzített értelmezésük*, hanem jelentésük a normatív értelmezésektől függően változhat. A morális normák diskurzív megalapozása pedig elválasztja egymástól az érték-korlátok figyelembevételével megállapított, *mindenki számára érvényes (igazságos) normákat*, a *jó élet különféle felfogásához kapcsolódó érték-tételezésektől* (az igazságos normák betartásán túl mindenkinek magánügye, hogy milyen életet él, milyen értékeket követ).

Természetesen az alapértékek érték-ként való leírása, köztük az emberi méltóság alapértékké válása hosszas fejlődési folyamat eredménye. Ezeket nyilván nem „találtuk”, hanem „létrehoztuk”, hiszen egy szellemi fejlődési folyamat (és elismerési „harcok”, amelyek az egyes értékek értelmezéséhez kapcsolódóan folynak tovább) nyomán létrejött konstrukciók (az értékek „felismerését” így kell értenünk).

A morált nem lehet csupán érzésekre alapozni, mert ha így lenne, az erkölcsi elbizonytalanodáshoz, a viszonyítási pontok hiányához vezetne: hiszen egyik ember „mi” érzése kiterjedt, míg a másiké meglehetősen korlátozott, az egyik ember megalázásnak érezhet valamit, amit a másik ember nem tart annak, így ezekből eltérő erkölcsi cselekvések következnenek fontos morális kérdésekben. Többen rámutatnak (pl. Sajó András, Richard Posner), hogy *az együttérzés segíthet elítélni a rosszat*, de azt, hogy *mit kell tenni*, az együttérzés *nem jelöli ki*, mivel „üres”, nincs meghatározva a tárgya. Ugyanakkor az együttérzésnek, az empátiának szerepe lehet egy adott morális norma konvencionális értelmezésének felülvizsgálatában pl. egy nagy visszhangot kiváltó eset kapcsán, ekkor a szenvedés okozta felháborodás alapját képezheti egy morális diskurzus elindításának, ahogy Sajó András fogalmaz: „az érzelmi alapokra aztán az értelem viszonylag szilárd közös konvenciókat építhet” (SAJÓ 2003: 19). Habermas is kifejti: az ideális szerepátvétel igényes kognitív műveleteket követel meg, ezek belső kapcsolatban állnak olyan motívumokkal, mint amilyen pl. az empátia. Felebarátunk sorsa iránti érdeklődés a szociokulturális távolság eseteiben szűkszerű emocionális feltételét képezi a diskurzus résztvevője által elvárt kognitív teljesítményeknek (HABERMAS 2001/B: 212/213).

Az érték-korlátos diskurzus-etika alapján azt mondhatjuk, hogy vannak olyan erkölcsi kérdések, amelyekben csak általánosan érvényes normák alapján történhet a cselekvés: az érvényesség kritériuma, hogy mindenki számára nyitott normatív diskurzusokban kialakított konszenzuson alapuljanak a normák.

Ezek után leírhatjuk az érték-korlátos univerzalizációs elvet, amelyet a Habermas-féle [U]-elv érték-korlátos kiegészítésével kapunk meg.

Minden érvényes norma meg kell, hogy feleljen annak a feltételnek, hogy minden érintett elfogadhassa azokat a következményeket és mellékhatásokat, amelyek mindenkor általános követéséből – előreláthatólag – minden ember méltóságának tisztelete – tehát valamennyi emberi személy élete „szentségének”, lehető legkiterjedtebb szabadságának, egyedi személyiségének egyenlő tisztelete, mint a személy önértékéből adódó alapvető érdekeinek figyelembevétele –, továbbá az emberi civilizáció fennmaradása és a természeti értékek megóvása szempontjából adódnak.

Az emberi méltóság tisztelete, az emberi civilizáció fennmaradása, illetve a természeti értékek megóvása követelményének érvényes normatív értelmezéséhez – ha ez kérdésessé válik – az érintetteknek gyakorlati vitában kell konszenzust kialakítaniuk.

Az „érték-korlátos” diskurzusetika alapelve a következőképpen rögzíthető:

Egy norma csak akkor tarthat számot érvényességre, ha minden, általa – feltehetően – érintett személy egy gyakorlati vita résztvevőjeként minden emberi személy méltósága tiszteletének, továbbá az emberi civilizáció fennmaradásának és a természeti értékek megóvásának figyelembevételével egyetértésre jut (vagy jutna) abban, hogy érvényes.

Az erkölcsi normák érvényességéről valóságos, vagy ha erre nincs lehetőség, akkor az érdekeket képviselő „üggyvédek” által lefolytatott diskurzusokban kell dönten. Ha nincs lehetőség diskurzusra, akkor a kategorikus imperativusnak az [U]-elv figyelembevételével elvégzett apeli átalakítása szolgálhat mintául, de ezt tovább kell alakítanunk az érték-korlátok figyelembevételével. Ha morális diskurzus lefolytatására nincs lehetőség, akkor cselekedj ama maxima szerint, amelyről egy gondolat-kísérlet során feltételezheted, hogy egy valóságos vitában – ha az érintettekkel lefolytatható volna – minden érintett fél kényszermentesen elfogadná azokat a következményeket és mellékhatásokat, amelyek a maxima általános követése során, előreláthatólag minden ember méltóságának tisztelete, továbbá az emberi civilizáció fennmaradása és a természeti értékek megóvása szempontjából adódnak.

Az előbbieken az erkölcsi normák érvényességének kritériumairól volt szó, amelyek nem kötődnek egy bizonyos területhez, a morális diskurzusban bárki részt vehet. De egy állam jogrendszerében is vannak olyan *jogi normák* (különösen az alkotmányjog és a büntetőjog területén), amelynek *háttérében morális megfontolások állnak*. Egy morális alapú kérdéstről van szó ebben az esetben, amelyet az állam jogi szabályozás alá von. Ekkor alapvető fontosságú a morális alap érvényességének tisztázása, és ez nem történhet másként, mint egy *társadalmi morális diskurzus* lefolytatásával. Ekkor is az érték-korlátos [U]-elv

szolgálhat érvelési szabályként azzal az eltéréssel, hogy a diskurzusban csak az adott állam polgárai vehetnek részt, és a diskurzus eredményeként érvényesnek tartott *erkölcsi norma egy, az adott államban érvényes jogi norma alapjául szolgál*. A „társadalmi morális diskurzus” fogalmát tehát egy állam polgárai által lefolytatott diskurzus vonatkozásában használom, megkülönböztetve az „általában vett” morális diskurzustól: az előbbi esetében egy jogi norma morális alapjainak tisztázása történik, a másik esetben pedig arról folyik a vita, hogy egy erkölcsi norma általánosan érvényesülő morális normának tekinthető-e vagy sem, és ebben a vitában minden kommunikációképes ember részt vehet. Morális alapú jogi kérdésekben nagyon fontos a valóságos társadalmi vita lefolytatása, még akkor is, ha ez elsősorban (de nem kizárólagosan) a különböző társadalmi érdekeket képviselő „ügyvédek” útján valósulhat meg. Fontos megjegyezni, ahogy Habermas is utal rá, a jogi diskurzus „vegyes” diskurzus, tehát egy jogi norma háttérében nemcsak morális, hanem pragmatikus (a legtöbb jogi norma esetében nyilván erről van szó), illetve etikai (amikor közös társadalmi értékek tisztázásáról van szó) diskurzusok is állhatnak.

Az ember *lehetséges megalázási módjai* közül csak a *morális elismerés, tehát az emberi méltóság tiszteletének hiánya küszöbölhető ki univerzálisan*. Az emberi méltóság tisztelete az egyén *öntiszteletének*, tehát az *önbecsülés* univerzálisan biztosítható módjának *feltételét jelenti*. Az emberi méltóság tisztelete elvének alapján minden egyén úgy tekinthet saját magára, mint önértékkel bíró személyre, akinek életét, szabadságát, egyedi személyiségét más személyekével azonos módon tisztelik. Álláspontom szerint az emberi méltóság elismerése feltételezi a gondoskodás minimális fokának meglétét is, ez az emberi élet szentségének tiszteletéből következik.

E koncepcióban *az emberi méltóság alapja az emberi személyként létezés, mint sajátos, önértékkel bíró minőség*. Nem valamilyen képességre alapozzuk az emberi méltóság fogalmát, mert a képességek, beleértve az erkölcsi képességeket, nem állandóak és azonos fokúak minden ember esetében (ez persze nem zárja ki, hogy „általános” emberi képességekként utaljunk rájuk). *Az emberi méltóság tiszteletének elve az ember önértékéből fakadó „minimális” követelményeket* fogalmazza meg. Az ember létezéséhez kapcsolódó önérték *elvehetetlen, eljátszhatatlan és sérthetetlen* is. Sérelemről csak az önértékből következő alapvető érdekek vonatkozásában beszélhetünk.

Ugyanakkor az emberi méltóság tisztelete elvének – illetve magának az érték-korlátos diskurzusetikának, melynek keretében elhelyeztük ezt az elvet – háttérében is áll valamiféle emberkép. Ha azt állítjuk, hogy racionális morálról csak a diskurzusetika vonatkozásában beszélhetünk, ezzel azt is mondjuk, hogy az ember morális, racionális, kommunikatív lény. Ha azt állítjuk, hogy az emberi személy önértékéből élete szentségének, legkiterjedtebb szabadságának,

egyedi személyiségének tisztelete következik, ezzel azt is mondjuk, hogy az ember szabadságra képes lény, aki sajátos személyiséggel rendelkezik. *Az elv a konkrét emberi személyt részesíti védelemben*, mert az emberi személy már létezésével értéket valósít meg (tehát a *létezéshez tapadó önértéken kívül mindenfajta képességtől, emberi jellemzőtől függetlenül megilleti a védelem*), de az elv leírásával egyúttal egy minimális emberképet is tételezünk.

Ha elismerjük, hogy az emberi személy létezéséből adódóan önértékkel rendelkezik, azt is el kell ismernünk, hogy *létezésének fenntartásához és kiteljesítéséhez alapvető érdekei* fűződnek. Az emberi személy önértéke feltételezi *élete szentségének, lehető legkiterjedtebb szabadságának, egyedi személyiségének tiszteletét*. Ezen követelmények nélkülözhetetlenek az ember önértékének fenntartásához és kibontakozásához, így ezekről gondoskodnunk kell. A gondoskodás egyik módja, hogy erkölcsi elvben rögzítjük az önértékből következő alapvető követelményeket, amely elv a morális diskurzusok elsődleges érték-korlátját jelenti. *Az emberi méltóság tisztelete elvének* érvényesítése az ember (emberi személy, emberi közösség) által az emberi személynek okozható *sérülések és sérelmek elleni minimális védelmet, az önértékből következő alapvető emberi érdekek védelmét biztosítja*.

Az alapvető érdekek sérelme esetén az emberi személy önértékének fenntartásához vagy kiteljesítéséhez szükséges alapvető feltételek sérülnek. Ezen alapvető feltételek hiánya esetén nem beszélhetünk az emberi személy méltóságának tiszteletéről. Az emberi méltóság tisztelete elvének követelménye megfogalmazható *alapvető kötelezettség* formájában: az embernek alapvető kötelessége egyenlő tiszteletben tartani más emberek életének szentségét, lehető legkiterjedtebb szabadságát, egyedi személyiségét. De *alapvető jogként* is leírhatjuk a méltóság-elv követelményét: az emberi személynek joga van ahhoz, hogy másokéval egyenlő tiszteletben tartsák életének szentségét, a lehető legkiterjedtebb szabadságát, egyedi személyiségét. Az emberi jogi elméletek, a nemzetközi egyezmények, a nemzeti alkotmányok ezekre az elvárásokra *emberi jogként* utalnak, mint élethez való jog, szabadsághoz való jog, egyenlőséghez való jog, a személyiség integritásához való jog. Mindezek közös alapjaként jelenik meg a kontinentális jogrendszerekben az emberi méltósághoz való jog (esetleg az élethez való joggal összekapcsolódva, emberi élethez és méltósághoz való jogként), mint egyfajta „anyajog”, illetve az előbb felsorolt emberi jogok további részjogokra bonthatók: pl. a szabadsághoz való jog különböző fajtái (pl. gyülekezési, egyesülési, vallás-, szólásszabadság, politikai jogok stb.), vagy az élet szentségének tiszteletéhez köthető jogok (amelyek a pozitív szabadság összetevőiként is értelmezhetők, pl. szociális jogok, egészségügyi ellátáshoz való jog stb.). A jogi dokumentumok és a jogirodalmi munkák számos jogra utalnak emberi jogként, de valójában csak az imént felsorolt – *az emberi méltóság tisztelete elvének egyes elemeihez köthe-*

tő – jogok és a belőlük levezetett részjogok nevezhetők emberi jogoknak. Fontos még egyszer kiemelni, hogy az emberi méltóság elvéről, annak egyes elemeiről, az ezek alapján megfogalmazott emberi jogokról, érvényes értelmezésük megkérdőjeleződése esetén morális diskurzusokat kell folytatni.

Az emberi méltóság tisztelete elvének részletes elemzésére (amely mint megfontolásra érdemes elméleti adalék figyelembe vehető az elv érvényes normatív értelmezéséről folytatott morális diskurzusokban) ezen a helyen nincs mód, csupán a *szabadsággal* kapcsolatban tennék néhány megjegyzést. A cselekvési szabadságnak két alapvető fogalmát különíthetjük el: a *negatív szabadságot*, amelyet a külső (fizikai, morális, jogi) korlátozás hiánya értelemben használunk (mi az, amit az egyén *megtehetne*), illetve a *pozitív szabadságot*, amely az alternativitást jelenti, és arra utal, hogy mi az, amit az egyén az adott lehetőségeket figyelembe véve *ténylegesen képes megtenni*. Az emberi méltóság tiszteletének elve alapján azt mondhatjuk, hogy az emberi személy *lehető legkiterjedtebb cselekvési szabadsága* önértékéből adódó egyik *alapvető érdeke*, ennek meghatározó (de nem kizárólagos) *korlátját* jelenti *a többi személy alapvető érdekeinek, tehát élete szentségének, lehető legkiterjedtebb szabadságának és egyedi személyiségének egyenlő módon való tiszteletben tartása*. Az egyén lehető legkiterjedtebb szabadságának érvényesüléséhez elengedhetetlen a *negatív szabadság-feltételeknek* és a *pozitív szabadság minimális feltételeinek* megléte és ezek *egyenlő biztosítása*. Az *államnak* egyfelől a negatív szabadságot, vagy másképp a *szabadság negatív feltételeit, a beavatkozásoktól való mentességet* kell biztosítania, illetve a szükséges beavatkozás feltételeit törvényekben kell körülhatárolnia és ezt betartatnia (a „külső pozitív korlátozások” felszámolásáról van szó, illetve annak megjelöléséről, hogy milyen kivételes esetekben alkalmazhatók ezek). Ezen túl a *szabadság pozitív feltételeit* is elő kell mozdítania, csökkentenie kell a külső negatív, illetve a belső pozitív és negatív korlátozásokat. Az előbbihez (a külső negatív korlátozások csökkentéséhez) minél több *választási lehetőséget kell teremtenie* (iskola, foglalkozás, szórakozási, kulturálódási lehetőségek), meg kell valósítania a legalább *minimális szintű gondoskodást* (az abszolút szükségletek biztosítása, vagy az ezen túl értelmezett szegénység felszámolása), illetve a *hátrányos helyzetben lévőket kell segítenie*, különösen az *esélyegyenlőség* megteremtésével (az egyéni negatív körülmények mérséklése és annak elősegítése, hogy mindenkinek ugyanolyan esélyei legyenek az életben egy adott cél eléréséhez). Az utóbbi esetben (belső pozitív és negatív korlátozások csökkentése) olyan feladatokat kell megoldania, mint a *tanulás* és az *információhoz jutás*, az alternatívákról való *tájékoztatás* biztosítása, a *képességek fejlesztése* (így lehet csökkenteni a belső pozitív és negatív korlátozásokat, pl. a tudatlanságot, vagy a téveszméket, az indokolatlan félelmeket). A szabadság megélésének nyilván vannak olyan belső akadályai,

amelyet az állam nem képes felszámolni, pl. különböző fokú testi és szellemi fogyatékoságok, de ilyen esetekben is az adott körülmények közötti legteljesebb szabadságot kell biztosítani.

IRODALOM

- ADAMIK Tamás 2004/2005. *Az emberi méltóság fogalma Cicerónál* (PoLiSz, 2004. december–2005. január)
- APEL, Karl-Otto 1992. *A diszkurzus-etika határain?* (fordította Felkai Gábor). In: Karl-Otto Apel: *Két erkölcsfilozófiai tanulmány*. Budapest
- BALÁZS Zoltán 2004. *Emberi méltóság*. Jogelméleti Szemle, 2005/4.
- BIBLIA 1996. *Teremtés Könyve (Genézis)*. Szent István Társulat, Budapest
- CANCIK, Hubert 2002. „Dignity of Man” and „Persona” in Stoic Anthropology: Some Remarks on Cicero, *De Officiis* I. 105–107 In: *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, ed.: David Kretzmer, Eckart Klein, Kluwer Law International, Hague
- CICERO, Marcus Tullius 2010. *De officiis* I., <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/off1.shtml#105> (2010. 08. 20)
- CICERO, Marcus Tullius 1987. *A kötelességekről, Első könyv*. In: *Cicero válogatott művei*, válogatta és az idézett részt fordította: Havas László. Budapest
- DANTE, Alighieri 1965. *Vendégség* (fordították Csorba Győző és Szabó Mihály). In: *Dante Alighieri összes művei*, szerkesztette Kardos Tibor. Budapest
- DARWIN, Charles 1961. *Az ember származása és a nemi kiválasztás* (fordította Katona Katalin). Budapest
- DESCARTES, René 1991. *Értekezés a módszerről* (fordította Alexander Bernát). Budapest
- DOMNING, Daryl P. 2010. *Review: Creation and Evolution: A Conference with Pope Benedict XVI* <http://ncse.com/rncse/28/3/review-creation-evolution-conference-with-pope-benedict-xvi> (2010. 06. 15)
- FOUCAULT, Michel 2000. *A szavak és a dolgok. A társadalomtudományok archeológiája* (fordította Romhányi Török Gábor). Budapest
- HABERMAS, Jürgen 2001/A. *Feljegyzések a diszkurzusetika megalapozásának programjához* (fordította Felkai Gábor). In: Jürgen Habermas: *A kommunikatív etika*. Budapest
- HABERMAS, Jürgen 2001/B. *Morális tudat és kommunikatív cselekvés* (fordította Felkai Gábor). In: Jürgen Habermas: *A kommunikatív etika*. Budapest
- HELLER Ágnes 1976. Kant etikái. In: *Portrévázlatok az etika történetéből*. Budapest
- JOHN PAUL II., Pope 2010. *Message to the Pontifical Academy of Sciences: on Evolution* <http://www.ewtn.com/library/papaldoc/jp961022.htm> (2010. 06. 10)
- JONAS, Hans 2005. *Az emberi cselekvés megváltozott természete* (fordította Györffy Miklós). In: *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Szerkesztette Lányi András és Jávor Benedek. Budapest
- KANT, Immanuel 1991. *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* (fordította Berényi Gábor). In: I. Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája, Az erkölcsök metafizikája*. Budapest
- KEKES, John 2004. *Az egalitarizmus illúziói* (fordította Balázs Zoltán). Máriabesnyő-Gödöllő

- KOLNAI, Aurel 1995. *Dignity*. In: *Dignity, Character and Self-Respect*, edited by Robin S. Dillon, Routledge, New York–London
- LEOPOLD, Aldo 2000. *Föld-etika* (fordította Ortmann-né Ajkai Adrienn). In: *Természet és szabadság* (szerkesztette Lányi András). Budapest
- MIRANDOLA, Giovanni Pico della 1984. *Az ember méltóságáról* (fordította Kardos Tiborné). In: *Reneszánsz etikai antológia*. Budapest
- ROLSTON, Holmes III. 2005. *A környezeti etika időszerű kérdései* (fordította Csipes Zoltán és Scheiring Gábor). In: *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény* (szerkesztette Lányi András és Jávor Benedek). Budapest
- RORTY, Richard 1994. *Esetlegesség, irónia és szolidaritás* (fordította Boros János, Csordás Gábor). Pécs
- SAJÓ András 2003. *Mi a „természettől adott” az emberi jogokban?* (Állam- és Jogtudomány, XLIV. évfolyam)
- SCHELER, Max 1995. *Az ember helye a kozmoszban – tanulmányok* (fordította Csátár Péter). Budapest
- SCHILLER, Friedrich 1960. *Kellemről és méltóságról* (fordította Székely Andorné). In: Schiller: *Válogatott esztétikai írásai* (válogatta Vajda György Mihály). Budapest
- SINGER, Peter 1990. *Animal Liberation*. New York
- SPINOZA 1968. *Etika geometriai módon bizonyítva* (fordította Szemere Samu). Budapest

(Vége)

The Foundations of the Philosophy of Human Dignity (II)

The paper points out a few basic problems of the philosophy of human dignity. First, a short introduction is given on various meanings of dignity and on the notion of human dignity; then an outline is drawn on the major traditional interpretations of human dignity: the conceptions based on human nature, as well as the moral-philosophical concepts of human dignity. Since according to certain views the notion of human dignity is vague, I take a closer look at several critical remarks. This is followed by my attempt to answer the question why it is important today to create a philosophy founded on human dignity. On this ground, only a moral-philosophical theory can be the one against whose backdrop it is essential to have a ‘minimal’ image of man. The principle of respecting human dignity is discussed within the framework of discourse ethics, after which certain aspects of the possible interpretation of this principle are drawn.

Keywords: human dignity, anthropology, moral philosophy, limited-value discourse ethics, the principle of respecting human dignity

ETO: 930.85(497.113)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

398.8:612.821.7

398.8(497.113)

784.4(497.113)

Kónya Sándor

: Vegyészeti–Élelmiszeripari Középiskola, Csóka

: konyacsoka@gmail.com

ÁLOMŰZŐ ÉNEK

Dream-Chasing Song

Az ájtatosság közben elszunnyadókat feddés helyett énekszóval is ébren lehet tartani. Ma már ez nem fordul elő, de régebben bizonyára hagyományos, meggyökeresedett szokás lehetett, ezt bizonyítja a Vajdaság különböző pontjain közelmúltban lejegyzett áloműző ének, mely nálunk állandósult szöveggel, de változatos, színes dallamokkal fordul elő. A dallamok változása új stílusú népdalaink formavilágához vezet, az egyik legélőbb formához, az ABBA-hoz.

Kulcsszavak: népi ájtatosság, elszunnyadás, ébresztő ének, dallamváltozatok

AZ ÉNEK SZÖVEGÉRŐL

1. *Keljetek fel, akik aludtatok,
Tiszta szívből nem imádkoztatok,
Szentolvasót szívből nem mondtátok,
Nem lesz mennyben ékes koronátok.*
2. *Szentolvasót aki szívből mondta,
Mennyben várja ékes koronája.
Tárt karokkal várja Szűz Mária,
Vele együtt Szentséges Szent Fia.*
3. *Tehát soha el ne szunnyadozzunk,
Hanem mindig szívből imádkozzunk,
Mert a rózsá halvány színűvé lesz,
Az érdemünk restség miatt elvesz.*
4. *S ha imánkban szent buzgóság nincsen,
Nem hallgatja azt meg a Jóisten.*

Az idősebbek körében szinte Vajdaság-szerte ismert ének, bár ma már senki sem állítja, hogy valóban „elő kell venni” azért, hogy igen kíméletes módon, énekkel élénkítsék fel az imádkozás, ájtatosság, halottvirrasztás, kilencedezés közben esetleg elszunnyadókat, bóbiskolókat. Pedig a kilenced néha igen hosszú, másfél, sőt két óra hosszáig is eltarthat (NAGY ABONYI 1997: 256), vagy a késő esti órákban kerül rá sor (SILLING 2003: 146), az ember meg fáradt az egész napi munka után.

A fenti szöveg *Ébresztő* címmel olvasható az egyik zentai kiadású ponyvakiadványban, a *Lurdi aranykincs*ben, melyet „buzgó katolikus hívek használatára ősrégi imák és énekek nyomán összeállított B. K.” A hívők ajkán, vidékünkön a fenti szöveg alig változott, legfeljebb annyi történt, hogy néhol teljes versszakká alakították az utolsó strófát úgy, hogy a meglévő két sorhoz hozzákapcsolták az előző strófa második részét:

*4. Imáinkban ha buzgóság nincsen,
Nem hallgatja azt meg a Jóisten,
Mert a rózsza halványszínűvé lesz,
S az érdemünk restség miatt elvesz.*

(Királyhalom)

A szöveg valószínűleg eredeti változatát *Áloműző ének* címmel adta közre a mezőkövesdi kiadású *Szombati Koszorú*ban a kömlői parasztköltő, imádságos ember Szécsi Ignác (1845–1923) (KUN MOLNÁR 2011). Szécsi Ignácot énekfüzet-szerkesztő paraszti személyként mások is említik (VOLLY 1982: 392). Lehetséges azonban, hogy Szepessy Lajos (1855–1917) plébános írói álneve is Szécsi Ignác volt (MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON 2011. S).

S hogy a nyomtatványokban is variálódhatnak az énekszövegek, bizonyítja énekünk vélhetőleg eredeti formájának első szakasza (KUN MOLNÁR 2011):

*Keljetek fel, akik aludtatok,
Tiszta szívből nem imádkoztatok,
Aki aztat szívéből nem mondta,
Nem lesz annak mennyben koronája.*

A DALLAMOKRÓL

A vidékünkön mondhatnánk állandósult, nem változó szöveget dallamcsokor övezi, azaz a szöveg több különböző dallammal párosult. Ezek a következők:

I. ABCD

$\text{♩} = 84$

1. Kel - je - tek fel, a - kik a - lud - ta - tok,
 Tisz-ta szív-ből nem i - mád - koz - ta - tok,
 Szent-ol - va - sót szív-ből nem mond-tá - tok,
 Nem lesz menny-ben é - kes ko - ro - ná - tok.

Topolya, Dudás Margit (64) – 2009. V. 12.

Szakály Julianna (76)

Tóth Gizella (61)

Blahó Balog Zsuzsa (65)

Ez a dallamunk más szöveggel, pl. a *Sír egy árva* (BODOR 1999: 6. sz.) kezdettel is előfordul vidékünkön, és lényegében a *Gyászba borult Isten csil-lagvára* kezdetű Mária-ének dallamának változata. A Mária-éneket Volly István gyűjtötte a Pest megyei Peregén (VOLLY 1982: 53. sz.), rendkívüli népsze-rűségéhez hozzájárult az is, hogy megjelent egyik jóváhagyott énektárunkban (HOZSANNA 1997: 67.B):

67.B*Volly István: 101 Mária-ének (1948)*

1. Gyászba bo - rult Is - ten csil - lag - vá - ra,
 2. Te - me - tés - re le - jön a mennyor - szág,
 3. É - let U - ra, meghal - tál lel - künk - re,
 Függőnyt vontak mennynek ab - la - ká - ra,
 Könnytől áz - nak az an - gya - li or - cák.
 A Sá - tán - nak or - szá - ga most dőlt le.
 Meg - halt, meghalt az ár - tat - lan Bá - rány,
 Sír, zo - kog a fi - a - vesztett ger - le,
 Szűz Anyád - nak fáj - dal - mát te - kint - sed,
 Vér - től á - zott szent ke - reszt ol - tá - rán.
 É - gig ér a Szűz - a - nya ke - ser - ve.
 Add meg ne - künk a mennye - i kin - cset!

S bár a két dallam formája eltérő – az énektári változat esetében AAB_{B_k} (az első két sor dallama azonos, a negyedik sor a végén különbözik a harmadik sor dallamától), az 1. számú dallamunké pedig ABCD (mindegyik sornak más a dallama) –, a rokonsághoz nem férhet kétség, hiszen az első és harmadik sor kezdő formulái megegyeznek, a dallamvonalak is hasonlóan ívelnek, a főzárlat és a harmadik sor zárata is megegyezik. Ami teljesen elüt, az a mi dallamunk második sora. Ez az elem felbontja a régies AAB_{B_k} formát, és megindítja a dallam új stílusúvá alakulását.

2. ABCD

$\text{♩} = 140$

1. Kel-je - tek fel, a - kik a - lud - ta - tok,

Tisz-ta szív - ből nem i - mád - koz - ta - tok,

Szent-ol - va - sót szív-ből nem mond - tá - tok,

Nem lesz menny-ben é - kes ko - ro - ná - tok.

Rábé, Kiss Dezsőné Makra Ilona (67) – 2011. VIII. 11.

A 2. sz., szintén oldott (ABCD) dallamunk csak kezdetében tér el némileg az előbbitől. Közeli variánsai nálunk (KÓNYA 2004: 82a.) és a Vajdaságon kívül is (Dr. KARSAI 1986: 636–637., VARGYAS 1981: 0259. sz.) előfordulnak.

3. ABCA

$\text{♩} = 70$

1. Kel - je - tek fel, a - kik a - lud - ta - tok,

Tisz - ta szív -ből nem i - mád - koz - ta - tok,

Szent - ol - va - sót szív -ből nem mond - tá - tok,

Nem lesz men - ny - ben é - kes ko - ro - ná - tok.

Királyhalom, Kozma Györgyné Török Julianna (52) – 2008. V. 15.

Mikovity Béláné Varga Mária (57)

Tolnai Emilné Kalmár Edit (58)

Érdekes alakulat a 3. számú, melyben kis eltérésekkel, lényegében megmaradnak az előző változatok középső sorai, az utolsó sor dallamváltozata pedig egy az egyben az első sorban is megjelenik, így kialakul az ABCA sorismétlő, összefogottabb, zárt szerkezet. Itt a világi népzene hatása is valószínűsíthető: ugyanilyen szerkezetű, új stílusú népdalt gyűjtött a Királyhalomhoz közeli Magyarokizsán Bodor Anikó *Kati néni, jó estét kívánok!* kezdettel (BODOR 1997: 113. sz.). Az így létrejött ABCA formát csak egy lépés választja el az ABBA-tól, mely új stílusú népzeneinkben 11-es szótagszámig uralkodó (VARGYAS 1981: 126).

4. ABBA

1. Kel - je - tek fel, a - kik a - lud - ta - tok,

Tisz-ta szív-ből nem i - mád - koz - ta - tok,
Szent-ol - va - sőt szív-ből nem mond-tá - tok,

Nem lesz menny-ben é - kes ko - ro - ná - tok.

Csóka, Varga Antalné Sági Etelka (62) – 2006. X. 29.

Az ABBA forma meg is jelenik a 4. számú dallamunkban. Ez a változat rendkívül népszerű. *Szűz Mária, tekints le az égből* kezdettel Hódegyházán (Jázova) jegyeztük le (KÓNYA 2004: 216. sz.), *Kálvária szomorú rózsája* kezdettel pedig Szentmihályon 2011 nagyböjtjében gyűjtötte Kovács Szöszill. A dallamnak sokféle ágazó variánsai vannak, pl. ABBC formában (KÓNYA 2004: 82b.), vagy tizenkettes szótagszámmal (KÓNYA 2004: 164. sz.).

Az eddigiekből világosan látható, hogy a variálódás az ének minden részét megváltoztatta olyannyira, hogy a 4. számú dallam alapján nem is ismernénk föl a kiinduló 67.B dallamot, és a rokonságról sejtelmünk sem lenne, ha nem tudnánk az itt bemutatott közbeeső változatokról.

5. ABBA

1. Kel - je - tek fel, a - kik a - lud - ta - tok,

Tisz-ta szív-ből nem i - mád - koz - ta - tok,
Szent-ol - va - sót szív-ből nem mond-tá - tok,

Nem lesz menny-ben é - kes ko - ro - ná - tok.

Csóka, Zámboreszki Mátyásné Bugyi Eszter (75) – 2008. VII. 23.

Ez a dallam plagális hangterjedelmével és kemény, dúr hangsorával teljesen elüt az előbbiektől. Lágy jellegű változatai gyakoriak, lásd pl. *Mostan kinyílt egy szép rózsavirág* (KÓNYA 2004: 18. sz.). Szélső sorainak 12 szótagú variánsával találkozhatunk egyik pünkösdi énekünkben: *Áldja a Szentlelket minden buzgó lélek* (KÓNYA 2004: 117. sz.).

Bizonyára nem véletlen, hogy a dallamcsere nem hozott formai változást. Az 5. számú dallamunk is ABBA szerkezetű.

*

Az álomúzó ének kapcsán csak röviden utalhattunk népénekeink dallamainak sarjadásaira, elágazásaira, burjánzására, de ebből is látható, hogy a dallamkincs egy-egy közösség alkotói készsége függvényében alakul, fejlődik, terjed, tehát él.

IRODALOM

- BODOR Anikó 1997. *Vajdasági magyar népdalok. Lírai dalok*. Újvidék
BODOR Anikó 1999. *Vajdasági magyar népdalok II. Balládák, betyár- és pásztordalok*.
Újvidék–Zenta
HOZSANNA 1997. Teljes kottás népénekeskönyv. BÁRDOS Lajos és WERNER Alajos
szerk. Budapest
Dr. KARSAI Ferenc 1986. *Jánoshalma néprajza*. Kecskemét
KÓNYA Sándor 2004. *Harmatozzatok, egek! Népiünk vallásos énekei Észak-Bánságban*.
Zenta
KUN MOLNÁR Sándor 2011. <http://www.bucsujaras.hu/szentemberek/szecsüignac/szecsü.htm> – augusztus 13.
MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON 2011. <http://lexikon.katolikus.hu/> – május 8.
NAGY ABONYI Ágnes 1997. A szálláskereső Szent család kilenced szokásanyaga
Adorjánon és Oromhegyesen = *Üzenet* 3–4. 252–260.
Dr. SILLING István 2003. Népi vallásosság = *Vajdasági magyarok néprajzi atlaszának kommentárköteté*. Szabadka
VARGYAS Lajos 1981. *A magyarság népzeneje*. Budapest
VOLLY István 1982. *Karácsonyi és Mária-énekek*. Budapest

Dream-Chasing Song

Those who doze off during prayer could also be kept awake with songs, instead of reprimand. Nowadays this does not occur any more, nevertheless, earlier it is supposed to have been a traditional, deeply rooted custom. This is supported by the fact that in various parts of Vojvodina a certain type of dream-chasing song has been noted down which is characterised by fixed lyrics but varying, cheerful tune. The changes in the tune lead to the form of modern-style folk songs, to one of the most vibrant forms, the A-B-B-A.

Keywords: prayer, doze off, awakening song, varieties in tune

ETO: 930.85, 316.647.8(=163.41)''186/189''
 316.647.8(=163.42)''186/189''
 7.049.2(436)''186/189''
 7.049.2(439)''186/189''

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Tamás Ágnes

: Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
 : Történelemtudományi Doktori Iskola
 : tagnes83@yahoo.com

HARCIA SZOMSZÉDOK?

Bellicose Neighbours?

A tanulmány célja, hogy ausztriai (*Figaro*) és magyar élclapok (*Az Üstökös*, *Borsszem Jan-kó*) karikatúrái alapján megvizsgáljuk déli szomszédainkról, a szerbekről és a horvátokról alkotott képet az 1860-as és 1890-es években, s elemezzük a sztereotípiák változását a két időmetszet között. Az elemzés szempontjait Csepeli György empirikus vizsgálata alapján kialakított kategóriarendszere alapján hoztuk létre, melynek elemei egybecsengenek a nemzetfogalmak legfontosabb összetevőivel: a láthatósági sztereotípiákkal, a pszichológiai jellemzőkkel, a szimbólumokkal, történelmi jellemzőkkel.

Az elemzés eredményeként megállapíthatjuk, hogy az ausztriai és a magyar olvasók nem azonos mértékben érdeklődtek az elemzett nemzetiségi csoportok iránt, így nem egyforma gyakorisággal és torzításokkal jelentek meg a rajzokon, de a változások tendenciái azonosak, főként, ha azokat a nemzetiségi mozgalmakat is bevonjuk a kutatásba, melyeknek követeléseivel az ausztriai olvasóközönség nem tudott egyetérteni. Megfigyelhetjük, hogy a nacionalizmus erősödésével párhuzamosan távolodtak el a karikatúrák egyre inkább a nemzetiségi csoportok emberszerű ábrázolásától.

Kulcsszavak: nemzetiségi sztereotípiák, nemzetiségi kérdés a Habsburg Birodalomban, láthatósági sztereotípiák, pszichológiai jellemzők, szimbólumok, történelmi jellemzők

AZ ELEMZÉS FORRÁSAI ÉS MÓDSZERE¹

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy a nemzetiségi kérdés egy viharos, indulatokkal és érzelmekkel teli periódusát élclapi karikatúrák alapján vizsgáljam. A karikatúra szó az olasz 'caricare' igéből származik, melynek jelentése

¹ A tanulmány rövidebb változatban megjelent angolul: Serbs, Croats and Rumanians from Hungarian and Austrian perspectives. Analysis of caricatures from Hungarian and Austrian comic papers. = Dagnosław Demski–Kamila Baraniecka-Olszewska (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe*. Warsaw, 2010. 272–297.

Jelen dolgozat egy humoros képeket és szövegeket vizsgáló elemzés részeredményeit mutatja be.

’megterhelni’. Karikatúra alatt egy olyan művészi ábrázolást érthetünk, melyben a művész a természetes harmóniát, a részek egyensúlyát megszüntette, egy másik részletet pedig tudatosan eltúlozva jelenített meg. Jelentőségük abban ragadható meg, hogy szimbólumaik egyszerűbbek, meggyőzőbbek az olvasóközönség számára, mint bármilyen irodalmi vagy tudományos igénnyel írt mű (FUCHS–KRAEMER 1901: 2–3.; 11). A karikatúra fogalmát tágabb értelemben használom, s nem csupán a portrékat értem alatta, hanem a társadalmi és politikai eseményekről szóló gúnyos rajzokat, illetve a figyelmünket a mindennapi élet visszasságaira irányító humoros, ironikus ábrázolásokat (LANGEMEYER 1984: 7).

A nemzetiségi kérdés a 19. század második felében jelentősen befolyásolta a Habsburg Birodalom történetét, így a téma esemény- és esztétörténeti aspektusai alaposan kidolgozottak, de a kérdés pontosabb, „emberközelibb” megismeréséhez hozzájárulhat a másokról alkotott kép és az önkép jellegzetesen komplementer elemeinek feltárása. Mégis, a magyar történeti és néprajzi kutatások eddig kevesebb teret szenteltek e témának mind a vizuális, mind a szöveges források elemzésekor. Mindkét kiválasztott nem magyar nemzetiségi csoport rendelkezett katonai tradíciókkal, részt vett az 1848–1849-es szabadságharcban, s a magyar kormány erői ellen harcoltak, így vizsgálható, hogy eltérő-e ezen harciasnak és kegyetlennek vélt nemzetiségi csoportok megjelenítése az ausztriai és a magyar élclapokban.

A Habsburg Birodalom berendezkedését politikai szempontból meghatározó két nemzetiségi csoport, melyek egyben a birodalom két legnagyobb létszámú nemzetét is jelentették, a magyarok és az osztrák-németek többi nemzetiségi csoportról alkotott képét érdemes összehasonlítani, mivel az élclapok szerkesztési módszere Bécsben és Pesten hasonló volt, így az összehasonlításhoz megfelelő kiindulóponttal rendelkezünk. A szisztematikus összehasonlítás nemcsak a szélesebb látómező céljából indokolt, hanem lehetővé teszi az esetleges előfeltevésektől való eltávolodást, a nem tudatos etnocentrizmus leküzdését.² Az összehasonlítás során mind a különbségek, mind a hasonlóságok kimutatásán keresztül pontosíthatóvá válhat a magyar társadalom nemzetiségekről alkotott képe, de az ausztriai közgondolkodás is a nemzetiségi csoportokról. Elemzésem mégis aszimmetrikusnak tekinthető, mert érdeklődésem középpontjában a magyarországi nemzetiségi sztereotípiák és a politikai propaganda vicclapokbeli visszatükröződése áll.

A történeti sztereotípiakutatás alapfogalmai és céljai tekintetében Hans Henning Hahn munkáit tarthatjuk iránymutatónak. Hahn felhívja a figyelmet arra, hogy speciális nehézségekkel állunk szemben, mivel emberek előítéleteit,

² Az összehasonlító módszerről lásd: Kaelble, Hartmut 1999. *Der historische Vergleich*. Frankfurt–New York

érzelmeit, érzelmekkel telített értékítéleteit kell írott források alapján rekonstruálni, leírni, eredetüket, hatásukat és funkciójukat, tartalmi és formai változásukat elemezni. A kutatónak fel kell tennie azokat a kérdéseket is, hogy milyen médiumokban és milyen módon jelennek meg a sztereotípiák, miért fordulnak elő adott időpontban halmozottan, mikor beszélhetünk tudatos manipulációról és mikor a sztereotípiák tudattalan használatáról (HAHN 1995: 191–192). Érdekes vizsgálni egy-egy sztereotípiát történetét, de a sztereotípiák szerepe is kutatásra érdemes téma a nemzetképződési és az identitáskonstruáló folyamatokban (HAHN 2007: 24).

Elemzésemben a bécsi *Figaró*-ban (1860–1861, 1868–1869, 1890–1891, 1898–1899) és magyarországi élcsepokban, *Az Üstökös*-ben (1860–1861) és a *Borsszem Jankó*-ban (1868–1869, 1890–1891, 1898–1899) a nemzetiségi csoportok ábrázolási módjait hasonlítom össze az 1860-as és 1890-es években. Az időmetszetek kiválasztását a Habsburg Birodalom és Magyarország bel- és külpolitikai helyzete határozta meg. Az 1860-as évtized első két évfolyamát azért érdemes vizsgálni, mert az Osztrák Császárság kül- és belpolitikai szituációja, a valamennyi nemzeti csoportot sújtó neoabszolút kormányzati rendszer kudarca lehetővé tette a közeledést a magyar és a nem magyar nemzetiségi vezetők között. Hasonló folyamat játszódott le Ausztriában is, melynek megjelenítése azonban eltérő lehet az ausztriai és a magyarországi élcsepok hasábjain. A másik két évfolyam kiválasztása a következőképpen indokolható: 1868 a horvát–magyar kiegyezés és a nemzetiségi törvény szentesítésének éve, ami egyrészt az ellentétek kiéleződéséhez vezetett, másrészt Magyarországon 1868-ban a megváltozott belpolitikai helyzetben a magyar politikai elit már hatalmi pozícióból fogalmazhatta újra programját a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban, s az erre adott bécsi reakciót is megfigyelhetjük az ausztriai élcsep írásában. 1869-ben pedig megvizsgálhatjuk a nem magyar nemzetiségek és a magyar társadalom nemzetiségi törvényre adott reakcióinak megjelenítését az élcsepokban. Szemtanúi lehetünk annak, hogy az 1890-es években milyen változások következtek be a nemzetiségi sztereotípiákban a 19. század végéig, amikor a nem magyar nemzetiségek és a magyarok közötti konfliktusok kiéleződtek. 1890–1891-ben az első magyarországi antiszemita hullám lecsengése után figyelhetjük meg a zsidó- és „idegen”-ábrázolásokat egy belpolitikai válságokkal terhelt időszakban, amikor a magyar nemzet- és állameszme már kiteljesedett. A 19. század végére pedig a nemzetiségi alapon újrászerveződő politikai pártok már a passzivitás helyett az aktív politizálást választották, ami a konfliktusok élesebb megjelenítéséhez vezethetett. Az 1890-es évek a cseh–osztrák–német viszony és annak hatásai a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak szempontjából is elemzésre érdemes. Mivel a cseh–osztrák–német konfliktus meghatározó volt a 19. század utolsó évtizedében, kitekintésként szükséges kitérni a csehek

ábrázolásának megváltozására is, s ezt összehasonlítani a magyarországi nem magyar nemzetiségi mozgalmak megjelenítésével.

Az élclapok karikatúrái azért használhatók jól a nemzetiségi csoportok egymásról alkotott képeinek vizsgálatában, mert a társadalom olyan mélyen nyugvó mentális rétegeibe nyújtanak betekintést, amelyekbe másfajta kútfők sajátosságaiknál fogva nem engednek bepillantani. A vicclapok forrásértékét az is növeli, hogy előfizetőinek száma az 1860-as években még vetekedett a politikai lapok előfizetőinek számával³, de népszerűségükből az 1890-es évekre sem veszítettek.

A magyar élclapok közül a vizsgálati periódus elején Jókai Mór 1858-ban indított élclapjának karikatúráit elemzem. *Az Üstökös* főszerkesztője saját gyűjtésén kívül levelezőinek és nagy kiterjedésű gyűjtőhálózatának köszönhetette a lapjában megjelenő történeteket, de a karikatúrák egy részének leírását is az olvasók küldték be, akik az élclapok esetében így egyben szerzők is voltak (LANDGRAF 2005: 251). Ágai Adolf 1868-tól megjelenő *Borsszem Jankó* című élclapjának szerkesztőségébe is érkeztek be az olvasóktól humoros történetek (LANDGRAF 2008: 154–159). A humoros szövegek és rajzok beküldői a Szerkesztői üzenetek, illetve a Szerkesztői subrosa alapján vidéki városokban, illetve a fővárosban éltek, így feltételezhetjük, hogy olvasóik is a városi-vidéki középosztályhoz tartoztak.

A Bécsben kiadott élclapok közül ebben a korszakban a *Figaro* volt a legnépszerűbb, melyet Karl Sitter alapított 1857-ben. Erre a lapra azért esett a választásom, mert szerkesztője nem rendelte alá lapját egyik pártnak sem (SCHEIDL 1950: 140), így az osztrák-német vélekedéseket a birodalom nemzetiségi csoportjairól pártállástól függetlenül ismerhetjük meg. Ezzel ellentétesnek tűnhet, hogy a *Borsszem Jankó* kormánypárti, míg *Az Üstökös* az osztrák–magyar kiegyezés után ellenzéki lap volt, s a vizsgált időszakban, 1860–1861-ben pedig az 1848-as vívmányok megőrzését hirdette, de a magyar politikai elit és társadalom jelentős része a nemzetiségi kérdést illetően pártállástól függetlenül – kevés kivételtől eltekintve – hasonló nézeteket vallott. A *Figaro* Briefkasten der Redaktion rovatából pedig azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a birodalom Lajtán túli felében is az élclap városi műfaj lehetett, Bécs városnegyedei, illetve a birodalom különböző területein elhelyezkedő városok olvashatók a humoros alkotások beküldési helyéül (Graz, Linz, Brünn, Laibach/Ljubljana stb.).

³ Pontos előfizetői adatokkal 1862–1863-ból rendelkezem: 1862-ben *Az Üstökös*nek 3000–2100, a *Pesti Naplónak* 4020–3400, míg 1863-ban *Az Üstökös*nek 2100–2000, a *Pesti Naplónak* 3400–3550 előfizetője volt. Az adatok lelőhelye: Magyar Országos Levéltár, D 185. M. kir. udvari kancellária, elnöki iratok, 1862: 956., 1863: 112. Ezúton köszönöm Deák Ágnesnek, hogy az adatokat a rendelkezésemre bocsátotta.

Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy nem minden nemzetiségi csoport esetében lehet az összes szempontra kitérni az adott élclapok karikatúráinak alapján, s a másiktól alkotott kép állandó és változó vonásait sem tudjuk mindegyik nemzetiségi csoportnál a birodalom mindkét felében kiadott élclapoknál megfigyelni. Az összehasonlításnál is kell nehézségekre számítanunk, mert a vicclapok igen érzékenyen reagáltak a politikai eseményekre, s a Lajtán innen és túl más-más nemzetiségi mozgalmakkal kerülhetett konfliktusba a politikai elit, más-más vitás kérdésről alkottak képet az olvasók, illetve az ezekről a problémákról kialakult véleményt akarták a lapok befolyásolni. Mindez magyarázattal szolgál jelen vizsgálatom aránytalanságaira is.

Elemzési szempontjaimat Csepeli György szociológus kategóriarendszerére támaszkodva (CSEPELI 1992: 54–90), azt kiegészítve alakítottam ki, melyek a következők:

1. *Láthatósági sztereotípiák*: öltözet, arcvonások, egyéb testi jellemzők, jellemzőnek vélt cselekvések és foglalkozások.
2. *Pszichológiai jellemzők*: az egyes nemzetiségi csoportokhoz kapcsolt tulajdonságok és értékek.
3. *Szimbólumok*: a nemzetiségi csoportoknál esetlegesen fölbukkanó jelképek és ezek magyarázata.
4. *Történelmi jellemzők*: a megjelenített politikai események, politikusok, területi igények és eredetmítoszok összehasonlítása a lapokban.

LÁTHATÓSÁGI SZTEREOTÍPIÁK ÉS PSZICHOLÓGIAI JELLEMZŐK

A láthatósági sztereotípiák közül a ruházat az, amely a legszembevetőbb. A divat, a nemzeti motívumokkal díszített magyar öltözet az 1860-as évektől politikai jelenőséggel bírt, szimbolikus jelentéstartalommal ruházták fel (LUKÁCS 2010), de a nem magyar nemzetiségi csoportok képviselői is a karikatúrákon elsősorban jellegzetesen ábrázolt ruhadarabjaik és testi jellemzőik alapján ismerhetők fel s különíthetők el egymástól, illetve a magyar és osztrák-német szereplőktől.

A ruházat megjelenítésének etnikai jellemzőire, illetve a ruha és az emberi test ábrázolásának kapcsolataira a szakirodalom is felhívja a figyelmünket, s magyarázatot kaphatunk arra is, miért épp e két jellemző az, amely a legtipikusabb a karikatúrákon. Egyrészt az öltözködés mint társadalmi rétegeket elkülönítő vonás régi tradíciókkal rendelkezik az ókortól. Ez a hagyományos jelrendszer alakult át a 18–19. század folyamán Európa-szerte úgy, hogy a nemesi öltözet az etnikai elkülönülés szimbóluma is lett. Ehhez járult hozzá Kelet-Közép-Európában az Oszmán Birodalom feletti győzelem, mely növelte a nemesi öntudatot, s

a paraszti és katonáskodó nemesi rétegek közötti szakadék egyre mélyült (FÜLEMILE 2010: 39–40).⁴

Nem csupán az öltözetnek mint etnikai jelképnek vannak mély gyökerei, de azoknak a vizuális reprezentációknak is, melyeken a kosztümöknek identifikáló szerepe volt. Ez a grafikai műfaj már a 16. században megszületett, amikor a földrajzi felfedezések következtében megnőtt az érdeklődés az idegen kontinensek lakói iránt, s öltözetük és testi vonásaik másságán keresztül vélt jellemük jól közvetíthetőnek tűnt az európai olvasó felé. A 19. századra pedig kialakult az illusztrációkkal is ellátott nemzetkarakterológia műfaja, mely nagy népszerűségnek örvendett, s alkalmas volt a „mi” és az „ők” csoportja közötti különbségek hangsúlyozására (FÜLEMILE 2010: 30.; 40–41).

Ezek a táblák és szövegek a 19. század második felének olvasója számára jól ismertek lehettek, így az élcsepok rajzolói meríthettek ezek ábrázolásából a nemzetiségi csoportok képviselőinek megrajzolásakor. A viselet sztereotip mivoltát s azt, hogy az „átlagemberre” vonatkoztatták, az is alátámasztja, hogy a nem magyar nemzetiségi politikusokat általában nem nemzeti öltözetben tűntették fel, megjelenített tulajdonságaik is gyakran egyéni vonásaikra, hiányosságaikra, illetve a magyar vagy az osztrák-német politikai elithez való viszonyukra vezethető vissza. Az „átlagember” ruházatáról megrajzolt sztereotip kép gyakran nem felel meg a 19. század második fele öltözködési stílusának, amit jól szemléltetnek a 19. század végi népleírások illusztrációi és a viselettörténeti munkák. Ez a mozzanat is mutatja, hogy a sztereotípiák egyes rétegei mélyen gyökereznek a társadalomban, s a változásokra kevésbé reagálnak. A népleírásokból megtudhatjuk, hogy a szerbek és horvátok esetében a sipka az, amelyet megőriztek tradicionális öltözetükből (*Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből*. 1901: 8.; 98–100).⁵

A szerb katonákat a magyar élcsepok bő nadrágban és ingben, fűzött bocs-korral, bojtos sapkában s kézfegyverekkel ábrázolták az 1860-as években⁶, míg

⁴ A díszmagyar is 16–17. századi, rendi eredetű ruhadarab, s a 19. században a rendi ellenállás szimbóluma. A régies és drágán előállítható díszmagyart az 1830-as évek szabói alakították át hétköznapi is viselhető darabbá (F. DÓZSA 1995: 155–158).

⁵ A viselettörténeti munkák alapján azt a következtetést is levonhatjuk a nemzetiségi csoportok öltözetével kapcsolatban, hogy a karikatúrákon látható ruházat leginkább 17. századi megjelenésükre hasonlít (SZENDREI 1905). A ruházat az 1830–1850-es években látványos átalakuláson, modernizáción esett át. Ekkor kezdett divattá válni a magyarok körében a bajusz, s szabályozták a kalaphasználatot is: a túl széles karimájú kalap – melyet a magyar karikatúrákon a szlovákokon és a horvátokon láthatunk – a betyárkodásra, a bűnözésre utalt (KRESZ 1956: 40). A ruházatkodásbeli és a ruhadarabokat illető 19. század közepén lezajlott modernizáció az, ami hiányzik az élcsepok hasábjairól a nem magyar nemzetiségi csoportok ábrázolása esetében.

⁶ *Borsszem Jankó*, 1869. november 7. 445.

a *Figaró*-ban a Frakk a szerbeknek című képen⁷ nemcsak a hagyományos ruházat jellemző vonásainak eltúlzását láthatjuk, hanem keleties szabást és jelképet (félholdak) is megfigyelhetünk, ami a magyar ábrázolásokról hiányzik. Ezen a gúnyrajzon a nadrág egy túl bő bugyogószerű ruhadarabbá változott, a mintázat is a török hatásra utal, mint ahogy a hegyes orrú papucs is. A rajzoló a bojtos sipkát – kissé átalakított formában –, de megőrizte. Található a lapban olyan kép, melyen a szerbek képviselője kizárólag bojtos sapkájáról ismerhető fel, míg egy mérges szerb katona, akinek öltözete már hasonlít a magyar lapokban láthatóhoz, még inkább humorossá válik, mert sipkája bojtotja túl hosszú, s számos, a figurához képest túl nagy méretű kézfegyver, illetve fegyverként használható tárgy van az övében (1. kép).⁸

1. kép: „Nem hittem volna, hogy az osztrákok ilyen kevésbé tisztelik Luka Bukalovicsot, s hogy tényleg elveszik az ágyúimat.”

⁷ *Figaro*, 1860. július 28. 124.

⁸ *Figaro*, 1861. december 7.

Ez az ábrázolásmód a bécsi hetilapban nem változott, nem gazdagodott új elemekkel a század végére sem, viszont a *Borsszem Jankó* rajzai tartalmaznak új vonásokat az 1890-es évektől: a szerbiai uralkodó elit keleti pompában jelenik meg, díszes ruházatban tűntek föl képviselői, hímezett mellényben és fejfedőben.⁹ Erőteljes különbség érzékelhető a katonai ruhához hasonló öltözetbe meg-rajzolt parasztok és a politikai vezetők fényűzést sugalló ruházata között.¹⁰

A montenegrói szerbek a magyar vicclapokban nem váltak karikatúratémává, az 1860-as években a *Figaró*ban is csak egyszer. A szerbekhez hasonlóan kézi fegyverekkel láthatók, de ruházatuk eltéréseket mutat a szerbekétől: hegyes orrú bocskorba, más alakú, bojt nélküli sipkába és hosszú zekébe bújtatta őket a karikaturista.¹¹ Mindkét csoport megjelenítése hasonlít ahhoz az ábrázolásmódhoz, ahogy a *Figaro* rajzoló a törököket láttatták¹², amivel nemcsak a balkáni népek vélt tulajdonságaira (gyilkos hajlam, harciasság), történelmi tradícióira, de keleties magatartásukra, szokásaikra is utalhattak, kifejezhették azon véleményüket, hogy e csoportok nem tartoznak a civilizált Európához.

A horvátok viseletéről a vizsgált magyar élclapok az 1860-as években keveset mesélnek. E nemzet stilizált nőalakként (2. kép; mellékletben)¹³, illetve más szimbólumokon keresztül¹⁴ jelent meg. A női alakot – mint egy nemzet perszónifikációját – csak a horvátok és a magyarok esetében alkalmazták a pesti vicclapok karikaturistái. Ez az ábrázolásmód is mutatja, hogy a 19. század második felének magyar közgondolkodása csak a horvátokat ismerte el nemzetként, a többi csoportot – a kortárs nemzetfogalomnak megfelelően – csak nemzetiségként. A század végén is női alak személyesíti meg a horvátokat a budapesti élclapban, de ekkor már egy olyan hölgyet láthatunk, akinek pártája, öltözte és lábbelije utal nemzetiségére, s testtartása – hátsóját az őt üdvözlő magyar politikusok felé fordítja – nem mutat szimpátiát (3. kép; mellékletben).¹⁵ A horvát–magyar kiegyezés időszakának patetikus ábrázolásmódja megváltozott, s már kevésbé reményteli jövőképet festett olvasói elé, mutathatta a horvát–magyar viszony megromlását a látszólagos politikai stabilitás ellenére.

⁹ *Borsszem Jankó*, 1891. május 24. 1., 1891. december 6. 9., 1899. szeptember 24. 1.

¹⁰ *Borsszem Jankó*, 1890. június 22. 7., 1890. július 20. 6.

¹¹ *Figaro*, 1869. október 23. 194.

¹² *Figaro*, 1891. szeptember 19. 150.

¹³ *Borsszem Jankó*, 1868. április 12. 167.

A nemzetek nőként való megszemélyesítése antik tradícióig nyúlik vissza, amikor az ókoriak Európát ábrázolták ifjú hölgyként, s ezt a hagyományát a keresztény európai képzőművészet is átvette, továbbörökítette (RIPA 1997: 399–400).

¹⁴ *Az Űstökös*, 1861. március 23. 92.

¹⁵ *Borsszem Jankó*, 1891. október 4. 1.

A *Figaró*ban a horvátokról kirajzolódó kép nagyon hasonló a szerbekéhez, a női perszifikációt nem figyelhetjük meg, inkább katonáik öltözetére következtethetünk: esetükben is a bő ing, a bocskor és a bojtos sapka a jellemző, de ez a fejfedő következetesen más formájú, mint a szerbek megjelenítésekor.¹⁶

A láthatósági sztereotípiák másik fontos csoportja az emberi arcra, testre vonatkozik. Elég, ha csak felvillantjuk a magyarokban élt önképet, melynek fontos elemei az egyenes tartás, az ápolt haj és bajusz, lovagiasság és a fizikai erő. Gyorsan felismerhető, hogy a másokról alkotott kép vonásai általában ellentétesek ezekkel. A testtartás és a látható tulajdonságok szorosan összefüggenek a vélt belső tulajdonságokkal, melyekre a gúnyrajzok alapján is következtethetünk, így e két szempont nem választható el élesen egymástól ezen forrástípus esetében.

A horvátokról az 1860-as években a magyar élclapokból egyáltalán nem derül ki belső vonás, mivel ők inkább szimbólumokon és perszifikációkon keresztül bukkantak fel. A horvát férfiak a bécsi lapban általában bajusszal láthatók, arcuk és testük nem torzított.¹⁷ A horvátokról az 1869-es dalmáciai lázadás¹⁸ kapcsán megfigyelhető a *Figaró*ban a harciasság motívuma¹⁹, melyhez az elmaradott haditechnika megjelenítésén kívül, amit a szerbekre is jellemzőnek véltek, a szerb lázadók esetében a kegyetlenséggel is párosul, mert megcsonkították a császári sereg katonáit, s levágott fülüket és orrukat elküldték Bécsbe.²⁰ A horvátok a dalmáciai szerbek lázadásának leverésében vettek részt. A császári erők őket kiváló terepismeretük miatt vetették be, miután a lázadást két hónap alatt sem sikerült elfojtani.²¹

A vizsgált időszak elején a szerbek tartása harciasságot, erőszakot sugároz mind a bécsi, mind pedig a magyar lapokban. A szerbek gyakran tűntek fel harci

¹⁶ *Figaro*, 1868. január 25. 15., 1869. november 6. 204., 1869. november 13. 212.

A *Figaró*ban a fiatal nőként való ábrázolás csak „Austria” megjelenítésekor jellemző. A Lajtán túli területeken élő, a horvátokon kívül még nemzetként elismert csoportok – csehek és lengyelek – sem bukkannak fel egy hölgy allegóriájaként.

¹⁷ *Figaro*, 1869. november 6. 204.

A *Borsszem Jankó* jelen dolgozatban is elemzett évfolyamaiban nem tűntek fel a horvátok férfiként, de *Az Üstökös* későbbi éveiben igen, általában kalapban, a magyar öltözethez nagyon hasonló ruhában, nem elváltoztatott arcvonásokkal és testtel s bajszosan. (*Az Üstökös*, 1891. szeptember 27. 151.)

¹⁸ A lázadásról lásd: WANDRUSZKA–URBANITSCH–RUMPLER 1980: 762.

¹⁹ *Figaro*, 1869. november 6. 204.

²⁰ A csonkítás momentumát nem jelenik meg képi formában a magyar élclapokban, de az anekdoták szövege utal rá. *Az Üstökös* képzeletbeli bécsi levelezője említi a történeteket, de a történetből a magyar olvasó – találása miatt – kevésbé szűrhet le a szerbek kegyetlenségét, inkább a levelező vált humorossá: „...megtartották emlékül az – orromat. [...] szinte elfelejtem jelteni, hogy bizony a fülem is ott maradt, a hol az orrom. Mivel fogok már most fülleneni!” (*Az Üstökös*, 1869. december 11. 405.)

²¹ *A Hon*, 1869. november 9. 1. (reggeli kiadás).

cselekmények közben vagy azok után. A *Borsszem Jankó* alapján ezek a jellemzők kiegészíthetők a vérszomjas tekintettel s utalással arra, hogy a magyarok a szerbeket járatlannak tartják a magyar történelemben és jogrendszerben, mivel egy rajzon Andrassy Gyula miniszterelnök a magyar parlament újvidéki képviselőjének, Svetozar Miletićnek könyveket ad át a magyar történelemről, illetve feltehetően közöttük találjuk a *Corpus Iuris Hungarici*t is.²² A karikatúra aktuálpolitikai eseményhez köthető: Miletić az 1869. november 27-én tartott ülésen a képviselőházban két határozati javaslatot is benyújtott. Az elsőben felszólította a magyar kormányt, hogy olyan nyilatkozatot adjon ki, amely biztosítja a balkáni népeket arról, hogy Magyarország a semlegesség politikáját fogja folytatni, ha ők fellázadnak a Porta ellen. Második javaslatában pedig a katonai határőrvidék (Militärgrenze) polgárosítását sürgette, de érvelt amellett is, hogy a határőrvidék történetileg a Szerb Vajdasághoz tartozott, ezért ott a szerb nemzetnek nemzeti és nyelvi biztosítékokat követelt.²³ Ez utóbbi történeti érv, illetve nyelvi és nemzeti követelés lehetett az, amelyre reakcióként a karikaturista elkészítette rajzát.

Az 1890-es évekre Ágai lapjában jelentősen megváltozott a szerb parasztok testtartása: már nem bukkantak fel erőszak jelképei, nem harcra kész, alkatuk vézna, arcuk eltorzult, s harciasságukkal éppen ellentétesen, ami egyben nevetésségességüket is fokozta, például olyan szituációban is felbukkantak, amikor a magyaroknak könyörögtek tradicionális katonai viseletükben.

A *Figaró*ban a montenegrói szerbekről bontakozik ki ez utóbbihoz hasonló kép (4. kép)²⁴, míg a Monarchia, illetve Szerbia szerb lakói általában véve megőrizték azokat a vonásokat, melyekkel az 1860-as években is rendelkeztek.

²² *Borsszem Jankó*, 1869. december 12. 507.

²³ *Képviselőházi Napló*. III. köt. Pest, 1869. 370–372.

Miletić nemcsak azzal vívta ki a magyar politikai elit haragját, hogy a Szerb Vajdaság viszaállítását követelte – többek között *Zastava* című, a magyar kormányt gyakran kritizáló lapjában –, hanem azzal is, hogy 1868-ben ő volt azon képviselők egyike, aki nemcsak nem szavazta meg a nemzeti egyenjogúsításról szóló törvényjavaslatot, hanem a kisebbségi javaslat egyik benyújtója is.

²⁴ *Figaro*, 1890. január 4. 1.

4. kép: „Visszavágás.

Egy Szerbiába bevándorolt montenegrói család feje. Sakramenski! Mivel ott nem kaptam eleget enni, így inkább kivándoroltam Bécsbe, Ausztria megetet mindenkit, aki máshová kivándorol.”

SZIMBÓLUMOK AZ ÉLCLAPOK HASÁBJAIN

A harmadik elemzési kategóriába a nemzeti szimbólumok tartoznak, melyek jelentősége a nemzeti tudat szempontjából megkérdőjelezhetetlen, mégis a vizsgált lapszámok karikatúráin az olvasó nem pillanthat meg gyakran nemzeti jelképeket, csupán a horvát címet, aminek magyarázata a magyar nemzetfoga-

lomban keresendő. Az 1860-as években, a horvát–magyar kiegyezés megkötésének időszakában, a horvát és a magyar címer egyszerre jelenik meg a rajzokon, s a horvátok és a magyarok 1861-ben még egyenrangú felekként tűnnek fel, 1868-ban már érzékelhető némi különbség, mert a horvátokat megszemélyesítő nőalak alacsonyabb és vékonyabb, mint a magyarokat ábrázoló. Az 1890-es években már csak egyszer bukkant föl a horvát címer, akkor is módosított formában.²⁵ Ezen a karikatúrán Baross Gábor kereskedelem- és iparügyi miniszter drótozta össze azt az edényt, melyen a horvát és a magyar címer látható, de az összeillesztés már nem sikerült tökéletesre. A képaláírás, mely szerint a miniszternek kell összedrótznia azt, amit más urak szétrúgtak, a horvát–magyar konfliktusra utal. Baross születési helye folytán (Pruzsina, Trencsén megye) látható itt drótozó szlovákként.²⁶

Mindkét időmetszetben találkozhatunk a lapok hasábjain egyéb szimbolikus jelentéstartalmú képi elemekkel, melyek nem a nemzeti szimbólumok kategóriájába tartoznak. Az 1860-as években a *Borsszem Jankó*-ban két nemzetiségi politikus bukkant fel – attól függően, hogy milyen a viszonya a magyar politikai elittel – méh, illetve légy formájában. Mindketten portréjuk alapján felismerhetők, csak testüket torzította el a karikaturista. Csernovics Péter magyarbarát szerb politikus jelent meg ártalmatlan légyként (5. kép; mellékletben)²⁷, míg Radics Ákos Fiume horvátbarát kormányzója nagy fullánkú méhként (6. kép; mellékletben).²⁸

E jelképeken kívül még további állatszimbólumokat is alkalmaztak a rajzoló, a méh hasonló jelentéssel a század utolsó évtizedében is látható. A szerb külpolitikai törekvésekhez kapcsolódva a szerbek és az oroszok is megjelentek az 1890-es években állat képében: a Monarchiát szimbolizáló alvó nőt a „muszka–szerb légy” csiklandozza.²⁹ A légy mint szimbólum alkalmazása jelentéktelenséget sugall, s azt, hogy a kis szomszéd okozta kellemetlenségek inkább bosszantók, mint veszélyesek. Az oroszok a bécsi élclapokban is vezető szerepet kaptak, de nem a szerbek, hanem általában a csehek mellett bukkantak föl támogatóként, amellet a szláv nemzetiségi csoport mellett, melytől a bécsi politikai elit a leginkább tartott.

²⁵ *Borsszem Jankó*, 1891. augusztus 23. 3.

²⁶ Az ábrázolásmódot magyarázza, hogy Baross Gábor megjelent az 1891 augusztusában Zágrábban tartott agráripari kiállításon, ahol elismerően nyilatkozott a horvát fazekas- és kerámiaipari termékekről. A horvát–magyar konfliktust pedig az okozhatta, hogy 1891. augusztus 18-án a gospići pénzügyigazgatás homlokzatára – a horvát–magyar kiegyezésben foglaltakkal ellentétesen – kitűzték a magyar zászlót. (A *Pesti Napló* 1891. augusztus 17-étől augusztus 20-áig mindennap tudósított reggeli számában ezen eseményekről.)

²⁷ *Borsszem Jankó*, 1868. november 8. 593.

²⁸ *Borsszem Jankó*, 1868. május 31. 253.

²⁹ *Borsszem Jankó*, 1890. április 20. 9.

TÖRTÉNELMI JELLEMZŐK

A történelmi jellemzők közül a politikusok és a politikai események megjelenítésére találunk a legtöbb példát az élclapokban, mégis az e témához kapcsolódó képek megoszlása egyenetlen: a magyar élclapokban a politikai konfliktusok aktualitása és a politikusok magyar országgyűlési szereplése folytán több karikatúrát találunk, s a nem magyar nemzetiségi mozgalmak területi igényei is erőteljesebben érintették a magyar politikai elitet, mint a bécsit. Mivel ezek a területi követelések – főként az 1890-es években az anyaországok létrejötte után – a Monarchia területi épségét is veszélyeztették, meglepő lehet, hogy a *Figaró*ban e témában nem találunk gúnyrajzot.

A *Figaró*ban a szerbek esetében csak a szövegből, a mérges szerb katoná mondataiból szerzünk tudomást egy szerb vezetőről, Luka Bukalovićról³⁰, akiről a magyar élclapok nem írnak. Bukalović a bosznia-hercegovinai törökellenes felkelés egyik vezéralakja volt, s a karikatúra szövege szerint Bécs őt nem tisztelte, sőt, ágyúit is elvette (1. kép). A montenegrói szerb vezetők közül Danilo egykori montenegrói fejedelem tűnt fel egy 1869-es ábrázoláson halála, 1860 után.³¹ A *Borsszem Jankó*ban a már említett Csernovics Pétert és Svetozar Mileticét láthatjuk. A politikai események közül a *Borsszem Jankó* a szerbek dalmáciai lázadását illusztrálta, ami egyben rámutat a szerb külpolitikai orientációra is: a háttérben az orosz cárt pillanthatjuk meg. Ágai lapjában a szerb-román kisebbségi törvényjavaslatról is találhatunk egy ábrázolást 1868-ban a nemzetiségi törvény megszavazása utáni számban.³² A gúnyrajzon a horvátokat és a magyarságot megszemélyesítő figurák egy meleg ház ablakában állnak, a szerb és a román alakok viszont nem akarnak a téli hideg ellenére sem bemenni. E két nemzetiségi csoport képviselői nem szavazták meg a nemzetiségi törvényt, helyette olyan javaslatot terjesztettek elő, mely az ország közigazgatásának átalakítását – a megyék nemzetiségek szerinti átszervezését – tűzte ki célul. Ez a rajz nyíltan nem utal a szerbek területi igényeire, mint ahogy Miletic megjelenítése egy kártya két oldalán is csak burkolt célzás ezekre.³³ A kártya egyik felén Miletic királyként jelenik meg, a másikon pedig baltával a kezében, ami rámutathat a területi igények feltételezett megvalósítási módjára. A nem magyar nemzetiségi mozgalmak területi igényeit nyíltan kigúnyolja az a karikatúra, melyen a nemzetiségi csoportok képviselői Magyarország térképével civakodnak, abból próbálnak területeket kiszakítani.³⁴ A karikatúrán nemcsak a

³⁰ *Figaro*, 1861. december 7. 1.

³¹ *Figaro*, 1869. október 23. 194.

³² *Borsszem Jankó*, 1868. november 29. 632.

³³ *Borsszem Jankó*, 1868. április 12. 165.

³⁴ *Borsszem Jankó*, 1868. január 12. 20.

szerbek képviselője tűnik fel, hanem a horvátoké, a románoké, a szlovákoké és a ruténeké is. Ugyancsak a területi integritás megszűnésétől való félelmet sugallja az a rajz, amely bepillantást nyújt egy képzeletbeli dunai konföderációba.³⁵ A gúnyrajzon nem minden alak ismerhető fel, de az bizonyos, hogy az előtérben egy szerb katona szablyával ront rá a magyarra, illetve a szlovákok és a románok is jól elkülöníthetők, akik ugyancsak harcokba bonyolódnak. A rajz nemcsak a konfliktusokat fejezi ki, hanem a magyar politikai elit elutasító véleményét Kossuth Lajos dunai konföderációs tervével kapcsolatban.

Az 1890-es évek megjelenített politikusai közül a főszereplők azonosak a lapokban: Milan szerb exkirály³⁶ és Natalia exkirályné. A *Borsszem Jankó* 1890. évfolyamának első számában a magyar olvasó Milant még mint a háromkirályok egyikét pillanthatja meg, ami sugallja, hogy ugyan lemondott címéről fia javára, de befolyása még jelentős.³⁷ Az 1891. év első száma megismétli ezt a karikatúrát, de ekkor már nem Milan a háromkirályok egyike, ami hatalmának pillanatnyi csökkenését mutathatja.³⁸ Mindkét lapban felbukkannak karikatúrák Milan, majd Natalia kiutasításával kapcsolatban is. A *Borsszem Jankó*-ban a pénzzel együtt menekülő uralkodót pillanthatjuk meg, akit egy rendőr elfog, s kérdőre von.³⁹ Natalia távozásának megjelenítése kevésbé gúnyos, ez az aspektus inkább a képaláírásban kerül kifejezésre.⁴⁰ A királyné méltóságát megőrizve áll a határon, s kéri Ristićet, a régenstanács elnökét, vigyázzon fiára. Ristić válasza s egyben a karikaturista üzenete „Risztics”-ről, egyértelmű: „*Ne féljen, Felség, ezt is nemsokára utána küldjük!*”

³⁵ *Borsszem Jankó*, 1868. január 5. 4.

³⁶ Milan 1889-ben mondott le a trónról fia, Sándor javára, aki még kiskorú volt, így a Jovan Ristić vezette régenstanács kormányozta az országot. Milan az 1880-as évek elejétől monarchiabarát politikát folytatott, ami miatt összeütközésbe került orosz származású feleségével is. Milan kétmillió orosz dinárért cserében egy olyan nyilatkozatot is elfogadott 1891. szeptember 30-án, melyben állampolgárságáról is lemondott, és elhagyta Szerbia területét. Szerbiában a régenstanáccsal elégedetlenkedők élére a királyné állt, így a régenstanács a polgárháborút elkerülendő, a királyné kiutasítása mellett döntött. 1893-ban Sándor államcsínyt hajtott végre, nagykorúnak minősítette magát, és feloszlatta a régenstanácsot. A hadsereg segítségével, melynek Milan maradt a főparancsnoka, végrehajtott államcsíny mutatta, hogy Milan még jelentős hatalommal bírt. Sándor engedélyezte, hogy apja visszatérjen Szerbiába, így úgy tűnt, hogy a Monarchia szerbiai befolyása ismét megerősödött. (CELLER 2006: 96–100.)

³⁷ *Borsszem Jankó*, 1890. január 5. 7.

³⁸ *Borsszem Jankó*, 1891. január 4. 3.

³⁹ *Borsszem Jankó*, 1891. április 26. 10.

⁴⁰ *Borsszem Jankó*, 1891. május 24. 1.

A *Figaro* egyik ábrázolásán Milant mérges szerb katonák rúgták át a határt jelképező sorompón⁴¹, de Milan került az előtérbe azon a rajzon is, ahol a háborút kedvelő uralkodó irigykedve figyelte, hogy volt felesége távozásakor utcai harcok robbantak ki (7. kép).⁴²

7. kép: „Nekem miért nem volt ilyen szép a távozásom?”

Ezen a bécsi karikatúrán már felbukkan a pénz motívuma is. A királyné harcok közepette, harcokat kiváltva hagyta el az országot, ő pedig ezt orosz rubelért tette, annak ellenére, hogy legismertebb tulajdonsága a nagy harci kedv volt. Natalia elűzésekor, amikor ő egyedül szerepel a karikatúrán, a *Figaro* az eseményt gúnyosabban kommentálta, mint a *Borsszem Jankó*. A rajzon egy szerb paraszt talicskában tolta ki az országból a királynét, aki arcát fátyollal takarta el.⁴³ Az ábrázolásmód magyarázata a királyné politikai beállítottsága, oroszbarátsága lehet, míg Milan kevésbé gúnyos feltüntetéséhez hozzájárult bizonyára monarchiabarát politikája.

A *Figaró*ban már nem lehetünk szemtanúi annak, hogy Milan visszatérhetett az országba, s a hadsereg fölött valamelyest hatalmát is megőrizte. A szerb had-

⁴¹ *Figaro*, 1890. szeptember 20. 151.

⁴² *Figaro*, 1891. május 30. 86.

⁴³ *Figaro*, 1891. május 9. 74.

sereget és Milant viszont egyszerre figurázta ki a *Borsszem Jankó* azon karikatúrája, melyen egy hölgyekből álló hadsereg élén vonul az utcákon Milan dísz-egyenruhában.⁴⁴ A király nem vetette meg a szórakozást sem, ezt szemlélteti az a rajz, melyen Milant ábrázolják mulatozás közben⁴⁵, illetve az, melyen Milan megértően távozik a börtönből, ahová áruhában érkezett, s a gúnyrajz tanúsága szerint az ott jól szórakozó szerb férfiakat akarta kiszabadítani, akik viszont nem kívántak távozni a belgrádi börtönből.

Már nem egy konkrét személyre, politikusra, hanem a balkáni háborúkra utal az a rajz a *Borsszem Jankó*-ban, melyen egy szerb, egy bolgár és egy román alak harcol egymással.⁴⁶ A kép alá írt vers erősen ironikus, a magyar szereplő nem bánta a nemzetiségi mozgalmak konfliktusát. Baross Gábor Botond képében jelenik meg, s „lát ott oláhot, szerbet, bolgárt: / Amint szép egyetértésben / Bolházik egymás fejében”. Ezzel ellentétes kontextusban a magyar belpolitika viszályainak következményére hívja föl a figyelmet Ágai lapjának egy karikatúrája, melyen az előtérben két magyar figura verekszik, a háttérben pedig a nemzetiségi csoportok megszemélyesítői kinevetik őket. Megpillanthatjuk a rajzon Milant, az orosz cárt francia „kedvesével”, a románok, szlovákok, csehek és az osztrák-németek képviselőit.⁴⁷ A balkáni területi viták megjelentek 1891-ben a *Figaró*-ban is, amikor két kisfiú – szerb, illetve bolgár viseletben – a szerb-bolgár határon veszekednek.⁴⁸ A karikatúra elsősorban nem Sándor kiskorúságára utal, hanem a területi viták miatt az esetlegesen újra kirobbanó háborútól való félelemre, de ezen a rajzon fölfedezhetjük a gyermekmetafora általánosabb jelentéstartalmát is.⁴⁹

Az uralkodócsaládtól és a balkáni népek konfliktusától független az az esemény, melynek kapcsán még megjelennek a szerbek mindkét élclapban, de az ábrázolásmódokban észrevehetünk különbségeket. A sertésválság⁵⁰ 1890-ben két-két rajz témája volt.

⁴⁴ *Borsszem Jankó*, 1898. január 16. 7.

⁴⁵ *Borsszem Jankó*, 1898. január 9. 7.

⁴⁶ *Borsszem Jankó*, 1890. szeptember 21. 3.

⁴⁷ *Borsszem Jankó*, 1899. január 15. 7.

⁴⁸ *Figaro*, 1891. szeptember 5. 1.

⁴⁹ A gyermekmetafora utal a gyermekként ábrázolt csoportok csekély intellektuális képességeire, munkavégzésük és magaviseletük elégtelenségeire, s arra, hogy velük szemben, saját érdekükben az erőszak is alkalmazható.

A gyermekmetafora jelentéséről lásd: DUPCSIK 2005: 65–68.

⁵⁰ A mezőgazdaságot érintő vámokról és vitákról lásd: RUMPLER 1997: 478–480.

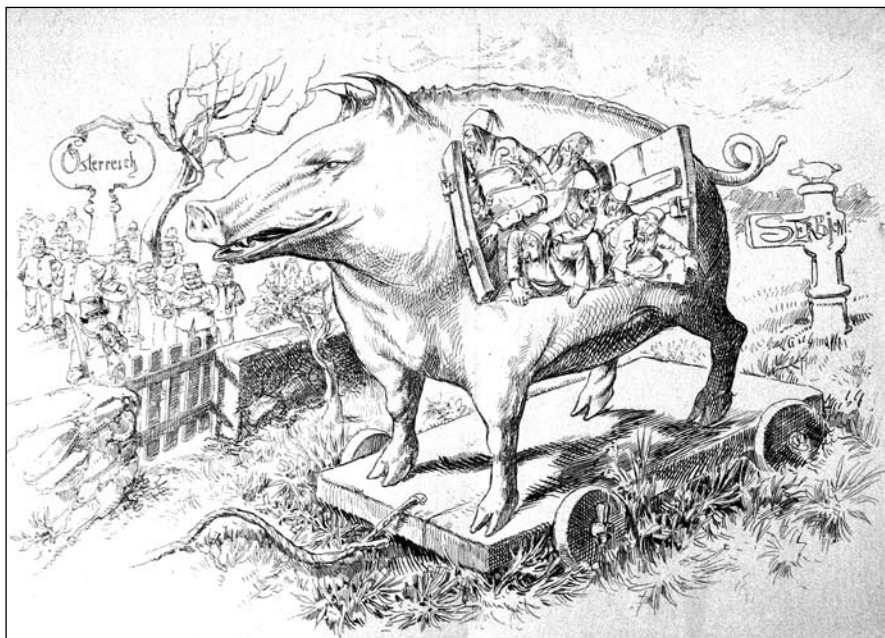
Az élclapokban a későbbi évfolyamokban megfigyelhető, hogy a szerbek elnevezése „disznó”-nak függetlenné válik a kereskedelmi vitáktól. Meg kell említenünk azt is, hogy a szerbek és Szerbia azonosítása a sertéssel korábbi, mint a kereskedelmi válság, mind a *Figaró*-ban, mind pedig *Az Űstökös*-ben már 1860-ban felbukkan (*Figaro*, 1860. március 3.).

8. kép: „Szerbia állapota. Hajdan – és most.”

A *Borsszem Jankó* karikatúrái alapján a magyar–szerb határon játszódnak az események (8. kép), a két ország földrajzi viszonyai közötti különbség is érzékelteti ezt: a szerb oldalon a háttérben magas hegyekre lehetünk figyelmesek, míg a magyarországi területen síkság látható. A *Figaro* gúnyrajzain a táj ábrázolásakor nem figyelhetünk meg hasonló különbségtételt, s a bécsi lap rajzai szerint – a közjogi felfogásban megmutatkozó különbségeknek megfelelően – az osztrák–szerb határon játszódnak az események. Ágai élclapja mindkét esetben

a szerbeket úgy jeleníti meg, mint akik könyörögnek azért, hogy a magyarok beengedjék őket és sertéseiket az országba. Az egyik rajzon a malacok és a szerb paraszt is kigúnyolja az épp alvó magyart. Ez a mozzanat olyan irányba terelhet-e a közvéleményt, hogy elítélje a szerbek viselkedését, s így a „büntetés”, hogy állataikat nem hozhatták be az országba, jogosnak tűnhetett.

9. kép: „A trójai sertés”

A *Figaro* egyik karikatúrája is hasonlóképpen jeleníti meg a válságot: a szerb paraszt és sertése könyörögnek a határon, hogy bejuthassanak az országba⁵¹, míg a másik képen már a „trójai falovat” pillanthatjuk meg (9. kép)⁵², amelyet a szerbek sertés alakúra készítettek el, s ebből ugrálnak ki a szerb katonák a határon. Ez a később napvilágot látott karikatúra újra az agresszív, harcias magatartást helyezi előtérbe, miután a kérés nem vezetett eredményre.

A horvátokkal kapcsolatosan mind a magyar, mind az osztrák-német élclapokban találunk ábrázolásokat a horvát–magyar kiegyezési tárgyalásról. Jókai lapjában még 1861-ből láthatunk egy rajzot, melyen két-két kezét ábrázoltak összehilincselve, illetve úgy, hogy a bilincs eltört. ⁵³A mandzsettákon a horvát és

⁵¹ *Figaro*, 1890. szeptember 20. 150.

⁵² *Figaro*, 1890. augusztus 30. 140.

⁵³ *Az Űstökös*, 1861. március 23. 92.

a magyar címer jelzi csak a rajz szereplőit. A karikatúra a horvát perszónáluniós törekvéseket bírálja, melyeket a horvátok az 1861. évi zágrábi országgyűlésen deklaráltak. Ennek kritikája nem tekinthető olyan gúnyosnak, mint a többi nem magyar nemzetiségi csoport területi követeléseinek megjelenítése, s a rajz magában hordozza a kompromisszum lehetőségét is, amelyre viszont csak 1868-ban került sor. A kiegyezési törekvéseket 1868 áprilisában a *Borsszem Jankó* rajzolója is megörökítette. Ezen a képen a horvát és a magyar nemzetet nők személyesítik meg, akik kezet nyújtanak egymásnak (2. kép). A magyar élclapok ábrázolása a horvátok esetében került a katonai öltözetben való megjelenítést, a kollektív tudatból igyekezett kiszorítani az 1848–1849-es eseményeket, elősegítve a közjogi megegyezés elfogadását. A horvát–magyar kiegyezés megkötése és a nemzetiségi törvény megszavazása után a horvátokat és a magyarokat már egy házban, egy közös hazában láthatjuk.

10. kép: „Mennyi ideig kell még a horvátnak így ülve maradnia?”

A *Figaro* esetében nem figyelhetjük meg a katonai ruházatot és az elkerülésére irányuló magatartást: a dalmáciai felkelés esetében horvát katonák is felbukkannak⁵⁴, s egy másik rajzon határőrvidéki katonáktól vesznek el Bécsben kitüntetések, melyeket az 1848. októberi bécsi forradalom leveréséért vettek át.⁵⁵ A gúnyrajz arra utal, hogy az 1869-es dalmáciai lázadások során a rögtönítélő bíróságok olyan korábban kitüntetett katonákat is halálára ítélték, akik határőrvidéki katonaként Ausztria oldalán harcoltak. Egy 1868 januárjában megjelent karikatúrán pedig egy horvát katonai öltözetet viselő alak két Wien és Pest feliratú szék közé esik, ami utal arra, hogy az 1848-as osztrák–német–horvát szövetség felújítása sikertelen, de még nem kötötték meg a horvát–magyar kiegyezést sem (10. kép).⁵⁶

Az 1890-es években az eddig említett két rajzon kívül, melyek egyikén Baross Gábor drótozza össze azt az edényt, melynek egyik felén a magyar, másikon a horvát címer látható, a másik rajzon pedig egy horvát nő „üdvözlí” a magyar küldöttséget Zágráb főterén, ahol Josip Jelačić bán kardjával Magyarország felé mutató lovas szobra állt, még egy rajzon láthatunk a *Borsszem Jankó*-ban a horvátokhoz köthető politikai személyt. 1898-ban a fiumei magyar kormányzó gyermekként, tengerésznek öltözve jelenik meg, de akváriumában vihart szít.⁵⁷ A rajz a fiatal Szapáry László 1898-ban kinevezett fiumei kormányzót ábrázolja, akinek első intézkedése az volt, hogy a fiumei kormányzóhelyettessel, Gaál Tiborral feloszlatta a fiumei reprezentancát, mert az polgármesterré választotta Mayländer Mihályt, aki az esküt a magyar koronára nem tette le, de bírálta a magyar kormányt, amiért az a fiumei közgyűlés megkérdezése nélkül vezetett be törvényeket a magyar nyelv oktatásáról.⁵⁸ Az 1867-es és 1868-as kiegyezéseket követően a horvát–magyar kapcsolat belüggé vált, így a *Figaró*-ban a horvátok a század végi lapszámokban már nem kaptak teret.

ÖSSZEGZÉS

Az 1860-as és 1890-es évek karikatúráin a vizsgált nem magyar nemzetiségi csoportok megjelenítése a *Figaró*-ban meglehetősen hasonló, míg a magyar élc-lapokban gúnyosabbá válik a század végére, ami a növekvő feszültséget mutatja, és dokumentálja a nacionalizmus és vele párhuzamosan a félelem felerősödését. A *Figaro* inkább a külpolitikai eseményeket kommentálta rajzos formában, s az elemzett nemzetiségi csoportok közül a horvátok igen kevés karikatúrán bukkant-

⁵⁴ *Figaro*, 1869. november 6. 204.

⁵⁵ *Figaro*, 1869. november 13. 212.

⁵⁶ *Figaro*, 1868. január 25. 15.

⁵⁷ *Borsszem Jankó*, 1898. január 23. 1.

⁵⁸ *Pesti Napló*, 1898. január 11. 3.

tak fel, melynek oka az, hogy az ausztriai közvéleményt inkább a csehekkel kapcsolatos konfliktus foglalkoztatta. Ezt a tényt a csehekről szóló karikatúrák nagy száma is alátámasztja, s hasonló torzításoknak lehetünk szemtanúi a *Figaró*-ban a csehekkel kapcsolatban az 1860-as és 1890-es évek között, mint a magyar lapokban.⁵⁹ Az 1860-as években még csak néhány rajzon bukkantak fel a csehek, de az 1890-es években már többszörözött ez a szám. Az 1890-es évek elején a rajzok témája a cseh–osztrák–német kiegyezés kudarca és annak megjelenítése, például olyan formában, hogy a csehek szimbolizáló kétfarkú oroszlan az egész földgömböt a szájában tartja, és le akarja nyelni⁶⁰, hogy az ifjú csehek egyre több engedményt követeltek Ausztriától, nem fogadták el a konzervatívabb cseh csoportok politikáját, amelyek elégedettek voltak a kiegyezés osztrák feltételeivel, s nem ragaszkodtak kizárólag a perszonáluniós kapcsolathoz. Az elégedetlenség motívuma az 1890-es évek végén is megtalálható a rajzokon, s párhuzamba állítható a magyarok vélekedésével a magyarországi nemzetiségi mozgalmakkal kapcsolatban. A vizsgált időszak végén pedig a Kasimir Felix von Badeni-féle nyelvrendelet⁶¹, mely a cseheknek kedvező változásokat tartalmazott korlátozása majd visszavonása és a csehek tiltakozása a velük kapcsolatos rajzok szinte kizárólagos témája. Ha ezeket a csehekről készült képeket összehasonlítjuk a *Borsszem Jankó* ábrázolásaival, megállapíthatjuk, hogy a rajzok témái azonosak, de a magyar élclapban kevesebb karikatúrát láthatunk róluk, mint ahogy a *Figaró*-ban is ritkábban tűntek fel a magyarországi nemzetiségi csoportok.⁶²

Megállapíthatjuk, hogy a bécsi és a pesti élclapokban a sztereotípiák változása igen hasonló volt a 19. század második felében, ha az összehasonlítás szempontrendszerét úgy változtatjuk meg, hogy a Lajtán innen és túl azokat a nemzetiségi mozgalmakat hasonlítjuk össze egymással, amelyekkel kapcsolatban az adott olvasóközönség a vitás kérdéseket belügyének tekintette. Az ausztriai vicclap a csehek és a lengyelek esetében is inkább a politikai feszültségeket gúnyolta ki, a külső és belső tulajdonságokat kevésbé torzította el, mint a magyar élclapok. Ezt magyarázhatja az is, hogy a magyarok több oldalról ostromolt erődítményként tekintettek az országra, s a peremterületein élő minden nemzetiségi mozgalommal élesedett a konfliktus a század végére, amit elmélyített a magyarosítás mellett a szomszédos nemzetállamok megerősödése is.

⁵⁹ *Figaro*, 1868. augusztus 1. 138., 1899. december 23. 208.

Arnold Suppan tanulmányából értesülhetünk arról, hogy az osztrák–német élclapok – s ez igaz az általunk vizsgált *Figaró*-ra is – a csehek tüntették fel a leginkább eltérően az emberitől, őket animizálták. (SUPPAN 1991: 266.)

⁶⁰ *Figaro*, 1891. június 6. 90.

⁶¹ A nyelvrendeletekről és a cseh–osztrák kiegyezésről lásd: RUMPLER 1997: 504–514.; FISCHL 1901: 214–218.; 220–223.

⁶² *Borsszem Jankó*, 1890. szeptember 14. 3.

IRODALOM

- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen.* 1901. 8. köt. Budapest
- CELLER Tibor 2006. *Szerbia és Montenegró uralkodói dinasztiái.* Újvidék
- CSEPELI György 1992. *Nemzet által homályosan.* Budapest
- F. DÓZSA Katalin 1995. A rendi nemzettudat szimbóluma, a díszmagyar = *Néprajzi Értéksítő* 69. 155–164.
- DUPCSIK Csaba 2005. *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században.* Budapest
- FISCHL, Alfred 1901. *Das österreichische Sprachenrecht.* Brünn
- FUCHS, Eduard–KRAEMER, Hans 1901. *Die Karikatur der europäischen Völker vom Altertum bis zur Neuzeit.* Berlin
- FÜLEMILE, Ágnes 2010. Dress and Image: Visualizing Ethnicity in European Popular Graphics – Some Remarks on the Antecedents of Ethnic Caricature = Dagnosław Demski–Kamila Baraniecka-Olszewska (eds.): *Images of the Other in Ethnic Caricatures of Central and Eastern Europe.* Warsaw, 28–61.
- HAHN, Hans Henning 1995. Stereotypen in der Geschichte und Geschichte im Stereotyp = Hahn, Hans Henning (Hrsg.): *Historische Stereotypenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde.* Oldenburg, 190–204.
- HAHN, Hans Henning 2007. 12 Thesen zur Stereotypenforschung = Hahn, Hans Henning–Mannová, Elena (Hrsg.): *Nationale Wahrnehmungen und ihre Stereotypisierung. Beiträge zur Historischen Stereotypenforschung.* Frankfurt am Main, 15–24.
- KEMÉNY G. Gábor szerk. 1956. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* 2. köt. Budapest
- KEMÉNY G. Gábor szerk. 1958. *Mocsáry Lajos válogatott írásai.* Budapest
- KOSELLECK, Reinhart 1997. *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szeman-tikája.* Budapest
- KRESZ Mária 1956. *Magyar parasztviselet (1820–1867).* Budapest
- LANDGRAF Ildikó 2005. A humor nyilai – Jókai anekdotái = Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom.* Budapest, 246–255.
- LANDGRAF Ildikó 2008. Democritusi cseppek. Anekdoták a 19. század második felének kalendáriumában = Daczi Margit–T. Litovkina Anna–Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor. Az I. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai.* Budapest, 154–161.
- LANGEMEYER, Gerhard Hg. 1984. *Das Bild als Waffe. Mittel und Motive der Karikatur in fünf Jahrhunderten.* München
- LUKÁCS Anikó 2010. Nemzeti divat a pesti magyar nyelvű sajtóban az 1850-es, 60-as években = Albert Réka–Czoch Gábor–Erdősi Péter (szerk.): *Nemzeti látószögek a 19. századi Magyarországon.* Budapest, 265–303.
- RIPA, Cesare 1997. *Iconologia azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa.* Budapest
- RUMPLER, Helmut 1997. *Österreichische Geschichte. Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. 1804–1914.* Wien
- SCHEIDL, Ernst 1950. *Die humoristisch-satirische Presse in Wien von den Anfängen bis 1918 und die öffentliche Meinung.* (Dissertation) Wien

- SUPPAN, Arnold 1991. Nationale Stereotypen in der Karikatur. Österreich und seine Nachbarn in Ostmitteleuropa = Wolfram, Herwig–Pohl, Walter (Hrsg.): *Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung*. Wien, 259–283.
- SZENDREI János 1905. *A magyar viselet történeti fejlődése*. Budapest
- WANDRUSZKA, Adam–URBANITSCH, Peter–RUMPLER, Helmut Hrsg. 1980. *Die Habsburgermonarchie: 1848–1918*. Bd. 3/1. Die Völker des Reiches. Wien

Bellicose Neighbours?

The aim of the study is to research, based on the cartoons from Austrian and Hungarian comic papers (*Figaro*; *Az Üstökös*, *Borsszem Jankó* respectively), the image created about our southern neighbours, the Serbs and the Croats, between the 1860's and 1890's, as well as to analyze the changes in stereotypes in the given period. The objective viewpoints of the study were established according to a categorization developed on grounds of an empirical research by György Csepeli, the elements of which comply with the key constituents of the concepts of nation: stereotypes in appearance, psychological traits, symbols, historical points.

As the results of the study it can be concluded that although the Austrian and Hungarian readers did not show the same degree of interest towards the given national groups, resulting in differing numbers of occurrences and amount of distortions in the cartoons, the tendencies of changes are nevertheless the same, especially if we include those national movements into the research whose demands the Austrian readers could not agree with. It can also be observed that alongside with the strengthening of nationalism, the cartoons increasingly drifted away from the humanistic representation of the given national groups.

Keywords: national stereotypes, national issues in the Habsburg Empire, visible stereotypes, psychological traits, symbols, historical points

ETO: 342.725(497.113+436.6)

Beszédes Árpád

· Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar,
 · Nemzetközi és Európa Jogi Tanszék
 · arpad.beszedes@gmail.com

ÁLLAMILAG GARANTÁLT NYELVI JOGOK A VAJDASÁGBAN ÉS DÉL-TIROLBAN¹

State-Guaranteed Language Rights in Vojvodina and South Tyrol

A tanulmány részletesen ismerteti a vajdasági és dél-tiroli térségekben garantált nyelvi és kisebbségi jogok legfőbb vonulatait, amelyek befolyásolják a vajdasági magyarok, illetve a dél-tiroli németek életét és életvitelét. Mint ismeretes, a saját nyelven való gondolkodás, oktatás, nyelvhasználat merőben hozzájárul az adott kisebbségek integrálódásához, identitásának megőrzéséhez, ápolásához és fejlődéséhez.

A kutatási folyamatot a jogszabályok megismerésével, elemzésével majd – komparatív módszerrel – összehasonlításával vittem véghez, amely felölelte mindkét ország alkotmányos rendelkezéseit, nyelvjogi szabályait, a statútumok szabályozásait, illetve a nemzetközi közösség által megalkotott egyezségokmányokat, egyezményeket és chartákat, figyelembe véve a két állam berendezését, jellegzetességét. Jelen esetben csupán a két állam rendelkezéseire igyekszek összpontosítani.

A jogszabályok összehasonlítása – és más esettanulmányok – elemzése után vontam le a legfőbb következtetéseket, melyeket a tanulmány végén ismertetek.

Kulcsszavak: kisebbségek (nemzetiségek), nyelvi-nyelvhasználati jogok, alkotmányok, statútumok, nyelvjogi törvények, autonómia

BEVEZETŐ

Mint ahogy azt Kosztolányi Dezső is megfogalmazta; a nyelv olyan természeti jelenség, mely magában hordozza a múltat, továbbgondolva a nyelv jelentőségét – illetve tiszteletben tartva Kosztolányi szavait –, meghatározza a jövőt. Ahhoz, hogy ezen kijelentés teljes mértékben igaz legyen, nyelvi jogok és jogosultságok

¹ A *Műhely* rovatban közzétett dolgozatok a Szabadkai Magyar Főkonzulátus Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából meghirdetett 2011-es évi esszé- és tanulmány pályázatának díjazott munkái. A szerkesztőség felkérésére a szerzők az adott tudományterületek szakembereinek véleményét követve igyekeztek a pályamunkákat a tudományos közlés szabványainak és normáinak megfelelően átalakítani; a megjelentetett dolgozatok természetesen még e formájukban is magukon viselik az első kutatás, illetve publikáció karakterjeit. (A szerkesztő.)

szükségeltetnek, amelyek biztosíthatják a szabad anyanyelvhasználatot azokon a területeken, ahol magyar kisebbségek élnek, idesorolva a Vajdaságot is.

Ha a Kárpát-medence magyar kisebbségeinek nyelvhasználati jogainak biztosítását nem tudjuk kiharcolni, illetve ha a meglévő jogi szabályozások nem tesznek eleget a 21. század nyelvjogi követelményeinek, a nyelv nem lehet meghatározója – és húzóereje sem – egy nemzet vagy kisebbség fennmaradásának. Vizsgálatunk tárgyát elsősorban Szerbia és Olaszország alkotmányos rendelkezései képezik, melyeknek csupán a számunkra fontos jogi szabályozásait – nyelvi jogokra vonatkozóan – hasonlítjuk össze, majd a konkrét nyelvjogi szegmensek összevetése lesz mérvadó, melyek összehasonlításával rekonstruálni tudjuk azon joglogikai következtetéseket, melyek lehetővé teszik a kisebbségben élők saját nyelvükön való konszolidálódás lehetőségét, megőrizvén fennmaradásukat, saját kultúrájukat és a lehetőséget a fejlődésre. A tanulmányban helyet kaptak a nemzetközi közösség által megalkotott kisebbségi jogokat védő és szavatoló nemzetközi egyezmények, charták, keretegyezmények, de mivel e tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé a teljes tanulmány közzétételét, ezért kizárólag az államok által garantált és biztosított jogi rendelkezéseket van módunkban áttanulmányozni és összehasonlítani.

A vizsgálódás befejezte a következtetések levonását vonja maga után, melynek célja – a nyelvi és kisebbségi jogokat illetően – egy korszerű szabályozási rendszer elővetítése, amely a 21. századnak megfelelő multietnikus régió kialakítását célozza meg. Ezen tanulmány tehát, a modern emberi jogok tiszteletben tartásával, egy ajánlást kíván tenni, amely olyan Vajdaságot feltételez, ahol a nemzetek megtalálják múltjukat, jelenüket és egyben jövőjüket is, példát statuálva ezzel Európának.

ALKOTMÁNYOS RENDELKEZÉSEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Annak ellenére, hogy jelenleg Szerbia nemzetállamnak titulálja magát, amit az (1991/45) törvénynek a – 2010-es évtől hatályban lévő nyelvhasználati törvény – módosítása (30/2010. törvény²) is kifejez, miszerint a hivatalos nyelv a szerb, a hivatalos írásmód pedig a cirill a Szerb Köztársaságban. A nemrég megalkotott szerb Alkotmány³ – szakaszait tekintve – az Európai Unióhoz való csatlakozási szándékot⁴ tükrözi. Ennek ellenére ékes bizonyítékként szolgál

² A hivatalos nyelv- és íráshasználatról szóló törvény (30/2010) módosította az (1991/45) számú – mára már – hatályon kívül helyezett törvényt. Az (1991/45) törvényt a Szerb Képviselőház 2010-ben módosította utoljára.

³ A Szerb Köztársaság hatályban lévő alkotmánya 206. szakaszt tömörítő tíz fejezetből áll.

⁴ Hozzá kell tenni, hogy Szerbia jelenlegi „hintapolitikája” – Nyugat és Kelet között – egy külön tanulmány tárgyát képezhetné.

az Európai Unióhoz való csatlakozási szándékot tükröző – a nemzeti kisebbségeket⁵ támogató – Szerb Köztársaság Alkotmányának 14. szakasza⁶, amely kimondja, hogy a Szerb Köztársaság védelmezi a nemzeti kisebbségeket. Az állam szavatolja a nemzeti kisebbségek védelmét, azok teljes egyenjogúságát a nemzeti azonosság megőrzésének érdekében. Az Alkotmány 18. szakasza⁷ szavatolja a nemzetközi jog általánosan elfogadott szabályaival garantált, nemzetközi egyezményekkel és a törvényekkel megerősített emberi és kisebbségi jogokat. Törvényben előírható ezeknek a jogoknak a megvalósítási módja, *de csak akkor, ha ezt az Alkotmány kimondottan előírja*, vagy, ha ez természeténél fogva egy adott jog érvényesítésének feltétele, a szavatolt jog lényegének megsértése nélkül.

A fent leírt szakasz tartalma utal a nemzetközi közösség által megalkotott rendelkezések közvetlen alkalmazhatóságára – amennyiben azt az Alkotmány előírja –, melyeket sok esetben puha jogként⁸ tartanak számon, vagyis *nem kötelező* erejűek; csupán ajánlásoknak felelnek meg. Ismeretes, hogy a nemzetközi rendelkezések és normák gondolata kényes kérdéseknek számítanak a kormányok számára, azok gyakorlatba ültetése, törvénybe iktatása.

Az Alkotmány 20. szakasza⁹ már korlátozásokat ír elő, amely megkérdőjelezi a biztosított kisebbségi jogok hitelességét, legitimitását és megvalósulását. A 20. szakasz a megfelelő fordításban így hangzik:

„Amennyiben azt az Alkotmány megengedi, az Alkotmányban szavatolt emberi és kisebbségi jogok törvényben korlátozhatók, de csak az Alkotmányban is megengedett célból, és olyan mértékben, amely a demokratikus társadalomban a korlátozás alkotmányos céljának eléréséhez szükséges, a szavatolt jog lényegének megsértése nélkül.”

A 20. szakasz a kisebbségi jogok – mint szavatolt jogok – korlátozásáról rendelkezik az Alkotmányban megengedett cél érdekében. Meg kell jegyeznünk, hogy bármely jog megsértése vagy korlátozása nem enged teret a szavatolt jog érvényesülésének, így ezen jogok alkotmányos korlátozása megengedhetetlen egy demokratikusnak vallott jogállamban. Ellenkező esetben időpazarlásnak és feleslegesnek bizonyulna a kisebbségi jogokról értekezni. A 20. szakasz folytatólagosan megjegyzi, hogy az emberi és kisebbségi jogok elért szintje nem csökkenthető.

Meg kell állapítanunk, hogy a fentiekben leírt szakaszok alkotmányosan ugyan szavatolják a kisebbségek jogait Szerbiában, de egyben korlátozhatóak

⁵ Főleg a vajdasági magyar kisebbségre nézve; tekintettel Magyarország segítőkészségére.

⁶ Nemzeti kisebbségek védelmének szakasza.

⁷ A szavatolt jogok közvetlen alkalmazásának szakasza.

⁸ „Soft-law” kifejezéssel illeti az angol nyelv a nem kötelező, kizárólag ajánlásként számon tartott jogi megfogalmazást.

⁹ Az emberi és kisebbségi jogok korlátozásának szakasza.

is a törvénnyel összhangban, amennyiben azt az alkotmányos cél megköveteli; mindezzel párhuzamosan a szóban forgó kisebbségi jogok szintje nem csökkenthető. A kérdés az, hogy milyen mértékben valósulhatnak meg a kisebbségi jogok, illetve mely szint az, amely nem csökkenthető ilyenfajta alkotmányos korlátozások mellett. Ezen logika arra enged következtetni, hogy az alkotmányos célt szolgáló kisebbségi jogok korlátozásainak megléte a szerb Alkotmány hitelességének elvesztését eredményezi, valamint a joguralom elvén alapuló demokratikus és nyílt társadalom koncepciója (szerb Alkotmány, 19. szakasz) megkérdőjelezhetővé válik.

Ezzel szemben az 1947. december 27-én meghozott, és 1948. január 1-jén életbe lépett olasz Alkotmány 3. szakasza biztosítja az állampolgárok emberi jogainak védelmét és egyenlőségét, egyenlő méltóságukat, törvény előtti egyenlőségüket nemtől, fajtól, nyelvtől, vallástól és politikai meggyőződésüktől függetlenül. A Köztársaság feladata leküzdeni azon akadályokat és gátakat, melyek a szabadság és a polgárok egyenlőségét sértik (olasz Alkotmány, 3. szakasz). Az Alkotmány 6. szakasza védelmezi a nyelvi kisebbségeket a megfelelő intézkedésekkel.

Az olasz Alkotmány csupán ezzel a két rendelkezéssel illeti a kisebbségek nyelvi jogainak rendezését, ellentétben a szerb szabályozással, mely több szakasz megalkotására szánta idejét (hiábavalóan), mivel a 20. szakasz korlátozásokat ír elő a kisebbségi jogok vonatkozásában. Továbbá, az olasz Alkotmány 114. szakasza a régiók hatáskörébe helyezi a nemzeti kisebbségek jogainak szabályozását és betartatását, amely a szubszidiaritás¹⁰ elvének ekletáns példáját képezi. A szerb Alkotmány nem tartalmaz hasonló intézkedést, mely a közpon-tosítás tényére utal.

NYELVJOGI KERETEK ÖSSZEVETÉSE

Ami a nyelvjogi kereteket illeti; a Szerb Köztársaság 30/2010-es nyelvhasználati törvényének egyes bekezdései a nemzeti kisebbségek nyelvhasználati jogait szabályozzák. Az (1991/45) törvényt módosító 30/2010 Törvény (11) bekezdése szerint a Szerb Köztársaság biztosítja azon önkormányzati területeken a szabad nyelvhasználatot, ahol tradicionálisan és állandó jelleggel élnek kisebbségben nemzetiségek. Az általuk használt nyelv és írás is egyenértékű hivatalos nyelvnek számít, ha az adott területen a kisebbségben élők számaránya az össz lakossághoz viszonyítva eléri a 15%-ot. Amint azt a Törvény (1) bekezdése is kimondta; a Szerb Köztársaság azon területein, ahol nemzeti kisebbségek is élnek; a szerb nyelv mellett a nemzeti kisebbségek nyelve és írása biztosított a törvénnyel

¹⁰ A szubszidiaritás elvének megfelelően a gazdasági, társadalmi és politikai kérdéskörök rendezése kizárólag a régiók hatáskörébe tartozik, és nem lát elő hatáskörbővülést a magasabb közigazgatási szinteknek.

összhangban. Tehát ezalatt az a tény értendő, hogy az igazságszolgáltatásban, a szervek, szervezetek, kommunikációs csatornáiban, az oktatásban, a felekezeti kérdésekben, a hivatalos nyilvános értesítésekben, a hivatalos nyilvántartásokban és a választások alkalmával, valamint a képviselői szervezetekben, a nemzetiségi nyelvek használata is egyenértékűvé és hivatalossá válik, amennyiben a 15%-os küszöb megvalósul a lakosság számarányára vonatkozóan. Ugyanúgy a (2) szakasznak megfelelően a települések, a terek és az utcák neve az adott nemzetiségi nyelveken való kiírása – a megfelelő nemzetiségi helyesírással – engedélyezett. Ezenfelül, a törvények és szabályozások nemzetiségi nyelveken való megjelentetése is hivatalossá válik. (Megjegyzésként: az olasz Alkotmány nem ír elő semmilyen arányszámot a nyelvhasználati jog alkalmazását illetően.) A Törvény (11) bekezdése biztosítja a nemzetiségi kisebbséghez tartozók számára – ha lakosságának aránya országos szinten eléri a 2%-ot – a saját nyelvükön való kérdés intézését a Szerb Köztársaságban, válaszevélben pedig joguk van saját nyelvükön tájékozódni a Szerb Köztársaság szerveinek garantálásával. Ha a nemzeti kisebbségek számaránya nem éri el a 2%-ot, akkor a Törvény (11) bekezdése biztosítja az önkormányzaton keresztüli tájékozódást, viselve a fordítási költségeket is. A Törvény (30/2010. tv.) (12) bekezdése az igazságszolgáltatás és bírósági eljárások nyelvét határozza meg. Elsőfokú büntető- és polgári eljárásokban a szerb nyelv a hivatalos nyelv. Abban az esetben, ha az adott szerv/szervezet hivatalos nyelve a kisebbségek nyelve is, akkor a kisebbségben élő nemzetiségek nyelve is hivatalos és használható. Abban az esetben, ha az egyik ügyfél kisebbségi nemzetiséghez tartozó személy, akkor az eljárás az ő kérésére nemzetiségi nyelven folytatandó, amennyiben az adott szerv/szervezet az adott nyelvet hivatalosan is használja. Abban az esetben viszont, ha a két fél különböző nyelvet beszél, az eljárás nyelve azon nyelv lesz, amelyet mindkét fél megért, és amely hivatalos nyelvként szerepel a szerv/szervezetben. A Törvény (17) bekezdése a tolmácsolás lehetőségét írja elő, mely szerint az ügyfelek, a tanúk, a vádlottak és más személyek – akik részt vesznek az eljárásban – kijelentéseinek lefordítására kötelezettek azon szervek/szervezetek, amelyekben a hivatalos nyelvhasználat a szerb nyelv. Az eljárást tolmács segítségével folytatják le, amelynek költségét az adott szerv/szervezet fedezi.

Az olaszországi nyelvjogi keretek alkotmányos megfogalmazása sokkal egyszerűbb, rövidebb, mivel mindössze két szakasz utal a nyelv használatának szabályozására, anélkül, hogy külön nyelvjogi törvényt fogalmaztak volna meg. Ezen két szakasz a – már fentiekben említett – 3. szakasz¹¹ és 6. szakasza¹² az

¹¹ Article 3: All citizens are invested with equal social status and are equal before the law, without distinction as to sex, race, language, religion, political opinions and personal or social conditions.

¹² Article 6: The Republic shall safeguard linguistic minorities by means of special provisions.

olasz Alkotmánynak. Ezen két szakasz jogi rendelkezését tartja szem előtt az Alkotmány a nemzeti kisebbségek nyelvi jogainak szabályozásakor. Továbbá, az Alkotmány 114. szakasza átruházza a kisebbségek – nyelvi és egyéb – jogainak szabályozását a régiók közigazgatási intézményeire, mely a decentralizáció magas szintjének megvalósulására enged következtetni.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a hatályban lévő Szerb Köztársaság Alkotmánya dicsérendő jogszabályi kereteket biztosít a Szerb Köztársaság területén élő kisebbségek számára (30/2010. tv.), mind a nyelvhasználati jogokat, mind pedig az emberi jogokat illetően (Szerb Alkotmány, 18–19. szakasz). Ennek ellenére a szóban forgó Alkotmány 20. szakasza korlátozásokat ír elő, melyvel elvileg „hatályon kívül helyezi” előző cikkelyeinek értelmét és funkcióját. Szakaszainak gyakorlatba ültetése megkérdőjelezhető, illetve joglogikailag egy centralizált jogrendszert teremt, amely figyelmen kívül hagyja az európai eszméket. Az olasz Alkotmány ezzel szemben a 3. és a 6. szakaszban fogalmazza meg egyszerűen és konkrétan az emberek – törvény előtti – egyenlőségét és a kisebbségek támogatását, és nem szab határt és feltételeket ezen jogi rendelkezéseknek, nem korlátozza azokat. Az olasz Alkotmány szakaszai főleg a régiók fontosságát hangsúlyozzák, melyek keretein belül a státútumok szabályozzák a kisebbségben élő nemzetiségek – nyelvi – jogait.

STATÚTUMOK ÖSSZEVEETÉSE

A tanulmány terjedelme nem tesz lehetővé szoros jog-összehasonlítást, ami a Státútumok rendelkezéseit illeti; viszont megjegyzendő, hogy mindkét Státútum igyekszik a multikulturalizmus és többnyelvűség eszméjét szem előtt tartani. Viszont a két státútum – mind eredményeikben, mind fejlődési pályájukban, mind pedig szerepükben – eltér egymástól; igaz, azonos célt szeretnének szolgálni. Az eredmények szempontjából a vajdasági státútum igyekszik jogilag megteremteni a különböző nyelvek használatának legitimitását, de annak pozitív eredménye csak akkor következik be, ha társadalmi szinten elfogadottá válik a többnyelvűség, a szolidaritás és a konszenzusra való törekvés eszméje. Ebből a szempontból a dél-tiroli státútum hitelesebb, ismervén a térség kultúráját, magatartási mintáját és európai szellemiségét.

Fejlődési pályájukat tekintve; két ellentétes történelmi fejlődési folyamatra enged következtetni azon tény, miszerint a Vajdaság – 1963-as és 1974-es alkotmányainak értelmében – az 1970-es években magas fokú területi autonómiával rendelkező tartományt képviselt az akkori Jugoszláviában. Ezzel szemben Dél-Tirol Státútumát 1972-ben alkották meg; igaz, tényleges gyakorlati megvalósulására húsz évet kellett várni, de az idő múlása növekedési tendenciát hozott magával, ami a jogok bővülését és betartatását illeti.

Ami pedig a státútumok szerepét illeti; amíg a dél-tiroli státútum területi autonómiát biztosít az olasz Alkotmány mellérendelt szerepével, addig a vajdasági státútum alárendelt szerepet kap a szerb Alkotmánnyal szemben, s csupán kulturális autonómiát biztosít. Megjegyzendő, hogy a Vajdasági Státútum sok esetben érettebbnek és liberálisabbnak bizonyul a Szerb Köztársaság Alkotmányánál, ami az európai eszmék és a modern civilizációs emberi és kisebbségi jogok biztosítását illeti.

KÖVETKEZTETÉSEK

Szerbia alkotmányát tekintve; a nemzetállamiság kimondása (SZARKA 2003), a teljes centralizáció érvényesülése elfogadhatatlan a 21. században, mivel a nemzetállamok kora valójában lejárt. A centralizáció egyik következményeként nem teljesülhet a regionalizáció intézménye, mely feltételezné a regionális jogalkotás megvalósulását, biztosítva ezzel a helyi – emberi és kisebbségi – jogok és jogosultságok érvényesülését. Ezen megoldás által nem fordulhatna elő, hogy a szerb Alkotmány „hatályon kívül helyezve”, hátat fordítva kötelezettségeinek, semmisnek vegye a kisebbségekre vonatkozó rendelkezéseket, ellentmondva saját magának. A jelenlegi helyzet nemcsak jogilag hitelképtelen, de alárendeli a Vajdasági Státútumot is, mely a multikulturalizmus és a többnyelvűség elhivatott szolgája. Az olaszországi Alkotmány – ezzel szemben – példaértékű lehet a probléma megoldására, amely decentralizációt ír elő, és a régiókra helyezi a hangsúlyt. Tisztán és egyértelműen biztosítja a megfelelő hatásköröket a régióknak a kérdést illetően, s ezáltal nem bizonyult hiábavalónak az 1972-es dél-tiroli státútum, ellentétben a vajdasági státútummal, amely elméletileg előrelépést jelent kulturális – személyi – autonómiájával, gyakorlatilag viszont gazdasági és területi autonómia nélkül láthatatlan a szóban forgó státútum rendelkezéseinek hatása¹³ (GYŐRI SZABÓ 2006: 321).

Ha Szerbia – jogrendszerét átalakítva – *decentralizációt* hajtana végre, a *szubszidiaritás elvének* megfelelően, lehetőséget adva ezzel a *kisebbségek önrendelkezési jogának* kibontakozására, az *autonómia* érvényesítésére, a *többnyelvű oktatási rendszer* bevezetésére, a *multikulturalizmus* eszméjének terjesztésére, az *egyenlő bánásmód elvének* érvényesítésére, akkor az ország homogenizált-sága, központosított-sága és zártsága feloldódna, és régiókban gondolkodva, az

¹³ Megjegyzésként fontosnak tartom megemlíteni, hogy az 1963-as új szövetségi alkotmány és az 1974-es jugoszláv és szerb alkotmány garantálta a nemzetiségek egyenjogúságát, valamint társadalmi-gazdasági-politikai önigazgatást, teljes körű autonómiát biztosítva a multietnikus Vajdaság számára, csökkentve a központi szerb hatalom befolyását, mint tagköztársasági szintre emelvén ezáltal. Igaz, már akkor jelentkeztek a magyar kisebbségi törekvésekkel szembeni fellépések (magyar oktatás csorbitása, szervezetek elsorvasztása, magyar kezdeményezések háttérbe szorítása).

emberi és kisebbségi jogokat biztosítva tudna teljes értékű tagja lenni nemcsak az Európai Uniónak, hanem egyáltalán Európának.

Zárszóként tanulmányomat egy említésre méltó, a mai döntéshozók számára tanulságos üzenetet hordozó tanáccsal zárnám, amit Szent István király fiához, Imre herceghez intézett: „Az egynyelvű és egyszokású ország erőtlen és romlandó.”¹⁴

Csak remélni tudjuk, hogy a kisebbségi és nyelvi jogok tiszteletben tartása nem a politikai manőverek függvénye lesz, hanem a valós nemzetközi jog égisze alatt a józan ész által talál meghallgatásra és betartásra, túlszárnyalva az elméleti téziseket, a gyakorlatban is hatást gyakorolva.

IRODALOM

- ALCOCK, Antony 2001. *The South Tyrol Autonomy*. University of Ulster, Northern Ireland, County Londonderry
- ANDRÁSSY György–VOGL Márk 2010. Az emberi jogok és nyelvek = *Studia Iuridica*. Pécs
- BALÁZS Katalin és ÓDOR Bálint 2006. A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok nemzetközi forrásai = *Országgyűlés Hivatala*, Budapest
- BEREGSZÁSZI Anikó–CSERNICKSKÓ István–OROSZ Ildikó 2001. *Nyelv, oktatás, politika*. Ungvár
- BÍRÓ Gáspár 1995. *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest
- BLUTMAN László 2004. *EU-jog-működésben*. Szeged
- BRATINKA József (ford.) 2002. *A nemzeti kisebbségek jogai* = Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központ, Budapest
- BRUNNER, Georg 1995. *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest
- CSAPÓ József 2003. *Nemzetközi jogi kisebbségvédelem: Autonómiák és autonómatörékvételek*. Csíkszereda
- DIÓSZEGI Eszter (ford.) 1992. *Az emberi jogok tanítása és tanulása*. New York
- GERGELY András 2001. Kisebbségkutatás = *Minorities studies and review*, 11. évfolyam, 2. szám. Budapest
- GYÖRI SZABÓ Róbert 2006. *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Budapest
- NÁDOR Orsolya és SZARKA László 2003. *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Budapest
- J. NAGY László 2002. *Az európai integráció politikai története*. Szeged
- SOÓS Edit 1999. *Integráció és regionalizmus*. Szeged
- SZILÁGYI István 2010. Összehasonlító elemzés a finnországi svédek és a romániai magyarok nyelvi jogairól = *Határhelyzetek III.* 213–233. Budapest
- TRÓCSÁNYI László 2006. Az anyanyelv használatához való jog a nemzeti alkotmányokban = *Romániai Magyar Jogtudományi Közöny*, 2. szám
- TRÓCSÁNYI László és JUHÁSZ Hajnalka 2010. *Az emberi jogok és nyelvek*. Pécs

¹⁴ Latinul: „Unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est.”

- VARENNEs, de Fernand 2001. *A guide to the rights of minorities and language*. Constitutional and Legal Policy Institute, Colpi, Budapest
- A Szerb Köztársaság Alkotmánya. A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlönye, Belgrád; 2006. 98/2006. – Ustav Republike Srbije. Službeni glasnik RS, Beograd, 2006, broj 98/2006.
- Vajdaság Autonóm Tartomány Statútuma. Hivatalos Lap; Vajdaság Autonóm Tartomány, 17/91. szám Újvidék, 2009. – Statut Autonomne Pokrajine Vojvodine. Službeni List APV, br. 17/91.
- A hivatalos nyelv- és íráshasználatról szóló törvény (1991/45). Hivatalos Közlöny, 1802. oldal. – Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama, Službeni glasnik RS, broj 1991/45, strana 1802.
- A hivatalos nyelv- és íráshasználatról szóló törvény módosítása (30/2010). Hivatalos Közlöny, 2010. – Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama, Službeni glasnik RS, broj 30/2010, 2010.
- Az Olasz Köztársaság Alkotmánya; A Köztársaság Szenátusa; Alkotmányozó Gyűlés, 1947. Costituzione della Repubblica Italiana; Senato della Repubblica, Assemblea Costituente, 1947.
- Trentino-Alto Adige Alkotmánya, 1972. – Costituzione della Regione „Trentino – Alto Adige” e delle province di Trento e di Bolzano, 1972.
- Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, ENSZ Közgyűlésének 217.A (III) határozata, 1948. december 10. – The Universal Declaration of Human Rights, UN General Assembly resolution 217.A (III). Dec. 10th 1948.
- Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, ENSZ Közgyűlésének 2200A (III) határozata, 1948. december 10. – International Covenant on Civil and Political Rights, UN General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966.

State-Guaranteed Language Rights in Vojvodina and South Tyrol

The paper is a detailed study of the main points of language rights and minority rights in Vojvodina and South Tyrol, which bear a great influence on the life and life-style of Hungarians in Vojvodina and Germans in South Tyrol. As it is common knowledge, thinking in one's own language, education, and language use has a large impact on the integration of the given minorities, on preservation, fostering and development of their identity.

The research started with getting acquainted with laws, going on with their analysis, to finish with comparison based on comparative method, all of which covered both countries' constitutional provisions, language regulations, statutory regulations, as well as agreements, conventions and charts brought by the international community, taking into account the systems of both countries and their characteristics. In this research, the author focuses only on the regulations of these two countries.

After analyzing the comparison of legal regulations – and other case studies – the main conclusions were drawn, which are presented at the end of the paper.

Keywords: minorities, language rights, constitutions, statutes, language laws, autonomy.

ETO: 392.5(497.113Bácskertes)

Guzsvány Szandra

Újvidéki Egyetem, Természettudományi–Matematikai Kar,
Matematika és Informatika Tanszék
g.sandra@citromail.hu

„ESTE VISZIK A MENYASSZONY ÁGYÁT...”

A kupuszinai lakodalom régen és ma

“The Bride’s Bed is Carried in the Evening”

(Wedding traditions in Kupuszina in the old times and today)

Kupuszina nyugat-bácskai magyar falu az apatini községben, amely a XIII. században már lakott volt. A lakosságra a hagyományörzés jellemző. Dolgozatomban összehasonlítom a régi szokásokat a maiakkal, valamint bemutatom az új szokásokat. Más a lakodalomtartás időpontja és helye is, valamint a menyasszony ruhája is változott az idők során. Több szokás még mindig fellelhető, például a lakodalmas menet, a menyasszony ágyának elszállítása meg a menyasszonytánc.

Kulcsszavak: Kupuszina, menyasszony, vőlegény, tánc, régen és ma, hagyományok

Kupuszina¹, ez a nyugat-bácskai magyar falu, a XIII. században már lakott volt. A múltban ezen a helyen egy Hetes nevű település állt. A XVI. században már csak nyolc adózó házat említenek az iratok, majd teljesen eltűnik a falu, majd 1751-ben királyi rendelet alapján újratelepítik. Őseinket Heves és Nyitra megyéből származtatjuk. Nemcsak magyarok, hanem szlovákok is települtek ide; a XX. század elejéig ezért szlovákul is beszéltek a kupuszinaiak, tótoknak mondták őket. A falu lakossága zárkózott életet folytatott, a világtól elzárva, mozsaraktól, folyóktól övezve, belterjes gazdálkodást folytatva védte – bár nem tudatosan – hagyományait, szokásait, pompás népviseletét, s mindezzel nyelvét is.

Manapság már egyre több szokás merül feledésbe. Feladatunk megőrizni, ápolni, megérteni a régieket, s úgy vélem, arra is szükség van, hogy lejegyezzük azokat a hagyományokat, amelyek már csak nagyanyáink emlékeiben élnek. Ezért döntöttem úgy, hogy az emberélet fordulóiról kérdezősködöm, és számomra a legszebből, a lakodalomról fogok írni.

Dolgozatom célja, hogy a régi szokásokat összehasonlítsam a ma élő lakodalmi szokásokkal annak érdekében, hogy kiderüljön, mennyire őrzik szülőfalumban a hagyományokat.

¹ Dolgozatomban Silling István kötetei nyomán a Kupuszina, nem pedig a Bácskertes elnevezést használom.

Vidékegyeségenként is eltérő a lakodalmi szokásanyag Vajdaságban (BURÁNY 2000: 2). Nem csoda, hogy a „világtól elzárt”, felvidéki gyökerekkel rendelkező Kupuszinán olyan mozzanatokat is találhatunk, amelyek sehol más-
hol a Vajdaságban nem voltak jelen, illetve olyanokat is, amelyeknek gyakorlása Kupuszinán maradt fenn legtovább. Ilyen a menyasszonyfektetés, a trasák és a hajnali mosdatás.

A kupuszinai lakodalmat legtöbbször farsangkor tartották, kedden, mert kedd Szent Anna napja, és a kupuszinai templomot Szent Anna tiszteletére szentelték. Napjainkban szombaton tartják a lakodalmat, és ezt több napos készülődés előzi meg, ami kedden vagy szerdán kezdődik. A vőlegényes háznál a vőlegény nagyrokonai² és a szomszédok segédkeznek, a menyasszonyos háznál pedig az ő nagyrokonai és szomszédai. Kedden gyúrnák a tésztát a leveshez az asszonyok, a férfiak pedig disznót vágnak. Szerdán kezdődik a süteménykészítés. Csütörtökön szintén sütnék, a menyasszony és a barátnői pedig színes szalagokkal díszítik a rozsmaringot. Pénteken tálcára helyezik a süteményeket, és a lakodalmas termet díszítik a másnapi mulatságra (ma már nem háznál tartják a lakodalmat, mint régen), a fiatalság pedig traktoron és kocsival járja a falut, és lakodalmas nótákat énekel (a '90-es években még élt ez a szokás).

A legrégebbi szokások szerint az esküvő reggel volt, azonban ez az időpont kitolódott, így napjainkban délután van az esküvő. Régen hajnalban kezdődött a hivatalos része a lakodalomnak, mostanában pedig tíz óra körül. A múltban megreggelizett a násznép, utána pedig a templomba mentek. Reggelire kocsonyát ettek, amit vermekben tartottak, gazdagabb családoknál pincében. Ezután a vőlegény, a szülei, a keresztszülők, az egyik koma, valamint a zenekar elment a menyasszonyért. Ilyenkor a Piros alma kigurút a kosárbú... kezdetű nótát játszották. Párosan kellett menni, amikor pedig a menyasszonyt vitték, páratlanul. (E szokásra, a hozzá kapcsolódó hiedelemre nem tudtam fényt deríteni.) A menyasszonyt egy rokona vezette, nem volt meghatározva, hogy ki. A mise reggel 7-kor, esetleg fél 8-kor kezdődött. A templomajtóban megálltak, a vőlegény levette a kalapját, a menyasszony lábára papucsot húztak, ugyanis az egész lakodalom ideje alatt mezítláb volt. (Amikor idejöttek ősünk, szegények voltak, ezért nem volt a menyasszony lábán lábbeli, később pedig szokássá vált.) Bokáig érő fehér szoknyát, fekete drolát (blúzt) és kék harisnyát viselt. Régen a fehér harisnyás menyasszonyt erkölcsstelennek, rossz lánynak nevezték. A mai szokás szerint a távoli rokonok a lakodalmas terembe délben érkeznek, a közeliak pedig a menyasszonyos vagy vőlegényes házhoz. A vőlegényes háztól zenekísérettel mennek a menyasszonyért, és az ifjú párt a komák vezetik (Kupuszinán a fiúk már fiatalokorukban eldöntik, kik lesznek születendő gyerekeiknek a kereszt- és

² Legközelebbi rokonok.

bérmaszülei). Először a lakodalmas terembe mennek, ahol megebédelnek. Ebédre paprikást, fasírtot és lakodalmas kalácsot fogyasztanak. Ezután következik a rozmaringárulás, amit a menyasszony a barátnői segítségével végez. Azelőtt délelőtt többször is árultak rozmaringot. A nagyrokonoknak fehér pántlika volt a rozmaringjára kötve, a többieknek pedig színes, de a színeknek sorrendje és jelentése volt. A legfelső fehér színű a szüzesség jelképe, az égszínkék tisztaságot jelent, alatta a borszínű a szerelem és a bor jelképe, majd a reményt jelentő libazöld (adatközlőimtől hallottam). Manapság a nagyrokonoknak szánt fehér pántlika megmaradt, de a távolabbi rokonok rozmaringján csak kék és rózsaszín szalagok vannak, ebben nem követik a régi hagyományokat. A rozmaringot a menyasszony és egy fiatal menyecske árulta. A rozmaring fehér damasztkendőben volt, ezen pedig Margit-csipke. A csipke lehetett színes, de a kendő nem. A férfiak a rozmaringot a kalapjuk mellé tűzték, a nagyrokonok oldalra, míg a kisebbek hátra. A nők a kezükben tartották, de mindig úgy, hogy a fehér pántlika legyen legfelül.

Manapság délután három órakor kezdődik a polgári esküvő, s utána következik a templomi. Amint azt már említettem, a párt az esküvőre a komák vezetik. Az esküvő után az ifjú pár egy csokor virágot és egy mécesst helyez a falu 250. évfordulójára emeltetett kereszt elé (ez új szokás, 2001 óta él), majd körbejárják a falut, mint régen. Ekkor az ifjú párt már a násznagyok vezetik (ez szlovák szokás). A nagyrokonok ilyenkor népviseletben vannak. Ez régen is így történt, csak akkor a lakodalmas menet meghatározott útvonalon haladt, ma már ez nem kötelező érvényű. A falunak néhány utcája szív alakú területet határol be (Gréda), ezt mindig megkerülték. A rosszmájúak szerint kivételt csak akkor tettek, ha a menyasszony nem volt már szűz. Miután megkerülték a területet, a násznagy utcája felé mentek, valamint a menyasszony házáat is útba ejtették, és elbúcsúztatták. Ekkor az Édesanyám akkor kezdett siratni... és az Anyám, anyám, édes kedves anyám... kezdetű dalt játszották. Ugyanazon az utcán kétszer nem volt szabad végigmenni. A násznagyok vezették a násznépet, kezükben sudaras rozmaring volt.³ Ha megemelték, az azt jelentette, hogy frissest kell játszani, ha mozgatták is, akkor a friss előtt csárdást is.

Mai szokás szerint ezután a házaspár a lakodalmas terembe megy, ahol a vőfély vár rájuk, és három tréfás kérdés megválaszolása után engedi be őket. A kérdésre a násznagyoknak kell válaszolniuk. Ezután a menyasszony lakodalmas kalácsot ad a bámészkodóknak. Régen ez a szokás gazdagabb volt: a falu körbejárása után a menyasszonyt a vőlegényes házhoz vezették. Először a násznagyoknak kellett három tréfás kérdésre (l. a mellékletben) megfelelni, csak utána

³ A dús rozmaringbokrot fehér pántlikával díszítették, birsalmába vagy almába szúrták bele, hogy tartsa a nedvességet, s friss maradjon.

engedték be a násznépet. Ott a menyasszonyt már várta az örömanya, aki a hóna alatt két lakodalmas kalácsot⁴ tartott, a kezében egy tálcán két gyertya és két üveg bor volt. Az egyik gyertya a világ világosságát, a hitet, a másik a szeretetet, a bor az italt, a kalács pedig a bőséget (soha ne fogyjon ki a liszt) jelképezte. A menyasszony a kalácsot a saját hóna alá tette, majd áthajolt a két gyertya között, és arcon csókolta anyósát. Utána kalácsot osztottak. A menyasszonnyal olyan menyecske tartott, aki még nem szült. Ezután mindenki hazament átöltözni, mert drága delinyszoknyában voltak, amit akkoriban csak örökölni lehetett. Megetették a jószágot is, majd visszamentek a lakodalomba. A menyasszony rokonai a menyasszony házához, a vőlegényé pedig a vőlegényeshez. Egy és két óra között ebédeltek, a terítéken leves, főtt és sült hús volt paradicsomszósszal. Soha nem ettek gyümölcsöt vagy édeset a húshoz. Ebéd előtt az Igyál egy kis pálinkát... (l. a mellékletben) kezdetű dalt húzták, majd a vőfély bekiáltotta: „Imára!” Ez azt jelentette, hogy a zenekar egy templomi éneket játszott el, majd mindenki ehetett. A fehér asztalnál a nagyrokonok ültek (a jövődöbéli komát is ide ültették)⁵, a többiek pedig ahol találtak helyet. Egy nappal a lakodalom előtt a vendégek csirkét vagy kacsát vittek a lakodalmas házhoz, abból főzték a levest meg sütötték a húst. Ebéd után még mulattak egy kicsit, majd öt órakor mindenki hazament újból megetetni az állatokat. Az 1900-as években öt óra után szórakoztató zenére táncoltak a fiatalok. Ilyen volt a vánkustánc, a kisszéktánc (Tót lányt elveszek...), a seprútánc (Kuss ki, disznó, a búzából...), a medvetánc és a gyertyatánc. Ezekből már csak színpadon él néhány.

A mai szokások szerint is hazamennek átöltözni, majd visszamennek a lakodalmas terembe vacsorázni. A körösztkomának olyan tortát kell vinnie a lakodalomba, amelyen diós pörkölt cukorból bárány és kisbárányok vannak. Ez a szaporodást jelképezi. A násznagyok emeletes vagy nagy tortát visznek. A házaspár, a komák és a násznagyok a vacsora előtt rövidített isznak a komától kapott kristály poharakból, vacsora után pedig a másik komától kapott pezsgőspoharakból pezsgőt. Vacsorára levest és sült húst esznek. Régen hét és nyolc óra között volt a vacsora, ugyanaz volt a terítéken, mint ebédre, majd az asztalokra süteményt tettek, ezt is mindenkinek vinnie kellett. Legtöbbször krumplipitét, fánkot, apácacsókot, batyuspogácsát (papsipkát), kukoricapitét. A nagyrokonoknak mákos rétest⁶ sütöttek.

⁴ Fonott kalács, régen branának hívták.

⁵ Előre megvolt, hogy ki lesz a koma, lehetőleg egy családon kívüli személyt kellett találni. A fiatalok ma már tizenéves korukban kiválasztják, hogy ki lesz a komájuk.

⁶ Receptje anyáról lányra száll, mindenki féltékenyen őrzi. Minden háznál másképpen készül.

Ötvenéves szokás szerint vacsora után a körösztkomák által készített meglepetéscsomag várja az ifjú párt: egy díszes kartondoboz, amelyben játékbaba, bili, konyakkal vagy kókuszlikőrrel töltött cumisüveg van. Ez utóbbit megköstolja a vőlegény, a menyasszony és a komaság is, a biliből pedig sört isznak.

A következő hivatalos része a lakodalomnak a menyasszony ágyának elszállítása. A keresztapa vitte a nagy dunyhát, a bérmaapa a kivetődunyhát (dísztakaró), a keresztanya és bérmaanya egy-egy vánkust, az ő gyerekeik, esetleg a menyasszony testvére a kisvánkust. A hagyományőrző lakodalomban még él az a szokás, hogy a komaasszony kerek tálcán vastag, gazdag mákos rétest visz. Ez a mai szokás szerint ugyanígy zajlik, ezenkívül a menyasszony barátnői egy plüssállatot is visznek, egy 80–90 cm magas macit. Amikor beviszik az ágyat, táncolnak, majd következik a menyasszonytánc. Régen a menyasszonytánc előtt került sor a menyasszonyfektetésre, azaz a táncra való kikérésre. Marások Gáspár 1981-ben még talált olyan adatközlőt, aki emlékezett erre a szokásra. Az adatközlő 12 vőfélyt és 12 nyoszolyólányt említ, akik a menyasszonytánc előtt égő gyertyával a kezükben táncoltak. Erre a szokásra az én adatközlőm már nem emlékezett (BODOR 2003: 1). A vőfély bejelenti a menyasszonyt, majd mindenki megtáncoltatja. Ha már mindenki táncolt vele, bejön a vőlegény, és elvezeti. Utána a menyasszony a vőfélyel visszamegy a pénzért. Ekkor megkérdik, mire kell a pénz, a menyasszonynak pedig a gyermekáldással kapcsolatos tárgyat (bölcsőmadzag, pelenka stb.) kell említenie. Mikor kimennek, a násznagyok azokat a tányérokat, amelyekben a pénzt gyűjtötték, összetörik. (Ez a szaporodást jelképezi: minél több részre törik a tányér, annál több gyerek fog születni.) A menyasszonytánc ma is úgy zajlik, mint régen. Ezután a menyasszony menyecske ruhába öltözik, ami piros delinyszoknyából, fehér harisnyából, fehér ingből és piros pruszlikból áll. Ilyenkor már húzhat papucsot, a fejére pedig fityula kerül. Ez az utolsó hivatalos része a lakodalomnak. Utána mindenki hazamegy, hisz másnap dolgozni kell. Manapság a menyasszonytánc után a menyasszony népviseletbe öltözik, majd a házaspár táncolni kezd, a többiek pedig körülöttük kört alkotva, ez az ún. menyecsketánc. Ezután megint átöltözik a menyasszony, piros ruhát húz, néha fehér köténnyel, és folytatódik a mulatság hajnalig. A házaspár egyedül megy haza.

Másnap reggel van a trasák⁷, amelyre még ma is sor kerül, de egyre ritkábban. A lakodalom másnapján a szomszédok beöltöztek lakodalmásoknak (menyasszony, vőlegény, pap, komák, násznagyok stb.), a férfiak nőknek, a nők férfiaknak. A menyasszonyos háztól elmentek a vőlegényes házba, táncaikkal és

⁷ Szlovák eredetű szó (sztrasjak = ijesztő). Jelmezben alakoskodva fel-, illetve valahova bevonulni.

maszkjaikkal a nászéjszaka szexuális eseményét adták hírül. Mindig az idősebbek tették ezt, s ilyenkor obszcén kurjantásokat is lehetett kiabálni.

Másnap volt az ún. mosdatás is, de ez a szokás csak az I. világháború utáni évekig élt, hiszen szembetegséget terjesztett, és betiltották.

Az új szokások szerint a násznép közül azok, akik részt vettek az előkészületekben, a lakodalmas terembe mentek ebédre. A '90-es években hétfőn halat főztek a násznépnek, de ez ma már nem szokás.

MELLÉKLET

Dalok

Piros alma kigurút, piros alma kigurút a kosárbú,
nincsen aki fővegye, nincsen aki megtörűje a sártú,
én fölveszem, i-ha-ha-ha, megtörülöm a sártú,
csókot kapok estére, csókot várok estére a babámtú.

Édesanyám akkó kezdett siratni,
mikó a ládámat kezdtem pakóni,
édesanyám ne sirass, köszönöm a nevelést,
lehajolok, megcsókolom a kezét.

Anyám, anyám, édes kedves anyám,
készítsd el az esküvési ruhám,
én már eltávozom a házadtú,
elbúcsúzom a leánypajtásimtú.

Igyál egy kis pálinkát,
Pirosodjon az orcád!
Ha én ezt a kis bort megiszom, megiszom,
Feláll az én mérges kakasom, kakasom!

Találós kérdések

– Mikó néz legtöbb luk az ég felé?
Aratáskó.

– Mi van a menyasszony lába között, amikó belép a templomba?
Küszöb.

– Menyasszonynak van, vélegénynek nincs, majomnak van elő-hátú. Mi az?
Az M betű.

– Mi a legcsúnyább az anyóson?
Hát az após.

Kurjantások

Piros alma levél néki, vélegényink gatyá néki!
Aki minket kinevet, b... meg az egeret!
Esik a hó meg a dara, fázik a menyasszonyunk fara, ahun fázik betakarjuk,
ahun viszkét megvakarjuk!
Befogatom a lovamat, kifúratom a lukamat!
Fürdik a hóvilág, nincsen gatyája, kilátszik a véfény meztelen bakterja!
Kukorica szárasodik, vélegényink párosodik!

Fényképek

IRODALOM

- BODOR Anikó 2003. *Vajdasági magyar népdalok III.* Újvidék
BURÁNY Béla 2000. *Ünnepek, szokások, babonák II.* Újvidék
SILLING István 1992. *Kupuszinai tájszótár.* Újvidék
SILLING István 1998. *Tegnap és ma.* Újvidék

ADATKÖZLŐK

- Dienes Mihály zenész (1957), Kupuszina.
Guzsvány Dragica háztartásbeli (1940), Jezerane, 1961 óta él Kupuszinán.
Romoda Etelka háztartásbeli (1938), Szenttamás, 1960 óta él Kupuszinán.
Guzsvány Ibolyka anyakönyvvezető (1971), Apatinban született, de Kupuszinán él.

“The Bride’s Bed is Carried in the Evening” (Wedding traditions in Kupuszina in the old times and today)

Kupuszina is a Hungarian-majority village in Western Bácska, in the Municipality of Apatin. It was inhabited as early as in the 13th century. The villagers have always been known to keep their traditions. In this paper, old and modern traditions are compared, some new ones are described, as well as those that are not being practiced any longer. For example, the time and place of the wedding celebration differs, and the bridal gown has changed by time. However, there are customs that have remained, such as the procession in the village when the bride’s bed is carried around, as well as the bridal dance.

Keywords: Kupuszina, bride, groom, dance, old and modern customs

Lajkó Brigitta

∴ Szegedi Tudományegyetem, JGYPK, Alkalmazott Társadalomismereti Tanszék
∴ brigitta.lajko@gmail.com

„NA MOST MENJEK VAGY MARADJAK?”

A tervezett migráció vizsgálata a szabadkai magyar végzős
középiskolások körében

“Now, Should I Stay Or Should I Go?”

(Research on Planned Migration among High-School Graduates in Subotica)

Egy csökkenő létszámú közösség esetében kiemelt figyelmet érdemel minden olyan folyamat, amely további veszteségeket okozhat, és annak megmaradását is veszélyezteti. A vajdasági magyarság esetében ma már a természetes fogyás, az asszimiláció és a migráció is komoly problémát jelent, megértésük, kezelésük pedig több mint időszerű. A tanulmány a migráció problematikájára koncentrál, annak lehetséges irányát próbálja meg bemutatni a vajdasági magyar középiskolások továbbtanulási és munkavállalási terveit alapul véve. Azért is fontos ennek a csoportnak az ismerete, mert ők azok, akik szándékaikkal és tetteikkel befolyásolják majd a vajdasági magyarok számát, ezáltal pedig társadalmi létüket, érdekérvényesítő képességüket is.

Kulcsszavak: migráció, identitás, Vajdaság, magyarság, ifjúság

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Az elmúlt húsz év történelmi léptékű változásai (a magyarországi rendszerváltás, Jugoszlávia felbomlása, a délszláv háborúk és ennek következtében az új államok kialakulása) nyomán a vajdasági magyar kisebbség helyzete is gyökeresen átalakult. Ennek jelentős hatása van az asszimilációs folyamatokra és az elvándorlásra is, amelyek vizsgálata emiatt különösen fontos. Ehhez kaphatunk jelentős adalékokat, ha a jelenlegi végzős magyar középiskolások véleményét, jövőképét próbáljuk feltérképezni.

A határon túli magyar közösségek egyedisége abban áll, hogy társadalmi-politikai okokból, saját akaratukon kívül kerültek egy másik államhoz, miközben nemzetiségükhöz, kultúrájukhoz, nyelvükhöz ragaszkodtak. Egy új nemzethez kellett alkalmazkodniuk, amely az első pillanattól kezdve többségben volt, és teljes hasonulást várt el tőlük.

Kutatásunk elsődlegesen a középiskolások körében meglévő asszimilációs stratégiákat kívánta feltárni. A diákok továbbtanulásának és munkahely-választási

preferenciáinak vizsgálata ennek csak egy szegmense volt. Jelen tanulmányban az erre vonatkozó részeket emeltük ki. Nem vállalkoztunk a migráció lélektani hátterének vizsgálatára, illetve a válaszok mögött rejlő mélyebb folyamatok megismerésére sem. A kettős állampolgárság hatására sem tértünk ki, egyrészt azért, mert a kutatásunk témáját illetően nem volt közvetlenül releváns, másrészt pedig azért nem, mert a kutatás időpontjában¹ még nem körvonalazódott teljesen a kettős állampolgárságról szóló törvény sem, így nem is lett volna miről kérdezni.

HIPOTÉZISEK

Feltételeztük, hogy az identitás fontossága szerepet játszik a továbbtanulás célországának megválasztásában. Azok, akiknek a magyarsága fontos, sokkal nagyobb arányban tanulnak tovább Magyarországon, még a gyenge identitás Szerbiában marasztalja a továbbtanulni vágyókat. Ebben az esetben a magyar identitás erősségére gondolunk, függetlenül attól, hogy a diák a vajdasági magyar vagy a magyar kategóriába sorolta magát.

A szerbül nem beszélő diákokról feltételeztük, hogy Magyarországot választják a továbbtanulás célországául, még a szerbül jól beszélőknek nem okoz gondot a szerb nyelvű egyetem elvégzése, így nagyobb számban maradnak Szerbiában.

Hipotézisünk a munkavállalás célországának esetében az, hogy azok a végzős tanulók, akik Magyarországon tanulnak tovább, sokkal nagyobb eséllyel szeretnének majd külföldön (Magyarországot is beleértve) dolgozni, még a szerbiai felsőfokú intézmények hallgatói Szerbiában is szeretnének elhelyezkedni.

A KUTATÁS MÓDSZERTANA

Kutatásunkban a szabadkai magyar végzős középiskolások populációjával dolgoztunk, amely magába foglalja a szakközépiskolák három- és négyéves végzős osztályait és a gimnáziumok tanulóit. A minta készítése során iskolánként külön került kiválasztásra egy-egy osztály a hároméves szakok közül és egy-egy a négyéves képzések közül.²

Így összesen 160 kérdőív került kiosztásra, és az ezekben rejlő információkból vonhatunk le következtetéseket a szabadkai magyar fiatalok jövőképét illetően.³

¹ 2010. október.

² A kérdezés 3 speciális oktatási intézményben nem valósult meg. Ezek a Paulinum Püspökségi Klasszikus Gimnázium, a Hallássérültek Iskolaközpontja, illetve a Žarko Zrenjanin Kisegítő Általános és Középiskola. Két gimnáziumi osztályban, három hároméves szakközépiskolában és négy négyéves középiskolában végeztük a felmérést.

³ Az adatok elemzésére SPSS adatbázis-kezelő programot használtunk.

Kutatásunkban magyar diákoknak tekintettük azokat a tanulókat, akik magyar nyelven folytatnak tanulmányokat. A felmérés korlátainak következtében kimaradtak azok a fiatalok, akik bár magyarnak vallják magukat, mégis szerb tannyelvű osztályba járnak.

A tervezett migráció mérésének problémája, hogy a megvalósulása számos tényező függvénye. Ebben az esetben pedig egy idealizált kép tárul elénk, hiszen egy másik országban való továbbtanulás a legtöbb esetben a lehetőség függvénye, az akarat pedig csak másodlagos. Mivel középiskolásokról van szó, így ennek fényében jövőjük is sokféleképpen alakulhat. Kutatásunk elsődlegesen a személyes motivációkat vizsgálta. Nem volt célunk a standard demográfiai jellemzők megismerése, így a szülők iskolai végzettségének és jövedelmének mint meghatározó tényezőnek a bevonása sem.⁴

OTTHONMARADÁS VAGY ELVÁNDORLÁS

A határon túli magyar közösségek létszámcsökkenésének egyik legszámottevőbb oka az egyre erősödő migráció. Feltételezhető, hogy a magasabban kvalifikált fiatalok hajlamosabbak az elvándorlásra (BADIS 2010). Ez közvetlenül összefügg azzal, hogy valaki hol folytatja tanulmányait. „A Magyarországon tanulók szüleinek iskolai végzettsége magasabb a Szerbiában tanulók szüleiétől, és ez a jelenség az anyák esetében még kifejezőbb. Ezekből az adatokból arra lehetne következtetni, hogy a vajdasági magyar elit többsége Magyarországon iskoláztatja gyermekét” (BADIS 2010). Ennek az lehet a következménye, hogy a fiatalok migrációja esetén pont a jövő értelmisége veszik el. Ezt erősítheti az egyetemi évek alatt kiépülő új kapcsolati háló is. A Szerbiában tanulók többsége gyakrabban látogat haza, így lehetősége van a már meglévő helyi kapcsolatok ápolására és szorosabbra fűzésére, a Magyarországon továbbtanulók pedig ritkábban mennek haza, ami viszont egy új kapcsolati kör kialakulását is eredményezheti. Kiépül egy új baráti kör, melybe egyaránt beletartozhatnak magyarországi és nem magyarországi fiatalok is. Ez pedig már egy újabb kapcsolódási pont, amely a későbbiekben segítheti a külföldön maradást (BADIS 2010).

Badis írja: „Sokkal nagyobb volt az egyetértés azzal a kijelentéssel, hogy külföldön jobban megbecsülik a tudást, ami oka lehet a magas migrációs hajlandóságnak” (BADIS 2010). A vajdasági magyarság jövőbeni elitjének megtartása fontos feladat, azonban jelentős érdekellentét húzódik a vajdasági és az anyaországbeli értelmiség körében. Ugyanis a Magyarországon továbbtanulók

⁴ Mindezekkel Badis Róbert foglalkozott részletesen 2010-ben készült kutatásában. A későbbiekben ennek a kutatásnak az eredményeit használok fel az ezzel kapcsolatos folyamatok megértésére.

olyan szakembergárdát jelentenek, melyre az anyaországnak is szüksége van, nem is beszélve a népszaporulat pótlásának eme lehetőségéről. Társadalmi integrálásuk sem okoz különösebb nehézséget a kulturális hasonlóság jóvoltából. Az Európai Unióhoz való közeledéssel, illetve a magyar állampolgárság megszerzésének megkönnyítésével várhatóan nőni fog azok aránya, akik csak „átutaznak” Magyarországon, tehát egy bizonyos idő elteltével egy másik országba utaznak tovább. A migrálók esetében pedig már nem a helyi identitás fontossága játszik szerepet, sokkal inkább a társadalmi érvényesülés és a gazdasági szempontok. Az értelmiség nélküli kisebbség megmaradása pedig sokkal nehezebb, mint amilyen a képzett értelmiségiekkel lenne, nélkülük a kisebbség jövője is sokkal bizonytalanabb (BADIS 2010).

IDENTITÁS ÉS TOVÁBBTANULÁS

Az 1. táblázatban az identitás erősségének hatását vizsgálom a továbbtanulás célországának megválasztásában.

1. táblázat: Identitás és továbbtanulás (N=68)

	Továbbtanulás célországa		
	Szerbia	Magyarország	Összesen
Gyenge identitás (N=47)	49%	51%	100%
Erős identitás (N=21)	59%	41%	100%

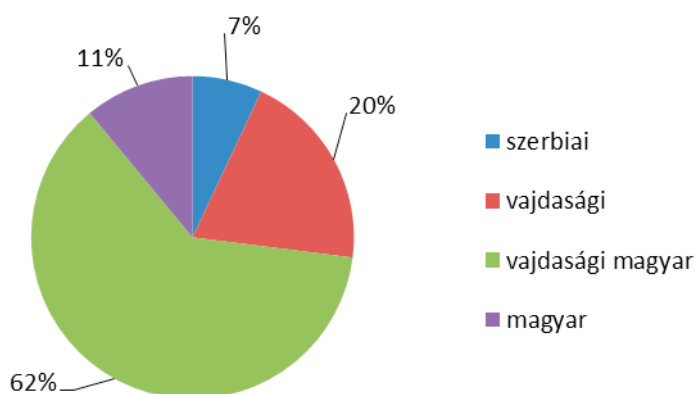
Az identitás erőssége önmagában nem befolyásolja azt, hogy ki hol szeretne továbbtanulni ($p>0.05$). Ennek ellenére látható, hogy az erős identitásúak közül többen maradnának Szerbiában a felsőfokú tanulmányaik ideje alatt, mint a gyenge identitásúak. Ebben az esetben maga az identitás, vagyis a diákok önmeghatározása is fontos tényező lehet. Az identitás erőssége tehát nem közvetlen gyökere az elvándorlásnak, így más okokat kell keresnünk ennek magyarázatához.

A kisebbségben élők heterogén csoportban intézményi kereteken belül nem is kaphatnak teljesen egységes kulturális képet a saját nemzetiségükről (GÖNCZ 2004). A haza nem kap olyan fontos szerepet az egyének identifikációjában, mivel megszűnik annak érzelmi dimenziója, és inkább egy területi fogalom lesz (BADIS 2008). A kisebbségben élők nem szembesülnek olyan impulzusokkal, amelyek megfelelő visszajelzések lennének a saját kultúrájuk megerősödéséhez, ehelyett egy komplexebb kultúrát sajátítanak el, amely többségi és kisebbségi kulturális elemeket is tartalmaz. A reprezentált kultúra így jelentősen eltér az anyaországi magyar kultúrától. A szerbiai magyar kisebbségekre a helyi kötődés a legjellemzőbb (BADIS 2008).

Az identitás sosem épül önmagában, egy adott személyen belül, sokkal inkább meghatározott mások által. A vajdasági magyarság egy sajátos hatalmi térben építi ki saját rezisztens identitását, amellyel a politika által történő leértékelés ellen próbál fellépni és túlélni. A politikai tér, amelyben az identitás létrejön, nem csupán a szerb többség által konstruált közeg, az anyaország szerepe legalább ugyanolyan jelentős (BADIS 2008).

A szabadkai középiskolások önmeghatározását az 1. diagram szemlélteti.⁵

1. diagram: Önmeghatározás (N=155)

Egyértelmű, hogy a válaszadók háromnegyede magyarnak vallotta magát, de legtöbbször ezen belül a regionális-területi önmeghatározást választotta. Ezzel próbálják megkülönböztetni magukat, így jelezve a magyarországi magyaroktól való elhatárolódást. Az új etnicitás⁶ megjelenése azonban a többségi társadalom hatásának is köszönhető. Azok a nehézségek lesznek hangsúlyosak, amelyekkel az emberek egy nagy, heterogén és gyorsan változó társadalomba való beilleszkedés során szembesülnek. Az új identitástudat segít kideríteni, hogy kik is vagyunk. Ha nem fogadják be őket, még erősebb lesz a csoporton belüli kötődés (YINGER 2002).

NYELVISMERET ÉS TOVÁBBTANULÁS

Az állam nyelvének ismerete alapvető elvárásként fogalmazódik meg a többség részéről a kisebbségek felé. Ennek megvalósulása azonban számos tényező függvénye. A nyelvtudás önmagában még nem közvetlen indikátora egyik de-

⁵ A vajdasági magyar kategóriát a szakirodalmi feltételezések alapján használtuk.

⁶ Vajdasági magyar.

mográfiai folyamat megjelenésének sem, de a szabadkai fiatalok továbbtanulási és elhelyezkedési lehetőségeire közvetlenül is hatást gyakorolhat. Emellett a nyelvismeret meghatározó tényezők már közvetlenül hathatnak a migrációs tendenciákra is.

Mint ahogy a 2. táblázat is mutatja, a nyelvismeret sem differenciál a tekintetben, hogy ki hol tervezi a továbbtanulást.

2. táblázat: A továbbtanulás célországa a nyelvtudás függvényében (N=89)

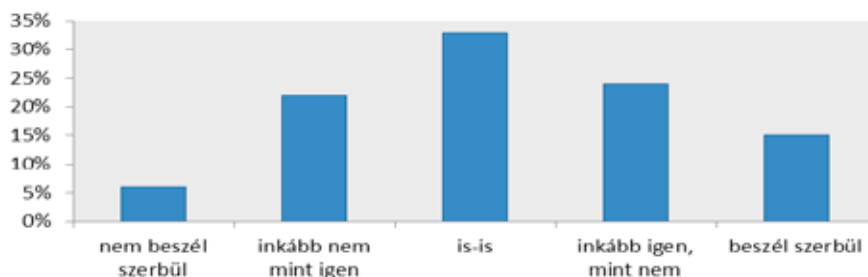
	Továbbtanulás célországa		
	Magyarország	Szerbia	Összesen
Nem beszél szerbül (N=22)	55%	45%	100%
Is-is (N=24)	67%	33%	100%
Jól beszél szerbül (N=43)	53%	47%	100%

A nyelvismeret hatása tehát a továbbtanulás célországának megválasztására statisztikailag nem szignifikáns ($p > 0,05$). Egyértelműen többen választották Magyarországot minden kategóriában, ami a nyelvismeretre vonatkozott, mint Szerbiát. A szerbül nem beszélők körében valamivel magasabb ez az arány a szerbül beszélni tudókhöz képest.

A képzési formák (három- és négyéves képzések) lényegéből fakadóan a négyéves szakközépiskolát és gimnáziumot fejezettek mintegy 90%-a tervezi a továbbtanulást, míg a hároméves szakmunkások esetében ez a szám nem éri el az egyharmadot.⁷

Mint ahogy az 1. ábrán is látható lesz, a végzős diákok szerb nyelvismerete egyáltalán nem kielégítő.

1. ábra: A szerb nyelv ismerete (N=160)

⁷ Hároméves képzés: N=55; négyéves képzések: N=98

A kapott eredmények még abból a szempontból is fontosak, hogy végzős középiskolásként a tanulók a közeljövőben már olyan élethelyzetekkel kerülnek szembe, amelyek Szerbián belül tökéletes nyelvtudást követelnek meg. Ezzel azonban csak minden hetedik válaszadó rendelkezik.

NA ÉS AZUTÁN...?

Fontos figyelmet szentelni annak is, hogy egyáltalán milyen úton haladnak tovább a fiatalok: tanulmányaik befejeztét követően melyik országban szeretnének elhelyezkedni, hányan térnek vissza Szerbiába, és hányan szeretnének külföldön szerencsét próbálni.

3. táblázat: Továbbtanulási szándék és a munkavállalás célországa (N=140)

		Munkavállalás			
		Szerbiában	Magyarországon	Egyéb országban	Összesen
Továbbtanulás	Továbbtanul (N=96)	43%	21%	36%	100%
	Nem tanul tovább (N=44)	68%	11%	20%	100%

A 3. táblázat szerint a továbbtanulók nagyobb arányban terveznek Magyarországon vagy – Szerbián és Magyarországon kívül – egy harmadik országban munkát vállalni, mint azok, akik nem tanulnak tovább a középiskola után ($p < 0.05$). Ez utóbbi csoportnak a kétharmada Szerbiában szeretne dolgozni, és csak egyharmaduk másik országban. A továbbtanulók közül azonban a többség elhagyná Szerbiát, mindössze 40%-uk maradna otthon. Más országoknak jelentősebb szerepük van Magyarországhoz képest a továbbtanulók körében. Ezek szerint legkevesebben Magyarországon szeretnének munkát vállalni.

Azt gondolhatnánk, hogy a Magyarországon dolgozni vágyók csoportját az ott továbbtanulók alkotják, míg Szerbiában azok maradnak, akik ott tanulnak tovább.

4. táblázat: Továbbtanulás és munkavállalás (N=84)

		Munkavállalás			
		Szerbiában	Magyarországon	Egyéb országban	Összesen
Továbbtanulás	Magyarország (N=46)	17%	43%	39%	100%
	Szerbia (N=38)	68%	0%	32%	100%

Ez a feltételezésünk beigazolódni látszik abból a szempontból, hogy Magyarországon dolgozni csak azok szeretnék, akik ott is tanultak, de azoknak is csak alig a fele. Akik Szerbiában végeznek felsőfokú tanulmányokat, azok közül senki sem szeretne Magyarországon munkát vállalni. Tehát azok, akik Magyarországon fognak tanulni, többségében nem maradnak ott, inkább továbbutaznak, vagy kisebb arányban visszatérnek Szerbiába. A Szerbiában tanulók kétharmada viszont Szerbiában is szeretne elhelyezkedni, a másik egyharmad viszont nem Szerbiában vagy Magyarországon, hanem egy harmadik országban szeretne szerencsét próbálni ($p < 0,05$).

Ez azt jelenti, hogy a szabadkai fiatalok „ugródeszkeként” tekintenek az anyaországra, amely csupán eszköz a diploma megszerzésében (MIRNICS 1997). Magyar nyelvű felsőoktatási intézményeivel még könnyítést is jelenthet a szerbül nem beszélők számára. A szerb nyelv gyakorlásának lehetősége beszűkül, így a későbbiekben már nagy nehézségek árán tudnak visszatérni Szerbiába. Ezért inkább külföldön keresnek munkát. A megkérdezetteknek mindössze egyhatoda térne vissza Szerbiába munkavállalás céljából. Fontos érv lehet még a magyarországi továbbtanulás mellett az európai uniós diploma is, ami megsokszorozza a lehetőségeket.

ÖSSZEFOGLALÓ

A migráció vizsgálata és kezelése égetően fontos problémává válik a kisebbségben élő magyar közösségek esetében is. Eredményeinkből arra következtethetünk, hogy ez a jelenség a vajdasági magyarság esetében is jelentős, negatív társadalmi következményei pedig felbecsülhetetlenek.

Tanulmányunk a szabadkai végzős középiskolások migrációs szándékának megismerésére irányult. Egyértelműen körvonalazódott, hogy a fiatalok háromnegyede magyarnak vallotta magát, de jelentős többségük ezen belül is a területi-regionális önmeghatározást választotta, tehát vajdasági magyarként aposztrofál-

ta magát. Ez az identitásbeli elkülönülés azonban nem olyan fontos számukra, hogy jelentősége legyen a továbbtanulás célországának megválasztásában. Így hipotézisünk sem igazolódott be, miszerint azok a diákok, akiknek a magyarsága fontos, többségében magyarországi egyetemet vagy főiskolát választanak. A nyelvismeret pedig egyáltalán nincs hatással a továbbtanulás célországára. Minden nyelvismereti kategóriában többen szeretnének Magyarországon továbbtanulni, mint Szerbiában. A diákok többsége azonban nem rendelkezik megfelelő nyelvtudással, ami a későbbi szerbiai érvényesülésük során komoly problémát jelentene. Azok kétharmada szeretne Szerbiában munkát vállalni, akik nem tanulnak tovább, míg a továbbtanulók esetében ez csak kétötöd. A Magyarországon továbbtanulóknak közel 45%-a maradna Szerbiában, ezzel ellentétben a Szerbiában továbbtanulók kétharmada maradna ugyanott. A Magyarországon tanulók esetében az ezt válaszolók kevesebb mint fele maradna Magyarországon, de jelentős egy harmadik ország szerepe is, mint húzó erő. A Szerbiában tanulók közül senki sem szeretne Magyarországon dolgozni, míg a harmadik ország, mint a munkavállalás célországa, a válaszadók egyharmadánál esélyes kategória.

Bár vizsgálatunk eredményei nem vetítenek előre pozitív képet a vajdasági magyar közösség jövőjét illetően, de az aktuális oktatáspolitikai intézkedéseket is figyelembe véve, már változhatnak a tendenciák. Azok a diákok, akik Szerbiában tanulnak, sokkal nagyobb arányban maradnak az országban a tanulmányaik befejeztét követően, mint a Magyarországon továbbtanulók. A Magyar Nemzeti Tanács 2011 nyarán útnak indított ösztöndíjprogramja, amely jelentős anyagi támogatást nyújt a szerbiai magyar egyetemeken és főiskolákon tanuló magyar ajkú hallgatóknak, erősítheti az otthon maradást, ami a vajdasági magyar közösség létszámát is növelheti. A külföldön tanulók nem zárkoznak el attól, hogy visszatérjenek Szerbiába, ezért az ő helyzetüket is kiemelten kell kezelni. Egy másik ország értékrendszerének ismerete valóban nagyobb elismerést kíván a diplomás hallgatók részéről, mint amilyet esetlegesen egy olyan ország tud kínálni, amely adminisztratív és kulturális okokból is megnehezíti a külföldön továbbtanulók visszatérését, ennek ellenére törekedni kell arra, hogy minél többen térjenek vissza. Mindehhez természetesen nélkülözhetetlen a szerb nyelv tökéletes ismerete. A Magyar Nemzeti Tanács felzárkóztató nyelvtanfolyamai is ezt a célt szolgálják.

Mindkét esetben figyelmet érdemel annak a szocioökonómiai környezetnek a megteremtése, amely biztos szakmai és anyagi alapot jelent a friss diplomásoknak, így a külföld – most még jelentős – csábító ereje is csökkenne. Ehhez azonban túl kell lépni az etnikai határokon, és a többségi nemzettel együttműködve egy fejlődő multikulturális alapokra építkező társadalmat kell megalapozni.

IRODALOM

- BADIS Róbert 2010. *Migrációs szándék a vajdasági magyar egyetemisták körében*. http://www.idkm.org/tanulmanyok/Migracios_szandek1.pdf (2010. 12. 10.)
- BADIS Róbert. *A vajdasági magyarság identitásstratégiái*. http://www.idkm.org/tanulmanyok/A_vajd_magy_ident.pdf (2010. 12. 10.)
- GÖNCZ Lajos 2004. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége : nyelvpszichológiai vonatkozások*. Szabadka
- MIRNICS Károly 1997. Az óvodától az egyetemig – anyanyelven = *Anyanyelvű oktatásunk*. Szerk.: Gábrityné dr. Molnár Irén–Mirnic Zsuzsa. Szabadka, 137–157.
- YINGER Milton J. 2002. Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé = *Regio*, 1. 24–44.

“Now, Should I Stay Or Should I Go?”

(Research on Planned Migration among High-School Graduates in Subotica)

In a community with decreasing population, any process that could generate further losses and endanger existence deserves particular attention. Today, in the case of Hungarian population in Vojvodina, the decrease in number has become natural, while assimilation and migration are serious problems, and dealing with them is more than a burning issue. This paper concentrates on the problem of migration, and it attempts to show some possible directions on grounds of Hungarian minority high-school students' plans for their further studies and employment. Another reason why it is crucial to know this age group is that they are the ones who will, by their intentions and deeds, influence the number of Hungarian population in Vojvodina, and by doing so, affect their social existence and ability to realize their interests.

Keywords: migration, identity, Vojvodina, Hungarians, youth

ETO: 94(497.1)“1944/1945”:7

821.511.141(497.113)-92

Lovra Éva

: Újvidéki Egyetem, Építőmérnöki Kar, Szabadka

: Városrendezési Tanszék

: lovra.eva@gmail.com

„A MI APÁINKNAK NINCS FEJFÁJA”

1944–45 még hidegebb napjainak feloldása a művészet feneketlenségében

Our Fathers Have No Grave-Posts

(Loosening the even colder days of 1944-45 in the chaos of art)

1944–45 fordulója nemcsak a személyes és családi tragédiák időszaka, hanem a nemzetek meghurcoltatásának ideje is, amikor kimondták a kollektív bűnösséget, s tömegsírokat hoztak létre. Az elmúlt évek, a levéltárak erre vonatkozó iratainak kutatása, a konferenciák, a dokumentumfilmek és a könyvek, a határozatok és a döntések újra feltépték a túlélők és áldozatok leszármazottainak sebeit, de a megnyugvás ígéretével. Munkámban arra kerestem választ, milyen módon tükröződik ez az időszak a vajdasági alkotóművészetben, hogyan ihlette még az alkotókat. Felvettem a megnyugvás problematikáját is, ami azonosítható a fájdalom és elkeseredettség materializálódásával, azzal a pszichológiai vonallal, ami a magunkból kibeszélés, másokkal megosztás, az érzelmek, indulatok szétosztásával tompuló érzésekkel hozható összefüggésbe.

Kulcsszavak: 1944–45, még hidegebb napok, művészet, emlékezés méltósága, fejfa

Vajon Dobróka Dénes vagy Jézus utolsó szavai, Éli, éli, lám-má sá-baktáni – Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engem (utalva Bogdán József azonos című versére) találnak könnyebben utat a generációkon és emlékeken keresztül hozzánk? A hitelesség s az átérzés nem annak függvénye, hogy mikor éltünk, fizikailag mennyire kötődünk ezekhez az eseményekhez, hanem az az érzelmi sokk, ami még ma is kivált valamit az emberekből; milyen úton és intenzitással talál el a következő generációkhoz. Az emlékezés méltósága egy fájdalmas sóhajban is összpontosulhat, ha az nem a bosszút kívánja. Az ártatlan áldozatok talán ugyanazzal a felkiáltással mentek a halálba, mint Jézus tette azt ébredő kereszténységünkben. Visszatérhetünk-e a bibliai kezdethez, hogy szögletes és domború idomokkal az életet hirdessük a halál felett. Káin és Ábel torzulásai mégsem hozhatnak megnyugvást, csak újabb harcokat, sebeket feltépő felismerést, hogy újra csak ledöntötték a keresztek és összetörték a kőlapokat. A művészet erejét ez hozza felszínre, ami hamarosan megszólal, zenévé és be-

tonná változik, ami nem akar az atrocitások ténye fölé emelkedni, hanem az emlékezést szolgálja és figyelmeztet, hogy vannak még apák, nagyapák, testvérek, akiknek nincs fejfája, akiknek halála nemrég még egy elhallgatott történet, titokban elsírt bánat volt.

A történelem a művészetben hogyan adhat választ, milyen hatással lehet egy vajdasági vonatkozású, évtizedeken elhallgatott, elzárt aktákban és az emberek emlékezetében őrzött eseménysorozat a kor, a felnövő generáció esztétikájára, művészi kifejezéstudatára.

Vajon mit jelenthet a felnövő generációknak az, amit oly sokáig titkoltak, ami eddig nem vált hivatalos történelmünk részévé, amit csak átérezni lehet, megérteni soha? A *Mementó 1944–45* könyvbemutatója végén sokan kíséltak a Topolyai Múzeum terméből, idősek, akik talán még emlékeznek rá, mi is történt akkor. Forró Lajos *Jelöletlen tömegsírok* (2007) című dokumentumfilmjét vetítették, amelyet azonos című könyve (1995-ben adták ki, majd bővített kiadása 2007-ben jelent meg) alapján készített. A dokumentumfilmet először Magyarkanizsán mutatták be 2009-ben.

Lehajtott fővel, sárban, szalmában, a saját vérüktől fuldokolva menetelnek a halálba, ártatlanul, de estére már a kollektív bűnösség terhét cipelve. A képi megjelenítés mellett, ami azokra az eseményekre irányította a figyelmet, amelyekről évtizedeken keresztül veszélyes volt beszélni, a narráció, ami a párbeszédekkel együtt érte el azt a hatást, ami élővé tette 1944 és 1945 telét. Magyarkanizsa, Adorján és Martonos nem véletlen helyszínválasztás, és a téma is adott, hiszen Forró Lajos, akinek nagyapját 1944 novemberében Martonoson ártatlanul kivégezték, 1992-ben kezdte a kutatást a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola történész hallgatójaként.

Útmutatóként alkalmazva a Vajdasági Magyar Helytörténeti Társaság *Mementó 1944–1945* című kiadványát kerestem fel Teleki Júliát, a délvidéki helytörténet-kutatót, volt tartományi képviselőt, aki tíz hónapos volt, amikor apját elhurcolták és megölték, a családot gyűjtőtáborba vitték.

„1944 őszén ezeket a magyarokat [T. J. konkrétan a csurogi magyarokat említi, de egész Vajdaság területén voltak likvidálások] bírósági végzés nélkül végezték ki. Összekötözött kézzel földelték el őket a sintérgödörbe, mint az állatokat. Nem volt koporsójuk, nincs keresztfájuk, nincs sírhalmuk. Ezért kellett a könyvben megírni a történeteket, a nevüket leírni, bár a névsor nem teljes, hogy legalább a nevük megmaradjon az utókornak, mindig emlékezzünk rájuk mi is és az utánunk jövők is. Úgy éreztem, hogy bár nem ismerhettem édesapámat, tennem kell érte valamit, ha már a történészek semmit nem tettek. Ezért írtam meg a könyvet, ezért jártam házról házra keresve a túlélőket, hogy a vallomásukat összegyűjtsem. A parlamenti munkámban, az írásaimban, a megemlékezéseken, a könyvemben a bennem összegyűlt fájdalmat próbálok kimondani,

olyan, mintha egy film peregne le a szemem előtt, látom a megtörtént szörnyűségeket.” (Teleki Júlia idézett gondolatait a 2011 áprilisa során folytatott levélváltásunkból idéztem, amikor arra kerestem a választ, miért tartotta fontosnak kutatásainak személyesebb, szubjektív hangvételű közlését, s nem csak a pusztán tények objektív leírását könyveiben, a *Keresem az apám sírját* [1999], *Visszatekintés a múltba* [1996] és a *Hol vannak a sírok?* [2007] címűekben, amelyek erről a sorsélményről szólnak megrendítő hitelességgel.)

Az objektivitást követelő tények mellett zaklatottan élnek a közvetetten és közvetlenül érintettek szívében a múlt eseményei, amelyet nem tekinthetünk addig történelemnek, amíg az áldozatok csontjai nem kerülnek méltó nyughelyükre, amíg a valaha élő nevére le nem kerül a kollektív bűnösség terhe.

„Mindenszentekkor mindenki kimegy a temetőbe szerettei sírjához, virágot visz, gyertyát gyújt, megsimogatja a fejfát, lélekben elbeszélget a hozzátartozójával, és nyugalmat talál. Ezt mi nem tehetjük meg. A mi apáinknak nincs fejfája, a sírjukat szeméttel borítják, meggyalázzák őket holtukban is, minket, élőket pedig azzal, hogy a szeméten keresztül kell odamennünk minden évben, hogy letegyük a keresztet, amit utána összetörnek, elégetnek. Ez a hely [a csurogi sintérgödör] nem ad megnyugvást a számunkra, csak fájdalmat, keserűséget.” (Teleki Júlia, 2011 áprilisa. Válasz arra a kérdésre, megnyugvást lehet-e találni a fájdalom és szégyen manifesztálódásában.)

A gondolat folytatásaként feltehetjük a kérdést, mi az emlékezés méltó módja, ami túlmutat az áldozatok rehabilitálásán, az objektivitáson. Nyugalmat találhat-e egy olyan helyen, ami nem egy személy nyugvóhelye, hanem univerzális, és az eseménynek állít vitatható emléket. Forró Lajos történészként és nagyapja sírját kereső hozzátartozóként kifejti, hogy a nyugalmat nem lehet egy kegyhelyen megelni, csak arra elegendő, hogy emlékezzenek, figyelmeztetés az utókorra, hogy ne történjen hasonló. „A nyugalmat, esetleg a megbocsátást mindenkinek önmagában kell megtalálnia, és természetesen azt, hogy ez mikor jön el, mindenki maga dönti el. A nyugalmat és a megbékélést nem egy emlékhely felállítása hozza meg, hanem az, ha az áldozatok hozzátartozóitól valaki bocsánatot kér és kimondja: Szeretteik ártatlanul veszték oda. Emellett a végső megnyugvást az hozhatja, ha az áldozatokat tisztességesen el lehet majd temetni. Addig nehezen lesz megnyugvás, amíg buszpályaudvarok, szemétteltelepek, erdei lövészárkok mélyén vannak elásva.” (Idézet Forró Lajos leveléből, amit 2011. április végén írt válaszul arra a kérdésre, mi a méltó módja az emlékezésnek, hogyan található meg a nyugalom és megbocsátás – gondolva itt egy emlékhely létesítésére vagy egy könyv megírására.)

Siflis Zoltán, a Balázs Béla-díjas szabadkai filmrendező a kilencvenes évek elején kezdett kutatni 1944–45 fordulójának túlélőit, leszármazottait után. A gyűjtés eredménye a *Temetetlen halottaink* című dokumentumfilm (1991), ami

arccal és arc nélkül sorsokat szólaltat meg, a művészet vizualizációs eszközeivel hat a generációkra, feltárva a negyvenes évek közepének eseményeit. Amíg él a rettegés az emberek szívében, addig nem beszélhetünk a művészet nyugtató erejéről, a katarzis a kimondott szavakon keresztül áramlik, de néha, elmondása szerint, azok az emberek, akik felvállalták történetüket és arcukat, visszavonták, nevük elhallgatására kérték, vagy csak annak adtak hangot, hogy rettegnek kimondott szavaik következménye miatt. Néha a megnyugvás keresése az, ha kimondunk valamit, ha érzik a túlélők, hozzátartozók, hogy figyelnek rájuk, és meghallgatják őket. Az események leképezése a megnyugvás, a katarzis felé vezető út, amit már nem a túlélők generációja, hanem egy olyan következő korosztály valósít meg, akik az objektivitás szubjektív felhangjával tudnak ehhez közelíteni, legyen szó a leszármazottakról vagy csak fiatalokról, akik hírből, ma már hiteles forrásokból értesülnek a még hidegebb napokról. A Siflis Zoltánnal 2011 áprilisának közepén folytatott beszélgetés nemcsak a még hidegebb napok vizualizálásának fontosságára adott választ, de felszínre hozta azokat a műfajokat is, amelyek nemcsak képi megjelenítésükkel, de az események hangulatának megjelenítésével is hatnak. 2004-ben a Magyarok Udvari Kamaraszínház elhatározta, hogy színre viszi 1944–45 fordulójának borzalmait. Így született Siposhegyi Péter és András Attila *Magyar Pietà* című színműve András Attila átdolgozásában és rendezésében, a szabadkai színtársulat előadásában. A kerettörténet adott, 1944 és 1945, de a színmű keveredik a valósággal, a színészek „hiába lesik azonban a híreket, a feloldozás, ahogyan az eredeti, 1945-ben játszódó történetben, ugyanúgy a színészek magánéletében is elmarad. András leleményes megoldással úgy tesz, mintha egy félkész produkciót tárna elénk, amelyben nemcsak a szereplők, a megjelenített személyek, hanem a színészek mindennapjaiba, lelkivilágába is bepillantást nyerhetünk” (a *Magyar Hírlap* nyomán). Burány Nándor *Összeroppanás* című regényében (1968) elsőként szolt a magyarok 1944-es meghurcoltatásairól, a zentai vérengzésről. Siflis Zoltán gondolatait folytatva elmondja, hogy kifejező szavakkal és filmmel elmondani, rögzíteni a múlt eseményeit, de egy zenemű lenne ma is és lett volna a leghatásosabb a fájdalom, a kétségbeesés és az őrlődés valós érzelmeinek átadására, de ilyen mégsem született, pedig azt a tagadás és az elhallgatás időszakában is elő lehetett volna adni, hisz nem konkretizálja az ihlető eseményt, csak érzéseket közvetít. Verebes Ernőt emeli ki, mint egyikét azoknak, akik ma, a Vajdaság területén tevékenykedő művészek közül, meg tudnák oldani ezt a feladatot. Festmények, játékfilm, mind-mind olyan eszközök, amik áthidalhatják a hallgatás éveit, emléket állíthatnak, s a következő generációkat is emlékeztetésre készíthetik. Már nemcsak visszaemlékezni kell, ebben keresni a megnyugvást, olyat alkotni, ami ennek a támasza, hanem arra is gondolni, hogy a hitelesség nem vész el akkor sem, ha az alkotó nem közvetetten érintett, ha

bizonyos érzelmi, de nem értelmi távlatból szemlél. Kalmár Ferenc 1993-ban Szabadkán a Zentai úti temetőben felállított szobra a megemlékezés helyszíne, a szobor vergődő madárként ábrázolja a meghurcoltakat. A szobrász hamvaiból feltámadó főnixként ábrázol, a madár motívumával nem csak ennél a szobránál találkozunk, művészeti szemlélete a természet, a természetes anyagok, a fából kibontakozó szobor, a madár, ami formájával és színeivel játszik, ennél a köztéri szobornál háttérbe szorul, anyaghasználatára és a monokróm jelleg igazodik az emlékezés tragikumához.

Siflis Zoltán összegzésként nem a rombolást, a szétesést és a halált találja megfelelő motívumnak, ami által emléket állíthatunk; a katarzis és megnyugvás nem ezek felidézésével található meg.

A vajdasági születésű Fekete Dénes, a fiatal szobrász, a Pécsi Képzőművészeti Akadémia végzős hallgatója sem a pusztulás motívumát járja körül, amikor a Kalmár Ferenc vergődő madara és a csurogi keresztek hatására, beszélgetésünk folyamán felmerül egy emlékmű, szobor gondolata, amely az 1944 és 1945 őszen és telén történt eseményeknek állítana emléket. Az ihletettség az univerzális, alapvető formákhoz és gondolatokhoz társul, nem csak egy nemzet halottainak emlékére.

„Ma a Vajdaságban erős a nemzetek közötti széthúzás, és ezt a közös értékekkel lehet csak áthidalni, azokat a dolgokat kell hangsúlyozni, amelyek elementárisak és összekötnek minket mint embereket és népeket. Fontosnak tartom, hogy ne csak a halált és a szenvedést lássák a múlt eseményeiben, hanem azt, hogy melyek azok az eszmék, amelyek minket emberré tesznek, amelyek az életre ígert mondanak, és nem megsemmisíteni akarják azt. Az élet és a halál egységet alkot, az örök körforgás része, valami elindul és utána befejeződik. A Vajdaság összes népe megsínylette a háborúkat, főleg az ártatlanok. Ez az emlékmű alapkonceptiója. Nem vagyok vallásos, de közös alapkövünknek tartom a Bibliát. A halál kezdetét venném kiindulópontnak, ami Ádámmal és Évához köthető. Két stilizált alakot állítanék egymással szembe, csak két formát, az egyik ívesebb, míg a másik szögletesebb, ezáltal jelképezve a női és a férfi test vonalait és arányait. Mindkettő egy-egy magas posztamensen állna, amibe az itt élő népek nyelvén a Bibliából vett idézet lenne, ami az ősszüllők teremtéséről szólna, mert fontosabb a teremtés mint a rombolás. Igaz, ehhez az eseményhez Káin és Ábel figurája jobban illene, de formailag fontosabb a nyugalom megtestesítése, mint az erőszak dinamizmusa. E két harcoló figura is megjeleníthető stilizálva. Ugyanúgy az ide tartozó vésett idézetekkel. Anyag szerint a bronz az, ami legközelebb áll hozzám, de az emlékmű lehet betonból is, hisz ma már nagyon jó anyagok vannak, amelyek átalakítják a cement tulajdonságát, ez alapján észrevehetetlen, hogy nem a megszokott nemes anyagból, kőből, készült a szobor” (Fekete Dénes, a 2011. május elején elhangzott beszélgetésből).

Az emlékmű a közös emlékezés színhelye, egy központi helyen felállított szoborpark, ahol csendesen és méltósággal „mindenki letehetné a koszorúját, ott [Csurogon, ahol kivégezték a magyarokat, a sintérgödörnél – L. É.] lehetne felállítani a magyar áldozatok és a második világháború összes áldozatainak egy emléktáblát. Erre tettem fel az életemet – írja Teleki Júlia 2011. április 4-én küldött levelében –, hogy apámnak és a többi ártatlanul kivégzett magyarnak méltó emlékhelye legyen”.

A központi park és szobor mellett a Vajdaság területén található tömegsírok helyét megjelölve, formailag és anyagában hasonló emlékeztetőket javasol Fekete Dénes, amelyeken szerepelnének a tömegsírok és -mészárlások helyszínei, esetleg egy térképre relief a megjelölt helyekkel.

Lehet-e valami fájóan szép, érezhetjük-e egy hely szentségét, ha az a mai napig egy sintérgödör, dögtemető? Szabad asszociációink vezethetnek-e a történetek kiteljesedéséhez, ami akár egy csapat gyerek elhalkuló zsvijában vagy a tyúkok kicsorduló vérében összpontosul? Bogdán József katolikus pap, költő gondolatai (Bogdán József: *Mikor a csirkét kopasztotta*) reagálnak a bibliai Ádám-Éva teremtésmotívumára, amit Fekete Dénes említ, mint a káosz és rombolás ellentétét, bár a fiatal szobrász világi szellemben alkot és ateistának vallja magát, mégis a Bibliát említi, mint a közös hit, az összekapcsoló erő hatalmát, de ebben a megfogalmazásban is az univerzális világszemlélet, nem pedig a dogmákhoz ragaszkodása a mérvadó, hanem az életet adás és káoszteremtés motívuma, mint Ádám és Éva, Káin és Ábel.

Bogdán József, akit meghílettek az 1944-es események, verseinek egyikét, az *Egy csúrogi házban*-t Teleki Júliának ajánlotta, a *Virágcsokor Teleki Júliának* (2008) címűben a vérző rózsza szimbólumaként ábrázolta az összes fájdalmat és megaláztatást, amit az áldozatoknak el kellett viselniük. Évről évre megemlékeznek a csurogi mészárlásról a falu dögtemetőjénél. „Megszerettem a templom helyét, ezt a helyet, itt éreztem át a szépséget és a megnyugvást. Fájóan szép! Elképzeltem, hogy mennyi év telt el, láttam a síró embereket ezen a helyen, de valamiféle megnyugvást is, ami nem jelent egyet a nyugalommal, mert azt nem lehet megtalálni. Szent helynek tartom, ahol vibrál a levegő, a katarzis élményét hozza” – mondta Bogdán József 2011 áprilisában folytatott telefonbeszélgetésünk során. Más élmény, meghittebb, intimebb, mikor egyedül látogat el a helyre, mint amikor a temetőbe megy halottaihoz, hiszen temető ez is, ártatlanok nyughelye. Néhány évvel ezelőtt – egy megemlékezés alkalmával – egy csapat, húsz-harminc roma gyerek játszott hangosan a hely közelében, zavarva a beszélőket, megemlékezőket. „Az ártatlanságot láttam bennük, a mosolyukat és szép, fehér fogaikat – mondja –, s a csendesedő játékukat, miután egy ott levő tanító maga köré hívta őket, s csendre intette a viháncolókat. Nem mentek el, de kicsit talán megérintette őket a kimondott szavak, a hely szelleme” (B. J., 2011 áprilisa).

Az ártatlanság bibliai báránya egy csirke képében jelenik meg *Mikor a csirkét kopasztotta* (a verset Bogdán József még a kötet megjelenése előtt küldte el [BOGDÁN 2011]), asszociációja egy katonatiszt szavaiból indul, aki a mérszárlást csak így tudatosította: *Klali smo kao piliće* (Vágtuk [a nyakát], mint a csirkékét), s kiteljesedik a partizán nők piros nyakkendőjében és Dobróka Dénesben, aki az udvarán csirkét kopasztott, és 1944-re emlékezett:

[...] *dobróka*
dénes a halálba
ájult gőzölgő csirkét kopasztotta meztelen
volt a partizánnő
piros volt a nyakkendője mikor a nyakamat
megmarkolta minket
is kopasztottak mondta negyvennégyben
minket is kopasztottak
mondta dobróka dénes egy kékezüst
vájdling előtt a latyakos
hóban toporogva

IRODALOM

BOGDÁN József 2011. *Másnap*. Újvidék

FORRÓ Lajos: Jelöletlen tömegsírok Magyarkanizsán, Martonoson, Adorjánon 1995. II., bővített kiadás 2007. Szeged

TELEKI Júlia 1999. *Keresem az apám sírját*. Logos Grafikai Műhely, Tóthfalu

EGYÉB FORRÁSOK

Jelöletlen tömegsírok. Magyar dokumentumfilm, 2007. Rendezte SÁNDOR János, forgatókönyv FORRÓ Lajos.

www.tomegsirok.hu

Temetetlen halottaink. Magyar dokumentumfilm, 1991. Rendezte SIFLIS Zoltán.

http://www.magyarhirnap.hu/ahogy_tetszik/szinm_es_valosag.html

<http://szentkoronaradio.com/node/32356>

Our Fathers Have No Grave-Posts

(Loosening the even colder days of 1944-45 in the chaos of art)

The turn of 1944-45 was not only a period of personal and family tragedies but also the time of calumnation of nations, when collective guilt was pronounced, and when mass graves were filled. The past years, the research of archival documents on these events, conferences, documentaries and books, decisions and declarations have once again opened up the wounds of the survivors and of the victims' descendants, but this time with the promise of reconciliation. The paper attempts to answer the question how this period has reflected in creative arts in Vojvodina, and in what way it has inspired artists. The issue of reconciliation is another point, which can be equalled with the materialization of grief and sorrow, the psychological line that can be connected with feelings that lose their harshness by letting them out of ourselves, sharing them with others, and the distribution of emotions and urges.

Keywords: 1944-45, even colder days, art, the dignity of remembrance, grave-post

ETO: 711.12(497.113Csantavér)
725.945(497.113Csantavér)

Urbán Viola

∴ Újvidéki Egyetem, Építőmérnöki Kar, Szabadka
∴ urbanviola85@gmail.com

A CSANTAVÉRI SZŐLŐK HAMVAIN EMELKEDŐ HÁZ

House on the Ashes of Csantavér Vineyards

Csantavér falusias jellegű, lakosai számát tekintve közepes településnek számítana, ha Magyarország területéhez tartozna. Azonban a szerbiai Vajdaságban méltatlanul kevés figyelmet fordítanak rá. Több híres szülőtte között van Törley József is, a pezsgőgyáros. Emlékét semmi sem őrzi a faluban. Ez mind megváltozhatna, ha a család vélt lakóházát, ami műemlékként is értékes volna, felújítanák.

Kulcsszavak: Csantavér, Törley, településfejlesztés, műemlék, felújítás

„Igyunk tisztelt barátim
Finom Törley¹ Talizmánt!”

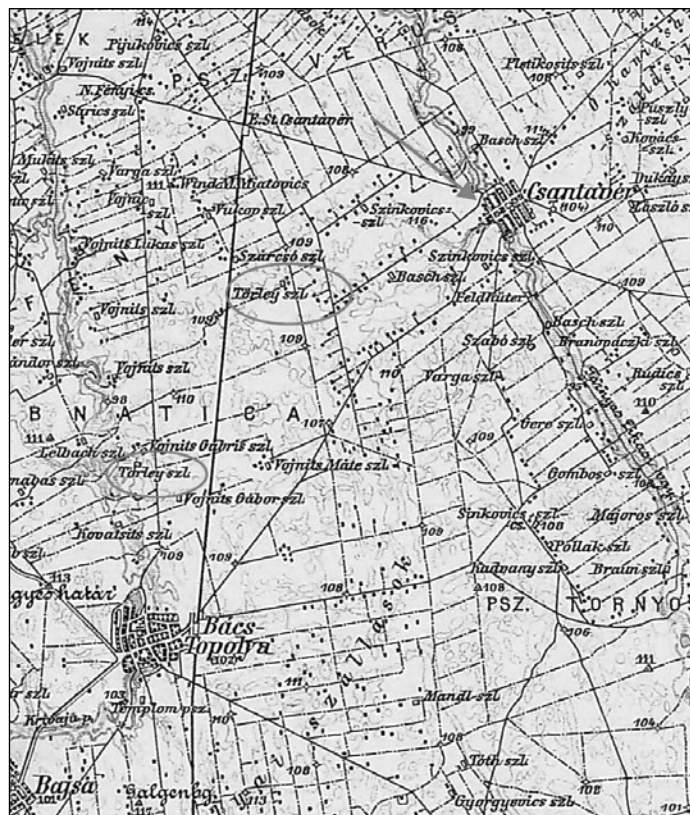
(Juhász Gyula: Endrődi Sándor – Anakreoni dal, 1907)

¹ Schmierl Valentin (1823–1900) atyja példáját követve katonának áll, részt vesz az 1848–49-es forradalomban, és izzó magyarságának tanújeleként nevét Törlei Bálintra magyarosítja.

BEVEZETŐ

A Törley család több mint 1000 kataszteri holdon gazdálkodott, és magáénak mondhatta a híres zobnaticai ménest. A család vagyoni állapotát jól tükrözi a több mint húsz értékes ingatlan a zobnaticai pusztától Budapestig.

A XIX. század végi harmadik katonai felmérés térképén jól láthatók a Törley-szállások Csantavér környékén.

A jó módú csantavéri Törlei Bálint földbirtokos és az ugyancsak földbirtokos bajsai Vojnich Mária vállalkozó szellemű legkisebb fia² különösebb anyagi gondok nélkül vágott neki a nagyvilágnak.

² Törlei Bálintnak és feleségének, Vojnich Máriának három fia és egy lánya született: az építésmérnök Antal (1853–1899), a közgazdász Gyula (1855–1935), a pezsgőgyáros József (1858–1907) és Ilona (1858–1890). A fiúk szakítanak a családi tradícióval, és polgári pályát választanak.

A csantavéri Törley József alig tizenhat évesen úgy döntött, hogy a grazi kereskedelmi akadémia elvégzése után Franciaországba utazik, s kitanulja a pezsgőgyártás csínját-bínját, mert szerinte a magyar borok legalább olyan jók, mint a franciák, így a belőlük készített pezsgő is csak jó lehet. A gyártáshoz Budafokon, az akkori Promontor területén kezdett hozzá. Törley József gyárát és a pezsgőgyártás technológiáját folyamatosan fejlesztette. Újításai közül az egyik legjelentősebb, hogy Magyarországon ő vezette be elsőként a fagyasztással történő seprőtelenítést. Üzleti érdemeiért és hozzájárulásáért Magyarország gazdasági felvirágzásához, 1896. április 1-jén megkapta az uralkodótól, I. Ferenc József királytól a magyar nemesi címet és a Csantavéri előnevet.

Miután a Törley család büszkén viselte és viseli mind a mai napig a Csantavéri előnevet, méltatlannak tartom, hogy a kistelepülésen egyetlen emléktábla sem őrzi a pezsgőgyáros nevét. Ezért kezdtem kutatni és álmodozni arról, hogy ha megtalálnám a család csantavéri lakóházát, akkor az a falu turizmusán is lendíthetne, és a házban elhelyezett kiállítás vagy emlékszoba méltó emlékezési forma lehetne.

CSANTAVÉRRŐL

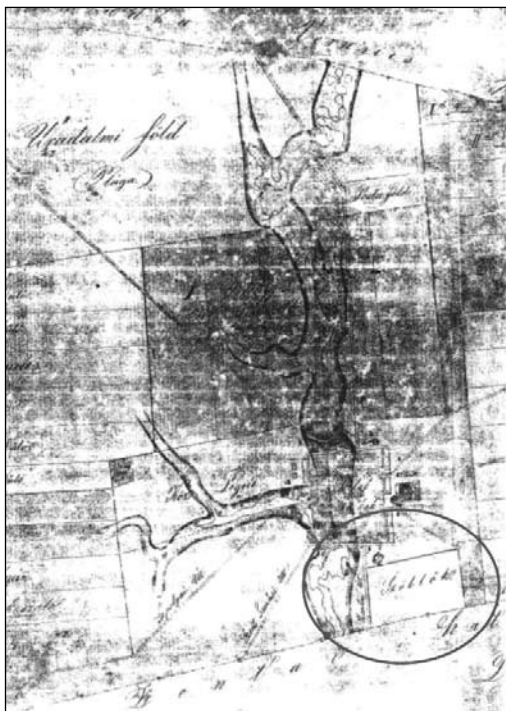
Csantavér település a Vajdaság északi részén, az észak-bácskai körzetben, Szabadkától délkeleti irányban fekszik.

A falu első említése Mátyás király nevéhez fűződik, aki 1462. február 16-án, az akkor Csongrád megyei Chontafeyer falut édesanyjának, Szilágyi Erzsébetnek adományozta. Csantavér címere, az öregpajzsban lebegő, pecsétgyűrűt tartó holló is tanúsítja, hogy itt Hunyadi-birtok volt.

A zentai csata után Csantavért már csak puszta néven említik. Amikor Bácska területeivel együtt osztrák fennhatóság alá került, a csantavéri pusztát 1702-ben Szabadkához csatolták. Szabadka város 1779-ben elnyerte a szabad királyi városi rangot, és az adománylevél ötödik pontja többek között arra kötelezi,

hogy telepítsék be a csantavéri pusztát. A XVII. század utolsó két évtizedében népesült be magyarokkal és szlovákokkal, a Felvidék túlnépesedett falvaiból. 1910-ben 7543-an laktak a faluban. A fő gazdasági ág a mezőgazdaság volt.

Növénytermesztéssel és állattartással egyaránt foglalkoztak. A ma Szőlősrornak elnevezett utcák őrzik az egykori szőlőültetvények helyét a falu belterületén.

AZ ÁLLÍTÓLAGOS TÖRLEY-HÁZ

Elsősorban a szóbeszédre alapozhattam, így jutottam ahhoz az információhoz, hogy a falu főutcáján áll egy romos ház, ez volt állítólag a Törley-ház. Az valószínűnek tűnt, hogy nem ők építették, noha Ray Rezső Vilmos személyében híres és egyedülálló családi építészük volt.

A levéltári adatok szerint a szóban forgó parcellán 1912-ben még ház sem állt. Akkor a 943-as számú parcella „szőlő a beltelken, és ifj. Basch Soma tulajdona”. Ezek után a forrásokból az derül ki, hogy az ingatlan Földi tulajdona 1943-ban, s ebben az időben már a Törley család biztosan nem vásárolt házat Csantavéren.

2152. SZÁM. B) Tulajdonilap.	
Sor-szám	egyzet
1.	Eph. 1918. évi April 12. 2152. sz. Csm. 2152. sz. 1912. sz. Az 1912. évi April 12. kelt eredeti akas vezetői szerződés alapján a csantavéri 814. sz. telken H. Barch József tulajdonosa lévén 942. és 944. sz. ingatlan, 18. sz. t. 1-2. sz. m. a. Hozzájárul. az évi vezetés a tel- kegényre vonatkozóan. Barch József javára 24000 km. átírás. vezetékben bekezelést.
2.	Eph. 1918. évi April 12. 2152. sz. Csm. 2152. sz. 1912. sz. 1913. február 12. kelt akas vezetői szerződés alapján az 1912. sz. sz. ingatlan, 18. sz. t. 1913. sz. t. vezetői szerződés alapján az 1912. sz. sz. ingatlan, 18. sz. t. 1913. sz. t. vezetői szerződés alapján az 1912. sz. sz. ingatlan, 18. sz. t. 1913. sz. t.
3.	Eph. 1918. évi April 12. 2152. sz. Csm. 2152. sz. 1912. sz. Az 1912. évi April 12. kelt eredeti akas a tulajdonos az 1912. sz. ingatlan, 18. sz. t. vezetői szerződés alapján az 1912. sz. sz. ingatlan, 18. sz. t. 1913. sz. t. vezetői szerződés alapján az 1912. sz. sz. ingatlan, 18. sz. t. 1913. sz. t.
4.	Eph. 1918. évi April 12. 2152. sz. Csm. 2152. sz. 1912. sz. Az 1912. évi April 12. kelt eredeti akas vezetői szerződés alapján az 1912. sz. sz. ingatlan, 18. sz. t. 1913. sz. t. vezetői szerződés alapján az 1912. sz. sz. ingatlan, 18. sz. t. 1913. sz. t.
5.	Eph. 1918. évi April 12. 2152. sz. Csm. 2152. sz. 1912. sz. Az 1912. évi April 12. kelt eredeti akas vezetői szerződés alapján az 1912. sz. sz. ingatlan, 18. sz. t. 1913. sz. t. vezetői szerződés alapján az 1912. sz. sz. ingatlan, 18. sz. t. 1913. sz. t.

A korábbi tulajdoni viszonyokról nem sikerült adatot találnom, de a faluban többen azt állítják, hogy az épület Törley-ház is volt. Talán azért, mert szőlő volt a helyén, s ha az épület nem is lehetett a család tulajdona, a szőlő valószínűleg igen, hiszen 1900-ban még óriási birtokokkal és rengeteg földterülettel rendelkeztek a környéken.

Tehát a 943-as parcellaszám alatt a 72 öl területű „szőlő a beltelken” feltételezni engedi, hogy a gyermekként fűrtök között játszó Törley József egykor ezen a vidéken, talán éppen annak a háznak a helyén kapott kedvet a gyümölcs továbbgondolására. Sajnos, az évtizedek folyamán a szőlőtermesztés teljesen kiveszett Csantavérről, de a 943-as parcellán egykoron zöldellő szőlőtőkék helyén ma egy csodálatos épület áll.

ÉPÍTKEZÉS AKKOR ÉS NAPJAINKBAN

Az 1920-as években, a csantavéri községi hivatal adatai szerint, a gazdasági válság idején a faluban 11 300-an éltek 2700 házban, melyeknek 80 százaléka vert falú volt, néhány gazdagabb zsidó házban volt fürdőszoba és padló.

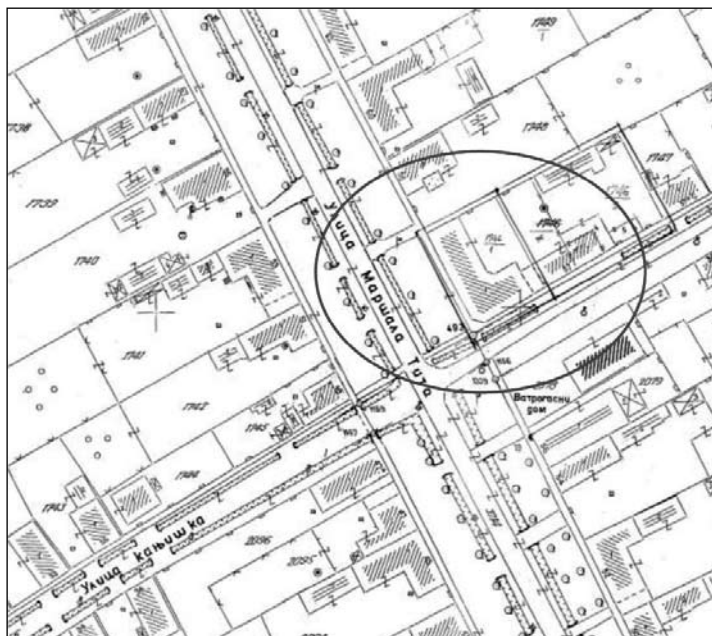
Az emberiség a történeti időkben helyben előforduló természetes anyagokat használt a házak építéséhez. A kő, a fa, a vályog és a szalma kezdetleges munkálás után került beépítésre. Az épületek és épületszerkezetek rendszeres és gyakori karbantartási munkákat igényeltek, mely munkák elmaradása esetén az épületek nyom nélkül visszasimultak abba a természeti környezetbe, ahonnan kitermelték alapanyagukat.

A vert fal hagyományos építési technika.³ A földnedves vályogot rétegenként (20–40 cm) lapátolják a zsaluzatba, és erősen beledöngölik. Szükséges kellék a zsaluzat, amely ezt a technológiát kissé költségesebbé teszi (MOLNÁR 2004). A vályog nem más, mint agyagos földbe kevert szerves anyag, s általában növényi eredetű: nád, szalma, törek, pelyva, de lehet lótrágya is. Sok téves képzet kapcsolódik a vályoghoz, de ha az anyagot speciális tulajdonságainak megfelelően használják, valamint kellő odafigyeléssel építik és tartják karban az épületet, rendkívül tartós marad. Ha helyben, vagy a közelben előállítható, olcsó is. Ezáltal többszörösen is környezetbarát: sem az előállítással, sem a szállítással nem terheljük a környezetet, mint ahogy elbontás után is visszaforgatható a természetbe. Hátránya, hogy nem bírja a vizet és a nedvességet, ez azonban a megfelelő technológia alkalmazásával, kellő körültekintéssel, kiküszöbölhető. Köztudottan jó hőszigetelő, de sokan úgy tartják, hogy a mai kor elvárásai szerint már nem számít annak. Ez nagyobb falvastagsággal, vagy újabb technológia alkalmazásával megoldható.

A XIX. század elejétől az ipari gyártás során előállított új anyagokat is felhasználtak a házak építéséhez. A fémek, az üveg és a téglátömeges alkalmazása ezekről az évektől datálható. Ezen anyagok már nem tekinthetők „természetszeknek”, mivel a természeti előfordulásukhoz képest jelentős átalakításokkal vált belőlük építési anyag, illetve a természetbe is csak nagyon hosszú idő után tudnak visszaalakulni eredeti nyersanyagformájukba.

³ Hagományos vályogépítési technika még a „rakott fal” és a „vályogtégla falépítés”.

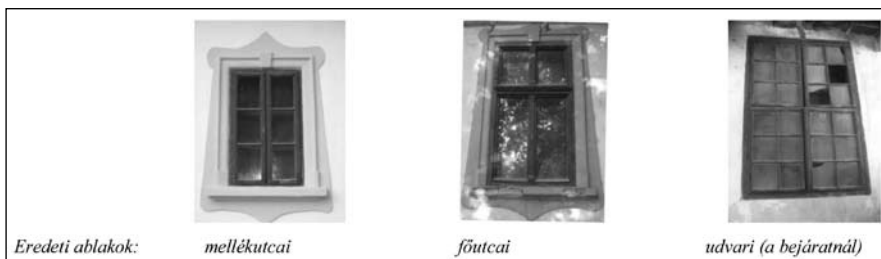
KANIZSAI UTCA 57., CSANTAVÉR
(EGYKORI 943-AS PARCELLA)

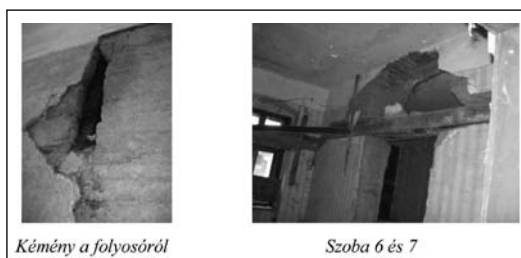
A Községi Műemlékvédő Intézet adatai szerint, a településrendezési tervben bejelölt épület tipikus példája a falusi építészetnek, és meg kell őrizni az utókor számára. A sarkon álló épület stílusát és alaprajzát tekintve polgári családi ház lehetett, minimális díszítéssel, az 1920-as évekből. A falu központjától és a templomtól 5 perc gyaloglásra található, a főutcán, mellékutcai bejáráttal.

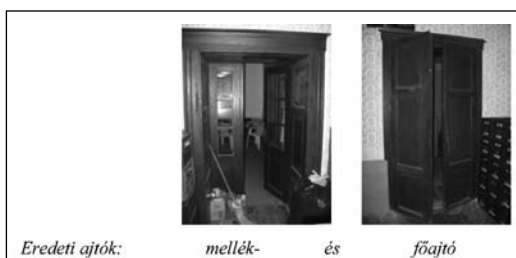
A külső homlokzatok ablakai különböznek az utcafronton és a belső udvari részen, de méretbeli különbségek vannak a fő- és a mellékutcai ablakok között, díszítésük azonban azonos.

A terepi felmérés során az épület sajnálatosan romos állapotából megállapítottuk, hogy vert falat és vályogtégglát együttesen alkalmaztak az építkezés során. A belső válaszfalak döngölt vályogból, míg a külső és tartófalak téglából épültek. A mennyezet stukatúr⁴ plafon, a tetőtér és a tetőszerkezet jó állapotúnak tűnik, azonban padlásfeljárat sehol sem található. Ennek egykori helyét alaposabb helyszíni vizsgálatok során lehetne felderíteni.

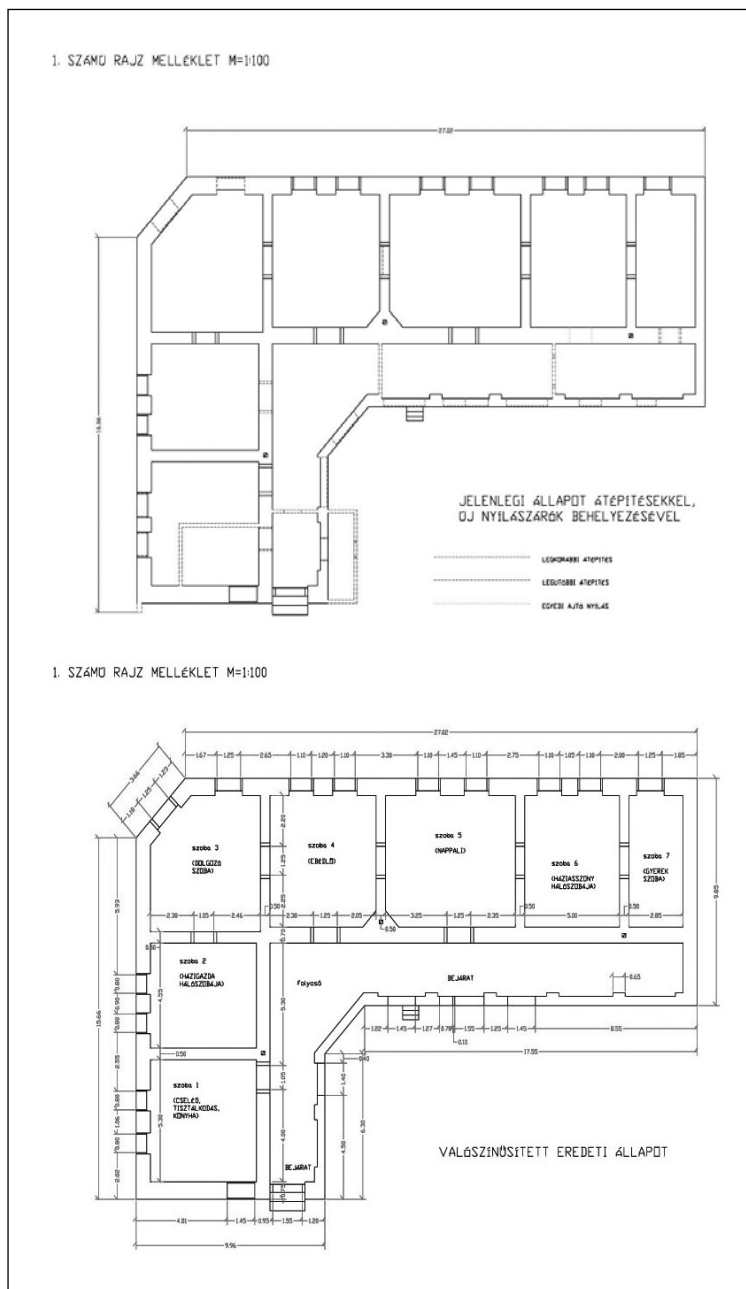

Az ajtók mindenhol kétszárnyasak, tömör, illetve üveg kitöltéssel. A belső ajtók különböző szélessége és magassága alapján valószínűsíthető, hogy a kisebbek (1,35/2,15 méter) cselédszobára vagy hasonlóan kevésbé fontos szobára nyíltak, míg a nagyobbak (1,55/2,45 méter) fő közlekedési útvonalra nyíltak a házban.

⁴ A vízszintes szerkezetekre (födémek alsó felületének vakolása) javasolt egy vagy két réteg stukatúr nád beépítése.

A nyílászárók stílusából és szélességéből, valamint a falvastagságokból tudunk következtetni az épület eredeti beosztására.

A „szoba 1”-ben portásszoba, esetleg cselédszoba lehetett, hogy az érkező vendéget vagy a házigazdát azonnal bebocsáthassák a kapun a háziak. Ezt engedi sejtetni a ház bejárati ajtaja melletti hatalmas ablak és a kémény a szoba falában. Mindezekből következőn konyhaként is szolgálhatott a helyiség. Esetleg lehetett tisztálkodóhelyiség is a bejárati ajtó közelségéből következően, mert akkor a munkából betérve rögtön lehetett kezét vagy lábát mosni a vacsora előtt.

A „szoba 4” és „szoba 5” voltak a nappali és az ebédlő helyiségei, amelyekből a további szobák nyílnak.

A „szoba 3” (ami az épület leszabott sarka) volt a háziúr dolgozószobája, amelyből kis ajtón keresztül vezetett az út a „szoba 2”-be, ami az uraság hálószobája lehetett, hiszen akkoriban nem volt ritkaság a házaspárok külön hálószobája.

A „szoba 6”-ba a nagy és reprezentatív ajtón keresztül a nappaliból a háziasz szony hálószobájába jutunk, ahonnan a gyerekszoba nyílhatott („szoba 7”).

TARTSUK FENN!

„A fenntartható fejlődés a fejlődés olyan formája, amely a jelen igényeinek kielégítése mellett nem fosztja meg a jövő generációit saját szükségleteik kielégítésének lehetőségétől” (ENSZ – Közös jövőnk jelentés, 1987).

A fenntartható építés definíciója: „Egészséges épített környezet létesítése és felelős fenntartása az erőforrások hatékony kihasználásával, ökológiai elvek alapján” (C. Kibert; CIB 1994 Tampa).

A fenntartható építés általános alapelvei:

- Területrendezési szinten: a települési struktúrát, a közlekedési vonalakat és a mezőgazdasági, ipari tevékenységeket úgy kell kialakítani, hogy teret hagyjunk a társadalom alapját képező mezőgazdaságnak, illetve a természeti környezetnek. Az európai és a magyar táj része az azt fenntartó ember.

- Városrendezési szinten: a település ökológiai lábnyomának csökkentése, azaz biológiailag aktív felületek növelése, közlekedési igény minimalizálása, energiahasználat csökkentése, vízhasználat csökkentése, hulladékképződés minimalizálása.

- Épület szinten: a házban „lineáris folyamatok” helyett „körfolyamatok”, azaz nem megújuló energiaforrások használata helyett megújuló erőforrás-használat, melyet tájolóással, térszervezéssel, szerkezettervezéssel támogatott energiatakarékosság támogat: esővizek használata, vízhasználat csökkentése, szennyvizek helyben, vagy helyközelben történő tisztítása, építési anyagok átgondolt használata, mely csökkenti a káros emissziót, és gondot fordít az újrahasznosíthatóság kérdésére is, használat során keletkező hulladékok szelektív kezelésének támogatása.

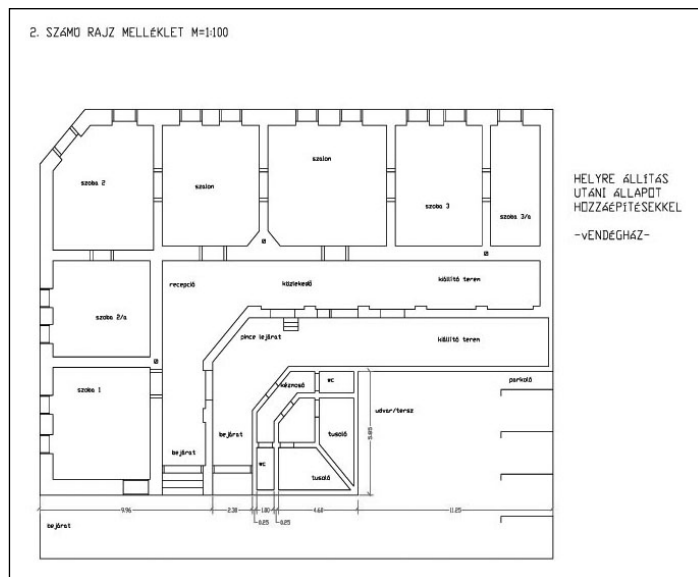
– Építőanyagok szintjén: megújítható vagy ásványi nyersanyagot tartalmaz-zanak, minél nagyobb százalékban, toxikus anyagot ne tartalmazzanak, toxikus anyagot gyártás során ne használjanak, használat után ne keletkezzen veszélyes hulladék, mindenféle hulladék mennyisége minimális legyen. Járuljon hozzá az ember testi-lelki egészségéhez.

A JÖVŐ PEZSGÉSE

A Méthode Charnat technológiával előállított Törley Talisman Demi Sec, amiről versében Juhász Gyula is ír, több mint száz évével a Törley márka egyik legpatinásabb tagja. A csantavéri majdnem Törley-ház a maga majd száz évével szolgálhat talizmánként a település számára. Hiszen ha egyelőre ismeretlen pénzforrásokból felújításra kerülne, és új funkciót kapna, talán visszahozhatná a faluba a már oly régóta erejét veszített pezsgést. Annyi ott a látnivaló, de senki nem dicsekszik vele.

Van ott Csík-ér, amelynek a partján a szerelmes fiatalok sétálhatnak. Van ott gyönyörű templom, sírkert, ahol mindenki elmélázhat a saját gondolatai-ban. Vannak ott kézművesek, akik gyöngyöt fűznek, szappant készítenek, gölöncsérkednek. Vannak gasztronómiai érdekességek, mint a disznóvágás, a kecskesajt, a házi csirke, a biozöldség és gyümölcsfélék. Vannak zenészek, akik lankadatlanul szórakoztatnák a turistákat, ha lennének. Azonban ha lennének sem tudnának sehol sem megszállni. Eltölthetnének egy éjszakát vagy többet is a csantavéri Törley-szőlők helyén, nyugalomban, kényelemben és teljesen kör-nyezetbarát épületben. Megtekinthetnék a kiállítást is, ahol elregélnénk, honnan indult a híres márka úttörője, akinek emlékét ma is őrzi egy határon túlra kény-szerült kis falu, Csantavér. Talán ha a holló szárnyai alatt együtt emlékezünk, a csőrében csillogó gyűrű ismét összefűzheti a nemzetet néhány pillanatra s pár kézfogásra.

Képzeljük el, hogy a hivalkodást kerülő, ugyanakkor díszes sarki ház ma vendégház öt szobával, ahol családok, párok, táborozó gyermekek, sportolók szállnak meg az év minden napján, s élményekkel gazdagodnak. Legyen ez a ház a harmónia otthona, ahol a kandallók tüze melegít, a minőséges termőföld biztonságot ad, s a világ különböző tájáról érkező emberek megértik az össze-fogás nyelvét.

IRODALOM

DÖMÖTÖR, Gábor 2011. *A holdleány álma*. Szabadka

BOROVSKY Dr., Samu szerk. *Magyarország vármegyéi és városai*, Bács-Bodrog Vármegye. Budapest

H. W., JANSON 1969. *Istorija umetnosti* (fordította Olga Šafarik). Beograd

MOLNÁR Viktor 2004. *A vályog és a favázás vályogépítészet* (doktori értekezés). Sopron

EGYÉB FORRÁSOK

A szabadkai Községi Műemlékvédő Intézet irattára

A Szabadkai Történelmi Levéltár adatai: a csantavéri 942., 943. és 944. parcella tulajdonlapja 1909-től.

Segítségemre voltak csantavéri helytörténészek, Szedlár Rudolf és Oszvár Vilmos, valamint számos internetes oldal: archivportal.hu, muemlekem.hu, architectforum.hu, fenntarthato.hu, torley.hu, wikipedia.org

House on the Ashes of Csantavér Vineyards

Were Csantavér within the borders of Hungary, it would be regarded as a village-type place, medium-sized according to its population. However, being in Serbian Vojvodina, it is given shamefully little attention. Among its many famous sons was József Törley, the champagne producer. Unfortunately, in the village there are no memorials of him whatsoever. This could change if the house claimed to have belonged to his family, and has memorial value, would be renovated.

Keywords: Csantavér, József Törley, community development, memorials, renovation

ETO: 930.85(497.113)''17''

Gruber Enikő

∴ ELTE, BTK, Művelődéstörténeti Tanszék, PhD-hallgató
∴ gruber.eniko@eunet.rs

KEMPELEN FARKAS MUNKÁSSÁGÁNAK DÉLVIDÉKI VONATKOZÁSAI

The Work of Farkas Kempelen Related to Vojvodina

Tanulmányomban Kempelen Farkas munkásságának újabb megközelítésére törekedtem. Arra szerettem volna rámutatni, hogy személye térségünk fejlődése szempontjából mennyire jelentős. Hiszen a 18. században több monumentális kezdeményezés mellett kiállt, és segítette térhódításukat, mely az adott korszakban nagymértékben hozzájárult a vidék civilizáltabbá tételéhez. Mára már e kezdeményezések a feledés homályába vesztek, ugyanúgy, mint az, amit képviseltek, de tetteinek morális értéke máig vitathatatlan.

Kulcsszavak: bácskai és bánati telepítések, német telepések, manufaktúrák, posztófabrica, Ferenc-csatorna, Bánát visszacsatolása

Kempelen Farkas számos tudományban és művészetben jártas, sokoldalú, egyetemes gondolkodású ember volt. Nevét hallva elsőként sakkozógépére asszociálunk, később talán eszünkbe jut a beszélőgépe vagy esetleg valamely másik találmánya, minden más érdeme viszont háttérbe szorul. Ez a tendencia azonban nemcsak a köztudatra jellemző, hanem a szakirodalomra is. A számunkra oly fontos tény, miszerint többször is járt térségünkben, és több nagyszabású vállalkozásban is részt vett, egyes munkák meg sem említik¹, vagy csak egy-két mondat erejéig térnek ki rá.

Kempelen Farkas 1734. január 23-án született Pozsonyban. Szülei ír bevándorlóként kerültek Mária Terézia udvarába. Az édesapa, Kempelen Engelbart, a pozsonyi vámhivatal vezetője volt, később pedig udvari tanácsos, nagy műveltségű ember, és fontosnak tartotta, hogy fiai is jó nevelésben részesüljenek. Ennek köszönhetően, amikor felfedezte, hogy legfiatalabb fia, Farkas alapos nyelvrézékkel rendelkezik, lehetővé tette számára, hogy évente egy-egy nyelvet elsajátítson. Így tizennyolc éves korára már nyolc nyelven beszélt, írt és olvasott. Jogi és filozófiai tanulmányait Győrben és Bécsben végezte, de mivel mindez nem elégítette ki tudásvágyát, mellette matematikai és fizikai tanulmányokkal

¹ Ilyen például dr. Szentkláray Jenő: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. 1779-től napjainkig*. Csanád Egyházmegyei Könyvnyomda, Temesvár, 1879 című műve.

is foglalkozott, szabad idejében pedig mechanikával. Mária Terézia 1755-ben figyelt fel rá, amikor törvénykönyvét pontosan és szakszerűen lefordította latinról német nyelvre. Elismerése jeléül Kempelent udvari fogalmazónak nevezte ki, aki ezután a királynő hűséges alattvalója lett. „Rokonszenves egyénisége, simulékony, megnyerő modora volt az oka nagy tudása és széles látóköre mellett annak, hogy idővel Mária Terézia egyik legbefolyásosabb tanácsosává lett” (LAMATSCH 1937: 4) – olvashatjuk a szakirodalomban. Udvari fogalmazóból két éven belül kamarai titkárrá lépett elő, majd kinevezték a magyarországi sóbányák igazgatójává. Ebben a komoly, tiszteletre méltó feladatban is megmutathatta rátermettségét, s később még jelentősebb, országos kiterjedésű történelmi feladatot kapott. 1767. július 11-én² ugyanis Mária Terézia Kempelen Farkast „ad inve stigandum populationisstatum in Banatu Temesiensi et corrigendos defectus”, vagyis a bánati telepítések kormánybiztosává nevezte ki. Ennek természetesen voltak előzményei, hiszen a hatvanas évek elejétől már a délmagyarországi telepítések ügyét is ő intézte. A hétéves háború befejezése után ugyanis az újonnan felszabadított területek gazdasági kiaknázásával próbálták az államkincstár bevételét növelni. Ennek érdekében a leszerelt katonák között kihirdették, hogy aki bácskai letelepedésre szánja el magát, az rendkívüli szabadalmakban, előnyökben részesül, és ingyen termőföldre juthat. Mindemellett állami segítséggel házat építhet, háziállatokat és mezőgazdasági felszerelést kap, és még adókedvezményt is biztosítanak számára. A szépszámu jelentkezők Pozsonyban gyülekeztek, és onnan indította őket útnak Kempelen.³ Tehát a Magyar Kamarában már a hatvanas évek elejétől a telepítésekkel foglalkozott, mintegy tíz éven keresztül. Ezt azért fontos kiemelni, mert egyes forrásokban azt találjuk, hogy csak rövid ideig vett részt a délvidéki telepítésekben.

A bácskai telepítés szervezeten folyt. A telepesek hajókon, tutajokon érkeztek Apatinba, ahonnan szétrajzottak, és új telepeket hoztak létre. A Cothmann-féle jelentésből tudjuk, hogy akkoriban jött létre, vagy új lakosokkal gyarapodott Apatin, Hódság, Bezdán, Zombor, Kupuszina, Doroszló, Moravica, Kishegyes, Szivác, Őrszállás, Csonoplya, Gákova, Küllöd, Bácsszentiván, Szentfülöp és még sok más település. Nyolc év alatt mintegy kétezer-ötszáz család érkezett Bácskába. Apatinban létesült először posztófabrka, pamutfonó, illetve selyemipari, len- és kenderipari manufaktúra. A vállalkozások ötlete Cothmann felügyelőtől származott, amelyeket azután Kempelen Farkas karolt fel. Azt vallotta, fontos, hogy a lakosságot hasznosan foglalkoztassák. A munkálatokhoz kieszközölte Mária Terézia támogatását, és kezdődhetett a termelés. Sajnos, a

² A legtöbb forrásban pontatlanul 1768-at találunk.

³ Ezt Cothmann Antal udvari tanácsos jelentése támasztja alá, amit a bács-kerületi kamarai puszták állapotáról írt. A jelentést fordította: Iványi István, Szabadka, 1888.

manufaktúrák nem az elvárásoknak megfelelően működtek. Akadozott a termelés, nem volt elég felszerelés, és nem tudták értékesíteni az előállított posztót. 1766 végén Kempelen ellátogatott Apatinba, hogy személyesen tájékozódjon a helyzetről. Látva a nehézségeket, új beruházásokkal próbált rajtuk segíteni. Megtalálta a módját, hogy a Kamarától újabb húszezer forintos támogatást kapjanak, és abból néhány új berendezést rendelt Bécsből. Folyamatosan buzdította az embereket, és különböző ötletekkel látta el őket. Kempelen javaslatára kezdtek el például anil-fű termesztésével is kísérletezni, melyből indigót lehet nyerni. Ugyanakkor, mechanikai tudásának köszönhetően, megpróbált ő is segítségükre lenni. „Egy hatalmas szélkerékkel hajtott, két nyomószivattyúval ellátott kútszerkezetet tervezett, melyet az apatini ültetvényes kertben kívánt felállítani. A felhúzott és a magasból lecsapó víz hajtotta volna a csüllengzúzót, s a mellette felépített kallóalmot, az elfolyó vizet pedig a kert öntözésére használták volna. A terv jónak tűnt, de valamilyen oknál fogva maga Kempelen minősítette megvalósíthatatlannak” (KALAPIS 2001: 84). Sajnos, a sok próbálkozás ellenére, a manufaktúrák fokozatosan tönkrementek vagy pedig királynői rendelettel bezártak. A kudarcot azonban nem Kempeleennek tulajdonították, így kamarai pályafutása nemhogy derékba tört, sokkal inkább ezután kezdett szárnyalni. Továbbra is igazgatta a sóbányákat, új megbízatásként pedig 1767 és 1771 között kincstári biztосként a bánáti telepítések ügyét intézte.

KEMPELEN FARKAS SZEREPE A BÁNSÁG BETELEPÍTÉSÉBEN

Bécs XVIII. századi telepítési politikája három szakaszból állt. Az első, Claudius Florimond Mercy gróf bánági kormányzósága idején volt, 1722 és 1726, illetve 1736 és 1737 között, a második Mária Terézia korában, vagyis a hatvanas–hetvenes években, a harmadik pedig 1782-től, II. József uralkodása idején.⁴ Kempelen Farkas tehát a telepítések második hullámának volt az irányítója. 1766-tól bácskai telepítési felügyelő, 1767 és 1771 között bánági telepítési biztos, 1769-től pedig az összes kamarai „fabricák” igazgatója, amelyeket a telepítések függvényében szinte kizárólag Bácskában és a Bánáságban hoztak létre.

A bécsi kormány a mocsaras Bánáságot sokáig deportálógyarmatnak tekintette. 1762 és 1768 között 3130 bűnöst toloncoltak ide, akiket csendzavaróként, erkölcstelen személyként tartottak nyilván Bécsben. A büntetés ezen módját II. József hatására szüntették meg. A társuralkodó ugyanis lóháton bejárta a Temesi bánáságot, és nagyon elégedetlen volt az ott tapasztaltakkal. Emlékirataiban így számol be a látottakról: „Biztonságot a záruk és pisztolyok szereznek, a világí-

⁴ Kalapis Zoltán tanulmányából vett felosztás.

tást nap és hold adja, a tisztaságról pedig az eső és száraz levegő gondoskodik” (HECKENAST 1992: 13). Mária Teréziához már korábban is érkeztek helyzet-felmérő jelentések, de fia tapasztalatai végül döntésre sarkallták. II. József elképzelése mutatkozott meg később a rendszeres telepítési módszerben is. Mivel a főurak egyéni telepítései visszaélésekre adtak alkalmat, a kincstár maga vette kézbe a telepítés ügyét. Bécsben telepítési bizottság alakult, melynek Lamberg gróf lett a vezetője, tanácsadója Festetich Pál gróf, a gyakorlati lebonyolítással pedig Kempelen Farkast bízták meg. Az állami telepítés költségeire hárommillió forintot irányoztak elő.

Kempelen első bánsági látogatása alkalmával arra törekedett, hogy felderítse a visszaéléseket, kiküszöbölje a bürokrácia okozta nehézségeket, és tanulmányozza az addigi telepítések rendszertelenségét. Visszatérve Bécsbe, kieszközölte a királynőtől, hogy a későbbiekben megkerülhesse a hatóságokat. Bár nem ment könnyen, de „1769. június 25-én Mária Terézia rendelkezést adott ki, melynek értelmében Kempelen Farkas ezentúl a hosszú hivatalos út megkerülésével közvetlenül az uralkodóhoz küldje a telepítések ügyével kapcsolatos jelentéseit” (KÖSZEGI–PAP 1955: 21–22). Kempelen első dolga volt, hogy a királynő rendelkezéseit kiegészítse a saját tapasztalataival, elképzeléseivel, és tervezetben foglalja azokat össze.⁵ Az okmányt maga Mária Terézia látta el kézjeggyével, amit ezután elküldtek a bánsági Országos Igazgatósághoz. A királynő időközben felmentette Perlas gróft bánsági tartományi igazgatósági tisztségéből, és a helyébe Clary gróft nevezte ki. Kempelennek pedig azt az utasítást adta, hogy a tervezetet Clary gróffal egyetértésben hajtsa végre, mint másodelnök.

Kempelen Farkas tervezetét teljes mértékben elfogadták, bár sokkal drágább volt, mint az előző. A költségek növekedése a telepesekkel való humánus, emberibb bánásmóddal magyarázható. Minden 1 holdas háztelkekre 24 hold szántóföld, 6 hold legelő és 3 hold rét jutott. Ha viszont a birtokos nagyobb terület megművelésére volt képes, többet is kaphatott. A városi lakosság is igényelhetett földet, ha azzal akart foglalkozni. Az egyetlen kitétel, hogy ne álljon műveletlenül, parlagon. A kincstár célja az volt, hogy egyenlő telekadót vezessen be, és ezáltal biztos évi jövedelemre tegyen szert. A terv foganatosításához az első lépés a bánáti terület feltérképezése volt. „Nem csak egy általános, hanem minden egyes falu után részletes térképet készítettek, és még a kiosztatlan földeket újtelepesek között határozták kiosztani” (BÖHM 1867: 102). Az utasításban az is szerepelt, hogy ha a falu eredetileg német, akkor a telepeseket elsősorban oda kell irányítani, ha viszont oláh vagy rác, akkor „betolható nemzetbeli alattvalókkal gyarapítható”.⁶ Ha már nincs elegendő falusi telek, akkor népesíthetők a

⁵ Eredeti címe: *Instruction für die Banatische Landes-Administration*.

⁶ Böhm Lénárt megfogalmazása.

puszták, elsősorban azok, amelyek közel vannak a vízhez, és szőlőtermesztésre alkalmasak. A falvak építésére is meghatározott szabályok voltak: „Se posványos, se oly helyekre építenének, hol mély kutakat ásni volna szükséges. A falu közepén legyen a templom, lelkészlak, iskola és kocsmahelye, és minden utczában néhány közös kut. A főutczák 18–20, a mellékutczák 6–8 öl szélességek legyenek. A falu telkeit egészekre 37 holddal, féltelkekre 21 holddal, és negyedtelkekre 13 holddal lehet osztani. Az elosztásnál arra kell ügyelni, hogy a paraszttelkeken kívül még egy darab kaszáló a lelkész, iskolamester, kerületi hivatalnokok, kocsmáros, mészáros és mesteremberek szükséges marháira fönmaradjon” (BÖHM 1867: 103). Ezenkívül az utasítás 90. pontja elrendeli, hogy minden kertben gyümölcsfákat kell ültetni, illetve a ház előtt, az utcán vagy az udvarban 20 jegenye- vagy eperfát. Így akarták a telepéseket a selyemtermesztésre ösztönözni. Minden házat számmal kellett ellátni a könnyebb nyilvántartás végett. A nagyobb községekben kórház építése volt előírva, seborvos alkalmazása és a jobb vallási tanítás érdekében is rendeleteket bocsátottak ki.

A korábbi telepítésektől eltérően Kempelen idejében a betelepített személyek is a nívósabb rétegből kerültek ki. Előzőleg ugyanis a gazdálkodáshoz nem értő, munkakerülő, haszontalan csavargók települtek a Temesi bánságba, ezután pedig polgárosult parasztok, akik már némi pénzzel és ingósággal rendelkeztek. Az útvonal, amit meg kellett tenniük, továbbra is ugyanaz volt. Ausztriában hajóra vagy tutajra szálltak, és mintegy hathetes utazás után megérkeztek Pancsovára. Innen mindenki a számára kijelölt helyre utazhatott. A telepések falvai kereszt vagy kör alaprajzúak voltak, és általában a vízi vagy szárazföldi utak mentén helyezkedtek el. Ennek alapján a telepítéseket négy csoportba oszthatjuk: víz mentiekre, út mentiekre, piactelepítésűekre és gazdasági telepítésűekre. A telepések házai, melyek érkezésükkor már beköltözhetőek voltak, két szobából és egy konyhából álltak, és általában zsindelyes tetőzetűk volt, vert falból, vályogtéglából vagy vesszőfonadékra vetett agyagból emelték őket.

*Bánati telepesházak Kempelen idejéből (Griselini 1780-ban megjelent könyvéből).
Az első vert falú, a középső vályogtéglából, az alsó agyagból készült⁷*

⁷ A képeket Köszegi Imre–Pap János *Kempelen Farkas* című kötetéből vettem át.

A házban különféle bútorok, ágynemű, liszt- és gabonaláda, valamint nyílt tűzhely várta a beköltözőket. Ezenkívül még szerszámokkal, fejős- és igásállatokkal meg vetőmaggal is ellátták őket. „A telepesek zöme Felső-Rajna vidékéről származott, ami azt jelenti, hogy az állami telepítéspolitika, mint egyébként korábban is, döntően a katolikus németek behívására koncentrált, azzal a többször is megerősített szándékkal, hogy a Török Birodalom felé eső határ menti övezetekben csakis megbízható, a császári hatalommal szemben lojális alattvalókat látja szívesen” (KALAPIS 2001: 86). A Temesi bánság, mely délen a Dunával, nyugaton a Tiszával, északon a Marossal, keleten pedig az erdélyi Felfölddel volt határos, Magyarország egyik legjobban lepusztult területe volt. Eleinte húzódoztak is tőle a németek, bármennyi kedvezményt is kaptak. Ekkor született az a sváb népdal, melyben ezek a sorok csendülnek fel: „De sok embert megölt, / vagy nyomorral gyötört, / míg termelt ez a föld.” Ám a mocsaras területekből alig fél évszázad alatt Magyarország egyik legnagyobb éléskamrája lett.

A második német telepítés alkalmával, 1768 és 1776 között, mintegy 10 288 családdal gyarapodott a Bánság lakossága. Ha családonként négy tagot számolunk, akkor az 41 152 személyt jelent. Az 1770-es év rendkívül kimagasló számadattal szolgál, hiszen az előző évi 900 családhoz képest, 7844 érkezett e területre. Többségük lotharingiai, kisebb számban breisgauiak, elzásziak és luxemburgi volt. E tömeges telepítésnek köszönhetően 1776-ra már 77 német település létezett a Bánságban. Mivel azonban a telepítésekre szánt költségek jóval meghaladták az évi 200 000 forintot, lelassították a folyamatot. 1771-től pedig csak saját költségen jöhettek a telepesek. A kimutatások szerint 1772 és 1776 között ezt mindössze 67 család tette meg.⁸ Ám a telepítésekre fordított összeg hamar megtérült az államnak. A német telepesek ugyanis szorgalmasnak bizonyultak, így 1778-ra körülbelül 200 000 hold földet műveltek, melyen anynyi gabona termett, hogy a beszolgáltatott tized révén a telepítésre szánt összeg többszörösét fizették vissza a kincstárnak. És bár a kincstár nem támogatta többé a németek telepítését, az elhullott állatállomány és az elhasznált szerszámok helyébe újakat adományozott. „Az államhatalom segítő keze ily módon is támogatta a Bánságban a német telepeseket” (BUCHMANN 1936: 64).

Kempelen 1771-ig töltötte be bánsági hivatalát. A négy év alatt 37 000 család telepedett le a segítségével. Miután feladatát maximálisan teljesítette, Mária Terézia 1771. március 31-én felmentette tisztségéből. A felmentőszövegben ez állt: „Ő császári és királyi apostoli felsége, Magyarország és Csehország ki-

⁸ Az 1772 és 1776 közötti adatot BUCHMANN (1936: 64) Czoerning: *Ethnographie der öst. Monarchie* III. 24 című munkája alapján közli, bár megjegyzi, hogy a számadat helyességét semmilyen bécsi adat nem igazolja. BÖHM (1867: 107) munkájában is ugyanazzal a számmal találkozunk. Valószínűleg ő is Czoerningtől vette át.

rálya, Ausztria főhercegnője, legkegyelmesebb asszonyunk kegyesen köszönti Kempelen magyar udvari kamarai tanácsost. Őfelsége legkegyelmesebb elhatározásából kéziratot bocsátott ki, amelyben az udvari kamarai tanácsos úrnak a temesvári Bánát megszervezésében végzett szolgálataiért legfelsőbb megelégedését fejezi ki, s ezen kívül ezer dukát jutalmat, továbbá évi ezer forint nyugdíjat legkegyelmesebben rendelkezésére bocsát”⁹ (KÖSZEGI–PAP 1955: 24). Kempelen Farkas érdemei tehát vitathatatlanok. Azonfelül, hogy a kormányzat tervét emberiesen hajtotta végre, neki köszönhető, hogy a császárnő visszacsatolta Magyarországhoz a Temesi bánságot. Igaz, erre csak 1778-ban került sor, amikor újraalakult Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegye, de ennek köszönhetően több mint kétszáz év után ismét magyar terület lett e vidék.

Kempelen Farkas bánsági tartózkodásáról kevés konkrét adat maradt fenn, az viszont egészen biztos, hogy három alkalommal is járt e vidéken. Egy saját kezűleg írt kérvényben, melyet II. Józsefhez írt, miután megvonták tőle a Mária Terézia által megítélt nyugdíjat, ez áll: „Felség! Mária Terézia császárné Őfelsége dicsőséges uralma idején alulírott, mint akkor udvari kamarai tanácsos [...] három ízben császári-királyi biztосként kiküldtettem Temesvárra és a Bánátba, éspedig az első két alkalommal a telepítés ügyében, mely akkortájt nagyon rendezetlenül folyt, hogy jobb rendszert léptessenek életbe, és harmadik alkalommal azért, hogy az általam javasolt és azután legfelsőbb helyen is jóváhagyott politikai és közösségi rendszert megvalósítsam” (KÖSZEGI–PAP 1955: 25). a beadvány folytatásában leírja, hogy az ő vezetésével telepedett le a bánsági területen 37 000 német, hogy a bánsági mocsarak egészségtelen éghajlata miatt megbetegedett, ami 10 000 forint kiadást jelentett számára, és itt említi meg azt is, hogy ő volt az első, aki Mária Teréziát rávette a Bánát Magyarországhoz való csatolására. Kempelen ezen beadványának köszönhetően pontos adatokkal rendelkezünk, melyeknek valóságalapja vitathatatlan.

Kempelen Farkas a bácskai és bánsági telepítési mozgalmakon kívül még egy szállal kötődik térségünkhöz. Ő volt az, aki kezdettől fogva támogatta Kiss Józsefnek, a bácskai, később Ferenc-csatorna néven ismertté vált, nagycsatorna megépítésére vonatkozó tervezetét. Hivatalnokként ugyanis felismerte a benne rejlő gazdasági lehetőségeket. Mint a magyarországi sóbányák egykori igazgatója, tisztában volt vele, hogy mit jelentene, ha lerövidülne a só vagy a bánsági búza szállítási ideje. Éppen ezért a csatorna tervezetét birodalmi érdekű kezdeményezésnek tekintette, és egyengette az útját az adminisztráció labirintusában. Ezzel egy időben ugyanakkor a gyakorlatban is segíteni próbált. Neki tulajdonítják azt a lovak által húzott kotrógépet, kanalas exkavátort, melynek segítségével

⁹ Az eredeti dokumentum a Kempelen család irattárában található.

a csatorna medrét mélyítették¹⁰, illetve ő volt az, aki megszerkesztette a verbászi vízduzzasztó kicsinyített mását, és ezáltal bebizonyította, hogy az akkumulációs tó hidraulikus szempontból kivitelezhető, vagyis a csatorna vízállása szabályozható, így a hajózás zökkenőmentesen folytatódhat akkor is, ha a Duna vízállása alacsony. Egyes utalásokból arra is következtetni lehet, hogy az általa szerkesztett gőzgépet¹¹ nagy valószínűséggel alkalmazták vagy legalábbis alkalmazni próbálták a csatorna építésénél is. Gépezetének egyedisége abban rejlett, hogy a korabeli gőzgépekkel ellentétben, nemcsak szivattyúzásra volt alkalmas, hanem más célokra is, mert rendelkezett egy forgatótengellyel, amely közvetlenül mozgott. A *Természettudományi Közlöny* 1888-as évfolyamának egyik cikke a bizonyíték minderre, mely szerint: „a Ferenc-csatorna építéskor az ő »tűzzel és párával dolgozó alkotmányaival merítették a vizet«” (KALAPIS 2001: 96).

Kempelen Farkas munkássága, mint a tanulmány során kiderült, több szempontból is kapcsolódik térségünkhöz. Bár egy-egy tudományág más-más megközelítésből vizsgálja személyét, így a szakirodalomban számtalan Kempelenképpel találkozhatunk, az általam végzett megvilágítás eddig mégis háttérbe szorult, pedig munkásságának művelődéstörténeti értéke vitathatatlan. Neki köszönhetjük ugyanis vidékünk gazdasági, morális és kulturális fejlődésének kezdeteit. A német telepesek által létrehozott falvak, melyek mára már teljesen átalakultak, és elvesztették nemzetiségi jellegüket, egy modernebb, polgáriásodottabb életkultúra csíráit hordozták magukban, akárcsak a bácskai manufaktúrák, melyek a gyári termelés megalapozói voltak. A Ferenc-csatorna pedig, ami a mocsaras területet termővé változtatta, megszüntette a mocsárlázt, és megoldotta az olcsó és gyors szállítást, Európa-szerte egyedi kezdeményezésnek számított. Ennek tudatában úgy hiszem, nem engedhető meg, hogy a feledés homályába vesszen mindaz, amit közvetett módon, de értünk tett, és háttérbe szoruljon egy érdekes, de csupán csak a szórakoztatás célját szolgáló sakkozótörök mögött.

IRODALOM

- ÁCS Zoltán 1987. *A harmadik honalapítás*. Budapest
Dr. ASZTALOS Miklós 1934. *A nemzetiségek története Magyarországon*. Budapest
BALLA Kálmán (szerk.) 1984. *Kempelen emlékezete*. Budapest
Dr. BODOR Antal 1914. *Délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra*. Budapest
BÖHM Lénárt 1867. *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme I*. Pest

¹⁰ A kotrógépről Teleki Domokos: *Egynéhány hazai utaknak leírása* (Bécs, 1796) című korabeli munkájában olvashatunk részletesen.

¹¹ Kempelen Farkas 1777 és 1780 között két gőzgépet is szerkesztett.

- BUCHMANN Károly 1936. *A délmagyarországi telepítések története*. Budapest
- GAJDOS Gusztáv 1997. *Kempelen Farkas – Ganz Ábrahám*. Budapest
- HECKENAST Gusztáv 1992. Közvetlenül Bécestől... = *História*, [1992] XIV. évf., 1. sz., 11–14.
- KALAPIS Zoltán 2001. Kempelen Farkas. In: Kalapis Zoltán: *Lentségi arcképcsarnok*. Újvidék
- KEMPELEN Béla 1906. Adalékok a délvidéki német telepítések történetéhez = *Századok*, [1906] XL. évf., 911–915.
- Dr. KÓKAI Sándor 2011. *A Bánság történeti földrajza*. Nyíregyháza–Pécs
- KÖSZEGI Imre–PAP János 1955. *Kempelen Farkas*. Budapest
- LAMATSCH Sándor 1938. *Kempelen Farkas két ismeretlen kéziratkötet a fővárosi könyvtárban*. Budapest
- MARCZALI Henrik 1987. *Mária Terézia 1717–1780*. Budapest
- Dr. SZENTKLÁRAY Jenő 1879. *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*. Temesvár
- SZ. SZIGETHY Vilmos 1937. Svábok. In: Sz. Szigethy Vilmos: *Torontáli fametszetek*. Szeged

The Work of Farkas Kempelen Related to Vojvodina

In this paper, the author attempts to give a new approach to Kempelen's work. It aims to show how significantly his personality influenced the development of the region. Namely, he stood by a number of monumental initiatives of the 18th century, and helped them gain space, thus advancing immensely the civilization of this region. Nowadays, these enterprises have sunk into oblivion, just as the ideas that they represented. However, the moral value of Kempelen's work stays undisputed.

Keywords: colonization of Bacska and Banat, German colonization, manufacture, broadcloth factory, the Franz Joseph Canal, annexation of Banat

Pál-Lukács Zsófia

: PTK, BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola
: zsofiapallukacs@gmail.com

A VÉGLETEK ÉRINTKEZNEK

Nádas Péter: *Mélabú**Extremes Meet*(Nádas Péter: *Mélabú/Melancholy*)

Nádas Péter *Mélabú* (1988) című szövege műnemét tekintve esszé és/vagy képleírás, tárgy a mélabú, melankólia. Mivel Nádas értelmezésében a mélabú nyelvi körülírása, fogalmi meghatározása lehetetlen, a melankólia magyarázatához egy kép elbeszélési stratégiája által közelít: az értelmezés számára Caspar David Friedrich *Part menti táj holdfényben* című műalkotása szolgáltatja a tárgyat. Az esszé narratív ideje, a kép keletkezésének kora (romantika) és a képen elbeszélte történet ideje között a melankólia teremt kapcsolatot. A jelenből szemlélődő melankolikus a romantika egyes műalkotásaival és művészeivel folytatott párbeszédét. E párbeszéd révén a két korszak érzésvilága között hasonlóságra, a melankólia értelmezései között egymás előfeltételére ismerhetünk.

Kulcsszavak: Nádas Péter, Caspar David Friedrich, Georg Friedrich Kersting, melankólia, vágy, hiány, keresés, megismerés, képleírás, romantika

„Mindennap aláhanyatlik egy csillag,
tegnap Isten,
ma a szerelem,
holnap a művészet.”

(Flaubert¹)

A MELANKÓLIA NARRATÍV FORMÁI

A melankóliát nem jellemzi az elmúlás időszakos fenyegetettsége. A történeti áttekintést taglaló munkákban, monográfiákban korszakokat átívelő, állandósult jelenléte rajzolódik ki. Hagyománya van, melyet a melankólia jól ismert felfogása és a megújult beszédmóddal közelítő értelmezések kiterjedt szempontrendszere egyaránt jellemez. A melankólia megértését megjelenítések (művészet), meghatározások (elmélet) és értelmezések (irodalom) megannyi formája segíti

¹ Idézi MINOIS 2008: 235.

napjainkban is. Az ezek közötti tájékozódás azt mutatja, hogy a megismerésben, fogalmi feltárásban a szubjektív és tárgyilagos látásmód együttes érvényesítése lehet irányadó. A melankólia tárgykörével foglalkozó írások építenek e kettősségre, mégis kevés produktív értelmezés jön létre a kapcsolódásból. A melankólia magyar irodalmi hagyományait tekintve Nádas Péter *Mélabú* című esszéje szisztematikusan erre alapoz, így a melankólia irodalmi megjelenítésében kivételes jelentőségű alkotásnak számít.

Természetesen nemcsak az irodalmi közelítések kívánják (a célkitűzés, módszertan és poétika által) totalizálni a melankólia-jelenséget. Földényi F. László (FÖLDÉNYI 2005), a melankólia egyik ismert elemzője *Párizs, melankólia* című esszéjében egy 2005 októberében, Párizsban rendezett tematikus kiállítás kapcsán a melankólia újraírt regényéről beszél. A kiállítás célkitűzése az (újra)írás, bemutatás integratív jellegében öltött formát, a melankólia átfogó, komplex arculatát kínálva fel (újra)olvasásra. De a „két és fél évezredet felölelő tárlat” (FÖLDÉNYI 2005) Földényi szerint több szempontból is vétett saját szándékával szemben: noha a melankólia történeti áttekintését ígerte, főként az antik-középkori ikonográfiai hagyomány folytatóinak bemutatására összpontosított; nem ismertette áttekinthetően azt, hogy a téma és kivitelezés megváltozott viszonyában miként válnak a műalkotások a melankólia „ragadozó jellegé”-vé (FÖLDÉNYI 2005), s tudatnak arról a megkülönböztetett figyelemről, mely a melankólia áthagyományozódásáért felelős. Esszéjében Földényi, mikor a melankólia alakulástörténetének idézett aspektusait keresi a kiállításon, azokra a képekre is kíváncsi, amelyek nem expliciten foglalkoznak a melankóliával, hanem elbeszélői stratégiájuk által adnak számot róla. Értelmezése szerint a kiállítás mindezek hiányával szembesít. A tárlat célkitűzésének ismeretében, valamint az elemzésben kimutatott hiányosságok alapján joggal fogalmazódik meg a kérdés: lehet, hogy a melankólia megjelenési formái nem összegezhettek? Lehet, hogy a melankóliára irányuló rendező elv éppen a keresés folyamatában töredezik szét?

Az aggályra nemcsak a festészet ad okot, hanem mindazok a művészeti ágak is, melyekkel reprezentációja során a melankólia kapcsolatot teremt. A melankólia megjelenési formáinak ismerete, valamint leírásuk nélkül azonban nem lehet körültekintően besorolni és elemezni ezen tárgykörrel foglalkozó műalkotásokat. Ezek elemzésében egy normatív rendszer megteremtése segíthet, amely taglalja az interpretációs stratégiák lehetőségeit. Az árnyaltabb megközelítés egy interdiszciplináris szemlélet kialakítását feltételezné, mely átfogóan tárgyalja a melankólia narratív formáit. E kihívásra a pszichoanalízis, közvetve pedig a filozófia válaszolt, megalkotva azokat az alapvető narratív struktúrákat, melyekre a későbbiekben a témát feldolgozó alkotások interpretációja alapoz. Azáltal, hogy a pszichoanalízis tárgyává tette a melankóliát, befolyásolta az interdiszciplináris

(képzőművészeti, filozófiai és irodalmi) megközelítését. Freud, Julia Kriszteva, Ábrahám Miklós és Török Mária munkái hozzájárultak fogalmának koherens és konzisztens tárgyalásához. Posztmodern filozófiai narratíváit illetően főként Judith Butler és Emil Cioran szövegei nagy jelentőségűek: ezek révén a melankóliát már nemcsak személyiségbeli sajátossággként, hanem a világon és az énen belül létrejövő ontológiai krízis egy formájaként tudjuk értelmezni.

ELMÉLETI PARADIGMÁK, PÁRBESZÉDEK

Ez a belátás a melankólia irodalmi narratíváiban is jelentkezik. A magyar irodalomban az 1980–90-es éveket emelhetjük ki. Több, műfajban és tárgyalásmódban ugyan eltérő, témaválasztásában viszont sok szempontból azonos szöveg jelenik meg ekkor, így például Nádas Péter *Mélabú* című esszéje (1988), Krasznahorkai László *Az ellenállás melankóliája* (1989) című regénye, Konrád György *Az újjászületés melankóliája* (1991) című regénye és egy esszé bővített változataként Földényi F. László *Melankólia* (1992) című könyve. Noha ez utóbbi nem szépirodalmi alkotás, jelentős helyet foglal el az idézett művek sorában: a melankólia összetett áttekintését adja, reflektálva a fentiekben jelölt szempontrendszerre is. A történelem korszakait vizsgálva Földényi a melankóliát mint életformát, személyiségbeli sajátosságot, társadalmi tünetet és mint filozófiai szempontot elemzi. A könyv monografikus, összegző módon mutatja be a melankólia kontúrjait, sajátosságait és jellemzőit. Ezért a több kiadást megélt *Melankólia* alapvető szakirodalmi forrásnak tekinthető; hatása már a korabeli melankolikus szövegek esetében jelentős. Egyes szerzők szövegszerűen utalnak rá, így Nádas Péter *Mélabú* című esszéjében (Nádas a *Melankólia* előzményét, az 1984-ben íródó esszét ismerhette akkor).

Az idézett művek sorában Nádas szövegére nemcsak ez a reflexió hívja fel a figyelmet. Az esszé diskurzív tere, gazdag utalásrendszere, a tárgyalásba ékelt képleírások, a tárgyalt melankolikus korszak megosztott értelmezése egyaránt a szöveg jelentésrétegeinek újabb feltárására szólít. A hivatkozás pedig azért lényeges, mert teoretikus hangnemet kölcsönöz az esszének (amennyiben Földényi *Melankólia* könyvét ilyen jellegű alkotásnak tartjuk), melyre a szöveg műfaji labilitásából, határhelyzetéből eredő dilemma is rájátszik. A *Mélabú* ötvözi a melankólia formai és narratív struktúráit, azt sugallva, hogy interpretációja mindig az elméleti és szubjektív regiszterek játékán alapul.

Nádas szövege műfaját tekintve esszé, a szöveg vázát alkotó képleírások révén viszont képleírás²; tárgya, amint azt a cím is jelzi, a mélabú, melankólia. Mivel a szerző értelmezésében a mélabú nyelvi körülírása, fogalmi meghatá-

² Vö. THOMKA 1998: 20.

rozása lehetetlen, a melankólia magyarázatához egy kép elbeszélési stratégiája által közelít: az értelmezés számára Caspar David Friedrich *Part menti táj holdfényben* című műalkotása szolgáltatja a tárgyat.³ Az esszé narratív ideje, a kép keletkezésének kora (romantika) és a képen elbeszélte történet ideje között a melankólia teremt kapcsolatot. Míg a képleírás során Nádas főként ikonológiai és ikonográfiai ismeretekre alapoz, a jelenre történő utalások esetében a pszichoanalitikus háttérismeretek beépítése hangsúlyos. Nádas, Földényi monográfiájához hasonlóan, egy szövegkörnyezeten belül tárgyalja a melankólia filozófiai, képzőművészeti és pszichoanalitikus rendszerét. Ennek során a melankólia szakirodalmában ismert fogalmi hálót mozgósítja: az esszében a megnevezett teoretikus (Földényi) és a meg nem nevezett, de a szövegben jelen lévő teoretikusok fogalmai és elméleti paradigmái jelennek meg. Freudtól a vágy, a gyász hegemoniája, Ábrahám Miklóstól és Török Máriától a titok, a halál retorikája, Julia Krisztevától a szeretet és a hit imaginációja örökítődik át. Az utalások a melankólia szakirodalmi hátterére történő rálátást igazolják. A vázolt ismeretanyag mozgósítása a korszakban egyedülálló vállalkozás. A különféle elméleti paradigmákra történő utalások egyéni léttapasztalat keretében jutnak kifejezésre. A tág szellemi horizontot a romantika fogja össze: Nádas a melankólia jelenkori olvasatát a romantikus életérzéssel rokonítja. A jelenből szemlélődő melankolikus tehát a romantika művészi alkotásaival és alkotóival folytatott párbeszédet. A szoros összetartozás, a romantika esztétörténeti hátterére vonatkozó hivatkozások és utalások, valamint az esszé keletkezési kontextusában már ismert melankóliakoncepciók jelenléte ezért kölcsönösen feltételezi és kiegészíti egymást. A romantika és a jelen párbeszéde azt szorgalmazza, hogy a két korszak érzésvilága között hasonlóságra, a melankólia értelmezései között pedig egymás előfeltételére ismerjünk.

A következőkben az esszé kérdésfeltevése szempontjából (a mélabú verbális és vizuális narrációja) vizsgálom a romantika melankóliaértelmezését, azokra az összefüggésekre helyezve a hangsúlyt, melyeket a *Mélabú* kiemel. Úgy vélem, a közös olvasásra alapozott elemzés a *Mélabú* motívumainak eddig nem kellően reflektált jelentésvilágát tárhatja fel, és módosíthat nemcsak a melankólia fogalmának körülírásán, hanem az esszé megítélésén is.

³ A szépirodalmi szövegekben megjelenő képleírások teoretikus megközelítése sokat segített a kérdés összetett vizsgálatában. Magyar szövegkörnyezetben Földényi F. László 1980-as években íródó munkái, így a *Melankólia* (1986) című könyv, vagy a *Caspar David Friedrich* (1986) című kötet tette a kérdést aktuálissá. Ez utóbbinak az ismeretére utal az esszé tárgyválasztása, a *Melankólia* című könyv ismeretére pedig a témaválasztás és az esszében szereplő hivatkozás.

AZ ELBIZONYTALANODÁS HANGJAI: MÉLABÚ

A *Mélabúról* írt kritikák jellemzője a (passzív) elutasítás. Amikor az esszé a *Játéktér* című kötetben megjelent, értékelését az *Emlékiratok könyve* határozta meg. Almási Miklós kritikájában az „*Emlékiratok* fogságában” írt dolgozatokról beszél, a *Játéktérben* szereplő szövegeket „a regény meg nem írt melléktermékei, kigyomlált gondolatai”-nak helyszíneként tartja számon (ALMÁSI 1988: 153). Meglátása szerint „a Mélabú precíz, sima, lecsiszolt, nyugalmas – a felfedezés, továbbgondolhatóság izgalma nélkül” (ALMÁSI 1988, 156). Nagy Sz. Péter szintén e paradigma mentén gondolkodik. Méltatja ugyan Nádas „szélsőségesen szenzualis, érzeki stílusát”, és „a lét drámájának filozófusát” ünnepli alkotásaiban, de az esszék formavilágában „az *Emlékiratok Könyve* vajúdásának állomásait” ismeri fel, értelmezésében ezt a vonatkozást hangsúlyozza (NAGY SZ. 1989: 83–85).

Fontos szerepet kap a formai jegyek, műfaji sajátosságok vizsgálata is. Az interpretációk többsége az esszé sajátos válfajára összpontosít. A kettősség, miszerint „az esszé határvidék, filozófia és irodalom közti, mindinkább elmosódó terület” (BECK 1989: 871), ugyanakkor a „személyesség áramába” (BECK 1989: 872) tartó gondolati mozgás, segít megérteni az esszé kifogásolt gondolati csapongását, mely mint tudjuk, az elemzett kép intenciójával is rokon. Földényi F. László *Caspar David Friedrich* című könyvében mutatott rá arra, hogy „a Friedrich-képek tematikájának hiába is keresnénk az »objektív« alapját” (FÖLDÉNYI 1986: 83).

A *Mélabú*val kapcsolatos vizsgálatok azonban nem figyelnek eléggé a szövegnek arra a többletére, mely műfaji kettősségből ered, meghatározva ezáltal az értelmezések irányvonalát is. A tárgykört Angyalosi Gergely *A hiány támasza* (ANGYALOSI 1989: 649–654) című tanulmányában említi, *ekhpraszisz* helyett⁴ „festményelemzés”-ről beszélve, a kötetet pedig, mint „esszéket és rövid elmélkedéseket tartalmaz”-ó írást tartja számon (ANGYALOSI 1989: 649). Konszenzus sem a *Mélabú*, sem a kötetben megjelent szövegek egészének műfaji azonosítása esetében nem jött létre. Az elbizonytalanodásnak főként Beck András adott hangot: „ezek az írások nem annyira írói esszék, nem témájuk, inkább voltaképpení tétjük az irodalom, az írás” – vélekedik (BECK 1989: 871).

A melankóliára alapozott *Mélabú*-értelmezések kevésbé differenciáltak. Angyalosi Gergely írásában a nyelv és a szubjektum viszonyát, a „szuggesztív személyesség hiányát”-t (ANGYALOSI 1989: 653), valamint „az esszéiből kibontakozó negatívumok egyértelműségét”-t (ANGYALOSI 1989: 654) vizs-

⁴ „a képleírások [...] fórumot reprezentálnak, amely nem más, mint a megismerés. Akkor optimálisak, ha lehetővé teszik, hogy *többet* lássunk. Hiszen megismerni azt jelenti: *többet* megismerni, mást és másként megismerni” (THOMKA 1998: 36).

gálja, ezek kapcsán említi a jelölt témát. Kiemeli azt, hogy Nádas számára a világ mint nyelvi probléma érdekes, az ehhez kapcsolódó melankóliaelemzés azonban ennek háttérét alkotja csupán, mely értelmezésében tévútra tereli az esszé gondolatmenetét: „Annak ellenére, hogy a »mélabús« ember típusa egy meghatározott lelkialtként definiálódik, az ebből levont következtetések indokolatlanul [...] kitágulnak, elvesztve ezáltal érvényességüket, amely bizonyos keretek között maradvá megőrizhető lett volna” (ANGYALOSI 1989: 652). Angyalosi meglátása szerint tehát a *Mélabú*-ban „a gondolatmenet valahol átlépi önnön illetékességének határait” (ANGYALOSI 1989: 652).

TILTOTT TÉR: MELANKÓLIA

De vajon hogyan áll össze az esszé gondolatmenete? Az esszé műfaji jellemzőinek tárgyalt sajátossága mellett szerkezeti felépítésének (amely műfaji kettőséget is magyarázza) a vizsgálata vezethet el a kérdés megválaszolásához. A *Mélabú* Caspar David Friedrich *Part menti táj holdfényben* című festményének leírásán alapul, amelyet egy másik képleírás és a körük épített meditáció egészít ki. Az első leírást a mélabú hang- és szóalakjának vizsgálatáról szóló elemzés vezeti fel. Nádas értelmezésében a mélabú morfológiája és hangalakja⁵ a melankolikus lelkiállapotra jellemző tulajdonságokat hordozza: „az első szótag minden erőszakosságtól mentesen, ám élesen hasítja a térbe, amit a második szótag azonnal eltompít” (NÁDAS 1988: 47). Eszerint a melankólia a csendben, a nyelv hiányában ölt formát. Nádas értelmezésében a melankólia idején a nyelv tiltás alatt áll, a szubjektum létének kifejeződését tiltás jellemzi.⁶ Az esszé első nagy tematikus egységében a melankólia olyan térként aposztrofálódik, ahová „még nem lépett be a szó” (NÁDAS 1988: 48). E tiltott és titkos teret a halál járja át. A halál terét (a nyelvhez hasonlóan) szintén titok lengi körül, ezért a halál mindig hallgatáshoz van kötve: „nem tudni, hol a halál, és tere nem elképzelhető” (NÁDAS 1988: 55). A bevezetőben szereplő fogalmi háló (hiány, halál, tér, üresség) ontológiai térképként fogja össze az esszé szerkezetét és gondolatiságát.⁷ Nemcsak a tárgyalást készíti elő, hanem a szöveg építkezésének egészét meghatározza.

⁵ Fónagy Iván *A halálöszön és a nyelv dinamikája* című szövegében mutatott rá arra, hogy „Freud *A halálöszön és az életöszönök* (Jenseits des Lustprinzips) című művének értelmében a halálöszönön alapul maga a beszéd, a hangadás” (BÓKAY–ERŐSS 1998: 200).

⁶ A nyelvben eltemetett titkok kérdésének pszichoanalitikus megközelítéséhez lásd: ÁBRAHÁM–TÖRÖK: 1998.

⁷ A nyelv hiánya a szövegben az alkotásra irányuló tudati mozgás gátoltságát jelképezheti. Freud értelmezésében a vicc mechanizmusához hasonlóan a költő éne is a nyelvvel való játékban nyer kifejeződést. Ernst Hans Gombrich figyelmeztet arra, hogy a művészi alkotás értelmezéséhez hasznos kiindulópont lehet ennek a rokonságnak a vizsgálata. (Vö. BÓKAY–ERŐSS 1998: 142–153.)

KIÜRESEDETT VILÁG: CASPAR DAVID FRIEDRICH

A *Mélabú* latens eszménye, hogy az elemzett képzőművészeti alkotások és az általuk képviselt korszak összefüggéseit taglalva, áttekinthető elemzést adjon a melankólia megjelenési és narratív formáinak a viszonyáról. A választott korszak melankóliájának megértésében, mint láttuk, a tiltás az elsődleges közvetítő elv. Caspar David Friedrich festménye Nádas értelmezésében főként azért lép kapcsolatba a melankóliával, mert a kép által „szótlanul nézhetünk be a tiltott térbe” (1988: 48). Mit láthatunk a lét e tiltott színhelyén? Az egyik központi motívum a tekintet köré csoportosul: miként a melankolikus ábrázolások legtöbbször, az alakok Friedrich képén is ürességbe néznek, s „az üresség, a végtelen messzeség fölé” (SZÁVAI 2006: 194) hajolnak. A helyszín tehát egy kiüresedett világ. A képen látható alakok a semmi közepén állnak, ki-ki egymagában. A kép előterében kövek hevernek, a látóhatár „boltozatán súlyosan önmagukba csavarodó felhők időznek” (NÁDAS 1988: 48), a látványt az éjszakai sötét gátolja. Ezért a képen, miként a korabeli ábrázolások legtöbbször, „a természet jelképe, a lét jelképe, egy hatalmas erő megvalósulásának és megnyilvánulásának szimbóluma és alkalma” (NÉMETH G. 1978: 31). Eszerint a mélabú a sötétben, a „vak éjszakában bolyongó kicsi ember” (NÁDAS 1988: 51), aki a fényt, az utat, a kiutat keresi: miként a mesékben eltévedt figurák, úgy a szellem, az értelem üldözői is állandó és kétségbeesett hajlékkeresők. A keresés kételyekkel telített, mert ki tudná, ha a „fenyegető fénynek”, a „pisllákoló mécsesnek fényében a vasorrú bába főzi ott miazmás mérgeit” (NÁDAS 1988: 51). A melankólia nem azonosul ezzel a diabolizált világgal;⁸ az esszében a róla szóló elmélkedést a jelenre vonatkozó reflexiók váltják fel, melyek a melankólia középkori felfogását a modernnel keresztezik. A jelenben a melankólia lényeges ismérve a *keresés* motívuma. Noha a keresés a hiány egyik meghatározó kifejezője, itt mégsem szükséges rossz, nem a kiútatlanság egyik jelképe. Épp ellenkezőleg, olyan lehetőség, amely által végre „oda robognánk, ahová megérkezhetünk” (NÁDAS 1988: 52).

Bár az esszé közvetett tárgya a képleírás és az általa idézett kor, a melankólia értelmezése nem hasonul egyértelműen a romantika melankóliakoncepciójához. *Melankólia* című könyvében Földényi F. László, a történeti korok melankóliafelfogását áttekintve, a romantika korszakát olyan időszakként jellemzi, amikor a melankólia a szerelemmel lép kapcsolatba. Földényi külön kiemeli, hogy a romantika kontextusában a szerelem ideje alatt a lét elmagányosodik. E korszakban nem az egyén, inkább a szerelem vált hontalanná.

⁸ „Danténál, Alain Chartie-nál vagy Charles d’Orléans-nál: a Melankólia náluk ellenségesen viselkedő, fekete ruhás, mindig baljós híreket hozó öregasszony” (SZÁVAI 2006: 189).

Nádas a mélabú verbális és vizuális ábrázolása során azonban nem Erószot szólítja. A melankólia keresésének alapja a szeretet geometriai felfogása. Szubjektív kifejtés helyett objektív, és a „témától idegen” nyelven szól a vágyról és – közvetve – a *szeretetről*. Talán mert ahogyan Julia Kriszteva írja, „the language of love is impossible, inadequate, immediately allusive when one would like it to be most straightforward; it is a fight of metaphors” (KRISTEVA 1987: 1). A szeretet szólamai a geometriai gondolkodásra történő utalások révén kapcsolódnak össze a melankóliával. Egyes melankóliáról írt tanulmányok tanúskodnak arról, hogy a geometriai gondolkodás egyik képviselője, Spinoza, aki hasonlóan Hegelhez, „végre elvitatják tőle (ti. a szerelemtől) a melankolikussá válás lehetőségét” (FÖLDÉNYI 1992: 196). A szerelem tehát nem tárgyasulhat, csak vágyként létezhet. A *Mélabú* esetében fontos különbség, hogy a vágy nem a szerelem, hanem a szeretet iránti vágyat jelöli.

AZ OTTHON VÁGYA

Az esszében szereplő első képleírás azt sugallja, hogy a kép vágya azonos a leíróéval: mivel a képen szereplő alakok tekintete az otthont vonzza, a leíró vágya is az otthon (azaz a legfelsőbb szubjektum) megtalálására irányul.⁹ A szavak értelmét, melyet *titok* leng körül, a mitológiai utalások teszik megfoghatóvá. A felhőben rejlő arc más Nádas értelmezésében Próteusznak, az aggastyán tengeristenségnek az arcát rejti. Homéroszi eposzokból ismerjük, hogy az elveszett, tengeren hánykolódó Menelaosz számára Próteusz olyan lehetőségként van jelen, akit ha megtalálna, „megmondaná neked az utat, s a hazatérésedig előtted álló hajózás napjainak számát” (NÁDAS 1988: 77). A keresés, melyet e szöveghelyen Menelaosz hordoz, Nádas számára örök és egyetemes. „Hajlékkeresők vagyunk” – mondja. E gondolat a melankólia romantikában jellemző ismérveit idézi. A romantikában „minden ilyen gondolati aktus, kimondva vagy kimondatlanul, valaminek az elvesztéséhez köthető, s egyúttal időbeli távolságot is jelez, egy valaha volt hely iránti vágyakozást” (SZÁVAI 2006: 199).

Beck András *A szó nehézkedése* című írása (amely intenciójában „próba, próbálkozás és megpróbáltatás, semmint kritika vagy esszé” (BECK 1989: 871), egyike azoknak a szövegeknek, amelyek közvetlenül foglalkoznak a *Mélabú* értelmezésével, a kötet (ti. a *Játéktér*) „legnagyobb igényű vállalkozása”-nak tartja az esszét. Beck András a vágy kérdésével foglalkozva kiemeli, hogy a

⁹ A korszakban a jelölt szempontok összefüggő egészet alkotnak, ezért felsorolásuk az esszében kellően indokolt. Weiss János *Mi a romantika* című könyvében a romantika vallásfilozófiájával (is) foglalkozva hívja fel a figyelmet arra, hogy „nemcsak az irodalmi alkotások háttérében, hanem a legjelentősebb romantikus vallásfilozófiai kísérlet mögött is kitapinthatók bizonyos társadalomelméleti motívumok” (WEISS 2000: 122).

vágy Nádas szövegében nem mint alapvető pszichológiai-pszichoanalitikus fogalom érdekes. A hajlék iránti vágy, az otthon szüntelen keresése értelmezésében inkább egy ontológiai problémának a jelenlétére utal. „Ha van egész, ha tehát a bizonyosságot az egészbe helyezzük, akkor másfelől úgy tűnhet, épp saját bizonyosságunk alól húzzuk ki a talajt, akkor bizonyos értelemben nincsen számunkra hely: aki az egészre tekint – Nádas szavával – szükségképpen hajlékkereső” (BECK 1989: 871). Az egészben megtalált bizonyosság során Beck Pascalt említi, bár a *Mélabú*-ban szereplő pascali utalásra („A rész szempontjából gondolkodunk az egésztől.”) nem hivatkozik.¹⁰ „A világlátás geometriai ábrázolása”-nak felismerése még inkább igazolja Beck számára a filozófiai vonatkozást. „A geometriai elem itt mintha elválna némiképp a személyestől – noha hangsúlyozottan arra épül –, ami az olvasó számára a megértés problémájaként jelentkezik” (BECK 1989: 873). Érthető, hogy a geometria nyelvét Beck a kimondott szó hiányának a kifejezőjeként értelmezi, ezért értelmezésében a hangsúly a szó helyett a látás központi szerepére helyezkedik: „a *Mélabú* tétje az, hogy az érzéki szemléletből kizárjon minden esetlegességet, s egy geometriai rendbe emelje” (BECK 1989: 875).

Hogyan jelentkezik a vágy Nádasnál? Ahhoz, hogy rálátásunk legyen a vágy megjelenési formáira, szintén a szerkezeti ismérvekből kell kiindulnunk.¹¹ Lényeges, hogy a vágy a *Mélabú* második (a Friedrich képleíráshoz kapcsolódó) szerkezeti egységében lesz irányadó szempont. Míg az esszé első egységében szereplő képleírás során a mélabús ember vágya alkati kérdésként határozódik meg, a másodikban, mint láttuk, a mitológiával lép kapcsolatba. Ám az arisztotelészi koncepció („Miért, hogy mindazok, akik kimagaslóak a filozófiában vagy a politikában vagy a költészetben vagy a művészetekben, melankolikusak?”) (FÖLDÉNYI 1992: 10) átvétele helyett Nádas a mélabút a művészi létmód velejárójaként és általános emberi tulajdonságként egyaránt említi. Nádas számára a melankólia a megismerési vággyal hozható összefüggésbe; ebben a vonatkozásban a melankólia nem kiváltság és nem átok, ehelyett egyike az emberi tulajdonságoknak. Kit erőteljesebben, kit kevésbé, de jellemez, s ennyiben

¹⁰ Utalás Pascal ismert kérdésfelvetésére: „Hogyan is ismerhetné meg a rész az egészet?” (PASCAL 1978: 31–32).

¹¹ A szeretet és a szerelem természetesen nemcsak a vággyal hozható összefüggésbe: a hitre alapozott szeretet felfogása ebben a szövegkörnyezetben (ha elfogadjuk Nádas melankóliaértelmezésének romantikus alapjait) éppoly indokolt lehet. Julia Kriszteva értelmezésében a Szent Pál-i hittétel bizonyossága és egyben problematikussága is az, hogy Isten maga a szeretet. „In the love relationship we are dealing with, the stress is thus placed on its source, God, and not man, who loves his creator. [...] God is the first to love; as center, source, and falls, strictly speaking, from heaven and imposes itself with the requirement of faith” (KRISTEVA 1987: 140).

a melankólia egyetemes érvényű jellemvonás. Nádas értelmezésében Földényi¹² „az egymásnak ellentmondó és összefüggő igazságokkal mintegy bekeríti azt a holt teret, ahol épp ésszel választ már nem remélhetünk” (NÁDAS 1988: 59). A mélabú tehát ebben a szöveggörnyezetben a megismerésre, a tudásra, a tudás szeretetének kihívásaira adott válaszként jelenik meg.

A képen ábrázolt alakok magánya nemcsak a festő magányával és a képet szemlélő (és leíró) tekintet magányával lép kapcsolatba, hanem a *Mélabú* olvasójával is. „Igen, van ilyen, mondjuk magunkban, tapasztalatunkkal vagy képzeletünkkel erősítve meg a festő tapasztalását” (NÁDAS 1988: 48) – írja.¹³ A személyes kiszólalások¹⁴, valamint a birtokos személyragok következetes használata készíti elő és követi az ábrázolt világgal történő azonosulást: „sorsukban saját sorsunk nézői vagyunk” (NÁDAS 1988: 50). Miként a kép elbeszélői struktúráját, a képet szemlélő alak tekintetét is a vágy, a vágyakozás hatja át. Mert „ha a festészet befelé fordul, akkor hasonlatossá válik a zenéhez, mondta Novalis. Az így felfogott festészet szigorú értelemben véve semminél sem állapodhat meg: miként a zenének, neki is a végtelenbe irányuló akaratot és vágyódást kell kifejeznie” (FÖLDÉNYI 1986: 86).

¹² Az 50–60-as évek filozófiai diskurzusában is megjelenik a vágy tematikája. Ebben a korszakban a vágy etikai szerepének újraértékelése az irányadó szempont. Ezzel, illetve a hasadásélmény részletes elemzésével foglalkozik Tengelyi László *A vágy filozófiai felfedezése* című tanulmányában (vö. Thalassa, 1998).

¹³ A témában Földényi nem foglal állást. Mindössze egy rövid lejegyzés által tanúsítja a *Mélabú* ismeretét. A Beck András kötetéről (*Nincs megoldás, mert nincs probléma*) szóló írásában Földényi a Beck által vállalt kritikusi pozíció méltatása során ír röviden az esszéről: „Nádas Péter *Mélabú* című esszéjének kapcsán például a szerző kitér arra, hogy nem érti pontosan, miről szól az írás – ám »beleérzése« oly átható, hogy egy ponton túl az olvasó Nádas érthetlensége helyett azt veszi észre, hogy magának Becknek az érveit és gondolatmenetét nem érti világosan” (FÖLDÉNYI 1992: 854–856).

¹⁴ Julia Kriszteva hívja fel figyelmünket arra, hogy „’literature’ becomes *writing*; ’knowledge’ or ’science’ becomes the objective formulation of the desire to write, their interrelationship implicating both the ’literary’ person and the quibbling ’scientific’ specialist, thus setting the stakes where the subject is – within language through his experience of body and history”. Ez a jellemzés a melankólia írói-irodalmi és tudományos-tapasztalati meghatározása közötti különbségtétel figyelembevételére révén a Nádas által használt szempontrendszerre is alkalmazható (KRISTEVA 1980: 94).

A TÜKÖRKÉPRE SZEGEZŐDŐ TEKINTET: GEORG FRIEDRICH KERSTING

Az esszé következő szerkezeti egységében a *Part menti táj holdfényben* értelmezése a festő alkotásának jellemzésével egészül ki;¹⁵ a második és rövidebb képelemzés Caspar David Friedrich személyiségbeli tulajdonságait tárgyalja. A Georg Friedrich Kersting festette kép Nádas számára a *Part menti táj holdfényben* festőjének alkati sajátosságait hordozza. Önarckép. „Ez a par excellence tájképfestő művész önmagát festett meg e rendkívüli látomásokban, amelyek oly elragadóan bensőségesek – és nemcsak itt, hanem azokon a képeken is, amelyek nem is látni az embert” (FÖLDÉNYI 1986: 17). A műteremben uralkodó fényviszonyok, a fény helyett megjelenő visszfény, valamint az arányok fontosságát hangsúlyozó mércék és mértékek jelenléte (hasonlóan Dürer jól ismert *Melankólia* képéhez) az alkati jellemzők metaforájaként, a geometriai gondolkodás kifejezőjeként jelenik meg. Az esszé szerkezetében és témájában egyaránt kiterőnek ható részlet hangsúlyos elemmé válik, mivel emlékeztet arra, hogy „az ikonológiai hagyományban a melankóliát nem egyszer társítják a tükörrel és a tükörképre szegeződő tekintettel” (SZÁVAI 2006: 190).

A tárgyalás szerkezetében akkor következik be fordulat, mikor a két műalkotás összehasonlítását követően a melankolikus ember vágya közvetlenül is a mitológiával lép kapcsolatba. Ez képezi a szöveg harmadik tartalmi egységét. A tárgyalás számára ismét a *Part menti táj holdfényben* című kép értelmezése és a jelennel való kapcsolata a meghatározó. A romantika korában megfigyelt melankóliakonceptió e helyen szintén a jelen melankóliaértelmezéseivel kereszteződik. Tudjuk, hogy a *Part menti táj holdfényben* című kép keletkezésének kora a romantika: „A melankólia fogalma sohasem volt ennyire tág, de ennyire törékeny sem: hatalmas birodalmát a halál sűrű határkövei övezik” (FÖLDÉNYI 1992: 210). A Nádas által használt fogalom, a mélabú ezen a szöveghelyen tesz szert különös jelentőségre. A romantika idején ugyanis a melankóliát kétféle megkülönböztetés alapján használták: „az egyik, mint mélabú, nem szorul orvosi kezelésre, a másik viszont, mint endogén pszichózis, az elmeegógyászat körébe tartozik” (FÖLDÉNYI 1992: 213). A melankólia mindig a létezés mélyebb összefüggéseire utal. Míg a depresszió a tünetek alapján leírható, a melankólia inkább csak értelmezhető, körülírható. Ugyanakkor a mélabú következetes használata a melankólia konvencionális megnevezése elleni tiltakozás

¹⁵ Azt, hogy vajon a *Mélabú* műfajából következhet-e a személyes megszólalás, nehéz eldönteni. Éppen az esszé mint forma körül kibontakozó viták lehetetlenítik el a témakörben való állásfoglalást. A *Mélabú* esetében tovább kérdésként jelentkezik az esszébe ágyazott képleírás műnemi sajátossága, mely objektív, ikonológiai ismeretekre alapozó megszólalást feltételez.

kifejezőjeként is értelmezhető. Már a szimbolizmus idején ismeretes, hogy „a melankólia főnév és közvetlen származéka, a melankolikus melléknév ekkorra már szinte kimondhatatlanná vált, elhasználódott” (SZÁVAI 2006: 187).

A KERESÉS METAFORÁI: MENELAOSZ

A *Part menti táj holdfényben* című képhez visszatért értelmezés az esszé külön egységét képviseli, mivel a melankólia újabb meghatározását adja. A szerző az sugallja, hogy Menelaosz hajlékkeresését egyetemesnek kell tekintenünk, egyetemességében viszont töredékesnek is. A keresés magában hordozza a mulasztás lehetőségét, megtalálunk valamit, míg más dolgokat elveszítünk; olyan kétirányú mozgás, amelynek „irányultsága miatt mégis tevékenységnek kell minősülnie” (NÁDAS 1988: 83). Az elmúlás, a mulasztás lehetősége utal a gyász és a melankólia pszichoanalitikus megközelítéseire. Freud *A mulandóságról* címmel írt tanulmányában is körvonalazza a *Gyász és melankóliában* kifejtett gyászméletét (ERŐSS 2001: 201), „a mulandóság-érték ritkaság-érték az időben” (ERŐSS 2001: 202) – írja.

A felhőben rejlő arc más azonosítása során (a leíró számára kezdetben kétséges, hogy a felhő kinek az arcát takarja: Istenét, Gorgóét, Szilánionét, Szókra-tészét, Homéroszt vagy Próteuszt) Nádas a romantika klasszikus paradigmáit idézi, azokra reflektál. Földényi e tematikával kapcsolatosan kiemeli, hogy „a német romantikusoknál az isteni teljességre és a transzcendenciára való állandó hivatkozás majdnem olyan nyomasztó, amilyen nyomasztó viszont Locke-nál az, hogy a természetről és az emberi szabadságról szólva Istennel nem tud mit kezdeni” (FÖLDÉNYI 1986: 27). Georges Minois *Az életfájdalom története* című könyvében hasonló módon elemzi a német romantika vallásosságát. „A német pesszimizmus nem az istentagadók hitbizománya” (MINOIS 2008: 221) – írja összefoglalóan. Lényeges azonban megjegyezni, hogy „a romantikusok közül sokan hisznek még valamilyen Istenben, de ez már nem a keresztény Isten” (MINOIS 2008: 221). Németh G. Béla a német romantika jellemzésekor szintén kiemeli azt, hogy „a látomásgátlást bontó idegfeszültsége s az álom normát törő mélylélektana, az önrészvét rafinált iróniája s a túlérzelmiség groteszk lírizmusa, az elvagyódás bensőséges idillje s a világtagadás kihívó fantasztikuma, a belső monológ önmagába maró meditációja: mind ott kavargott az irány élményi, formai, műfaji újságai között” (NÉMETH G. 1978).

A legfelsőbb szubjektumhoz kapcsolódó viszony kettőssége és megosztottsága nemcsak a romantika korszakát, a Friedrich-kép belső terét, a festő személyét, hanem a kép (modern) értelmezői tekintetét is áthatja. Friedrich feljegyzéseiből tudjuk, milyen gyakran írja le Istenhez kapcsolódó, ambivalens viszonyát. Friedrich elemzett képén a fény és a sötétség között gátolt az átjárás,

mindent áthat a távlat és az üresség. Földényi F. László mutatott rá arra, hogy „a táblaképfestészet történetében egyetlen festő sem mert olyan leplezetlen kíváncsisággal közeledni a valláshoz, mint Friedrich. Ez nem egyszerűen az érdeklődés jele; inkább arról árulkodik, hogy Isten tárggyá változott, és a korábban reá irányuló hit immár az ismeretlenbe fut ki” (FÖLDÉNYI 1986: 100). Ugyanakkor „a korabeli természetfilozófia olyan képviselőivel szemben, akik a természetben a harmóniát, bensőséget, egyetemes kibékülést láttak (Novalis, Schelling, Oken), Friedrich alighanem azokkal értett egyet, akik a természetben egyszerre érezték meg Istennek a jelenlétét, valamint az örök pusztulást, az életet és a halált, ami között kibékülésről, az ellentétek feloldásáról szó sem lehet” (FÖLDÉNYI 1986: 75).

A *Mélabú* gondolatmenete azt tükrözi, hogy a melankólia már nem a művészi létmóddal járó, szükségszerű állapot, hanem a gondolkodásra, tudásra elkötelezett egyén létének titkolt, csenddel kísért kifejezője. A megismerés vágya a melankolikus ember vágya. Mert a tudás elkötelezett híve képes felismerni a lét végétét. Nádas esszéjében a melankólia a keresés azon formájaként értelmeződik, amely a megismerés iránti vágy és a szeretet interakcióján alapul. Feltárul egy tiltás, miközben egy másik igazságot homály fed el. Ilyen értelemben a melankólia nem totalizálható. Bár egyetemes, mégis kevés ember sajátja, mert a megismerés formái sem jellemeznék egyszerre és mindenkit.

IRODALOM

- ÁBRAHÁM Miklós és TÖRÖK Mária 1998. Rejtett gyász és titkolt szerelem. *Thalassa*, 2–3. sz.
- ALMÁSI Miklós 1988. Egy tisztességes mondat titkai. *Kortárs*, 9. sz.
- ANGYALOSI Gergely 1989. A hiány támasza. *Életünk*, 7. sz.
- BECK András 1989. A szó nehézkedése. *Jelenkor*, 9. sz.
- BLAISE Pascal 1978. *Gondolatok*. Budapest
- BÓKAY Antal és ERŐSS Ferenc 1998. *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Budapest
- ERŐSS Ferenc 2001 (szerk.). *Sigmund Freud művei IX. – Művészeti írások*. Budapest
- FÖLDÉNYI F. László 1986. *Caspar David Friedrich*. Budapest
- FÖLDÉNYI F. László 1992. *Melankólia*. Budapest
- FÖLDÉNYI F. László 1992. Irodalmon innen, kritikán túl. Beck András: Nincs megoldás, mert nincs probléma. *Jelenkor*, 10. sz.
- FÖLDÉNYI F. László 2005. Párizs, melankólia. 2011. 10. 11-i megtekintés, *Élet és Irodalom*, http://www.es.hu/foldenyi_f_laszlo;parizs_melankolia;2005-12-30.html
- KRISTEVA Julia 1980. *Desire in Language. A Semiotic Approach to Literature and Art*. Edited by Leon S. Roudiez. New York
- KRISTEVA Julia 1987. *Tales of love*. New York
- MINOIS Georges 2008. *Az életfájdalom története*. Budapest
- NAGY Sz. Péter 1989. Nádas Péter: Játéktér. *Alföld*, 4. sz.

- NÉMETH G. Béla 1978. *Az egyensúly elvesztése. A német romantika*. Budapest
- SZÁVAI Dorottya 2006 (szerk.). *Poppea fátyla. Jean Starobinski válogatott tanulmányai*. Budapest
- SZEGEDY MASZÁK Mihály–HAJDÚ Péter 2001 (szerk.). *Romantika: világgép, művészet, irodalom*. Budapest
- TENGELYI László 1998. A vágy filozófiai felfedezése. *Thalassa*, 2–3. sz.
- THOMKA Beáta 1998 (szerk.). *Narratívák 1. Képelemzés*. Budapest
- WEISS János 2000. *Mi a romantika?* Pécs

Extremes Meet

(Nádas Péter: *Mélabú/Melancholy*)

Mélabú (Melancholy) by Péter Nádas (1988) is, by genre, a short story and/or a description of a painting; its topic is melancholy, mournfulness. Since in Nádas's presentation the linguistic definition of melancholy is impossible, he approaches the explanation of melancholy by the descriptive strategy of a painting: the object of explanation for him is *Seashore by Moonlight* by Caspar David Friedrich. Melancholy creates a connection between the narrative time of the essay, the painting's time of creation (Romanticism) and the time of the event in the painting. He engaged in a dialogue between certain artworks of melancholic romanticism viewed from the present and their creators. By means of this dialogue, the sensibility of the two eras shows similarities, and the interpretations of melancholy reveal the preconditions for each respectively.

Keywords: Péter Nádas, Caspar David Friedrich, Georg Friedrich Kersting, melancholy, desire, lack, search, recognition, description of painting, Romanticism

Kocsis Árpád

NEMZET ÉS RADIKALIZMUS

Nation and Radicalism

Nemzet és radikalizmus – Egy új pártcsalád felemelkedése. Szerkesztette Lánczi András. Századvég Kiadó, Budapest, 2011

Több jelenség is időszerűvé teszi a Lánczi András szerkesztette *Nemzet és radikalizmus – Egy új pártcsalád felemelkedése* című tanulmánykötetet. Gondoljunk csak Anders Behring Breivik tetteire, aki július 22-én Oslóban 8 személy, majd pedig még ugyanazon a napon Utŕya szigetén 68 ember életét oltotta ki, s akiről hamarosan kiderült, hogy a norvég Haladás Párt iszlámellenes ideológiájának odaadó híve volt, könyvében pedig kitér a magyarországi Jobbikra, a Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalomra és a Szerb Szocialista Pártra is. Nem elhanyagolható körülmény az sem, hogy a – *Nemzet és radikalizmus* kötetbe csak említés szintjén belekerülő – Svéd Demokraták radikális pártja 2010 szeptemberében első ízben szerzett helyet a Riksdag épületében, Finnországban pedig 2011 áprilisában a jobboldali populista Igazi Finnek pártja – a 4 évvel korábbi eredményét megnégyszerezve, a szavazatok megközelítőleg ötödével – a kormánykoalíció részévé vált. Általános jelenség, hogy a munkanélküliség elharapózása és a kilátástalanság a szélsőséges pártok támogatottságának növekedésével jár. A tíz, jobbra egyetemi MA-hallgató és doktorandusz által írt kötet egyik legfőbb érdeme, hogy a jelenségek bemutatásán túl, a radikális pártok népszerűségének okait, a társadalomban betöltött szerepüket is igyekeznek feltárni.

MINEK NEVEZZELEK?

A politikatudományban a jobbközép pártoktól, elsősorban társadalmi-ideológiai kérdésekben jobbra lévő tömörülések megnevezése szerteágazó. Egyes szerzők radikális jobboldali, szélsőjobboldali (far-right vagy extreme right), új jobboldali, bevándorlásellenes, neonáci, neofasiszta, elitellenes, nemzeti populista, proteszt,

etnikai, tekintélyelvű, kormányellenes vagy ultranacionalista pártokról beszélnek. A témában először az észak-karolinai Duke Egyetemen tanító Herbert Kitschelt és Anthony McGann írt átfogó elemzést *A radikális jobboldal Nyugat-Európában* címmel (The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis). Ők elvetik az újfasiszta, neonáci megnevezéseket, mondván, hogy a szélsőjobboldali pártok tudatosan elhatárolódnak a két világháború közti totalitárius eszméktől. Piero Ignazi, a Bolognai Egyetem politikatudományi tanára az Olasz Szociális Mozgalom példáján arra mutat rá, hogy a főként a '80-as évek után létrejövő új pártok nemcsak hogy nem vállalják a totalitárius eszmékkel való rokonságot, de lényegi kérdésekben (például a gazdaságpolitikában) ellent is mondtak neki. A holland Cas Mudde pedig úgy véli, amennyiben a nacionalizmushoz xenofóbia társul, akkor nativizmusról (bennszülöttség) beszélünk, míg ha mindez tekintélyelvűséggel párosul, akkor radikális jobboldaliságról. Pippa Norris, a Harvard Egyetem tudós asszonya is a radikális jobboldal megnevezést tartja a pártcsaládra leginkább helytállóknak. Szerinte a szélsőjobboldali jelző sem illik rájuk, hiszen az idetartozó a csoportosulások túllépik a demokratikus politizálás határait, a radikális jobboldaliak pedig legfeljebb csak súrolják. Ha „pusztán” bevándorlás- és kisebbségellenesek, de megnyilatkozásaikat erőszak-tétel nem követi, nem sorolhatók a szélsőjobboldal kategóriájába.

A kötet szerzői következetesen Norris terminológiáját alkalmazzák.

A vizsgálódás nem vezetne eredményre, ha a jobboldal szélén elhelyezkedő európai pártokban nem lennének közös pontok. Legfontosabb ismertetőjegyük az etnocentrizmus, mely magán viseli a hagyományos nacionalizmus és a bevándorlás (Nyugat-Európa) reakciójaként kialakult idegenellenességet. Ebből következő másik ismérv a jóléti sovinizmus (állami támogatásokat csak az „öslakosok” kapjanak) és az euroszkepticizmus. Ugyancsak közös jellemzőjük a rendpártiság és a tekintélyelvűség, ám ez utóbbi különböző mértékben jut kifejezésre a pártcsalád tagjai közt. (A Jobbiknál nem egyetlen személy köré szerveződik a párt, az Északi Ligában viszont Umberto Bossi, a Nemzeti Frontnál meg Jean-Marie Le Pen neve egybeforrt a pártéval.) Választótáboruk is hasonló. A legújabb kutatások szerint a társadalom periferiájára került állampolgárok, a modernizáció vesztesei (alacsony képzettségűek, kékgallérosok, munkanélküliek) közül kerülnek ki a radikális pártok hívei. Hannah Arendt már *A totalitarizmus gyökerei* című 1975-ös munkájában felismerte, hogy a szélsőséges retorika hatásának a társadalmi tökével, civil szervezeti tagsággal nem bíró izolált választók vannak leginkább kitéve. A választótábor harmadik jellemzője a regnáló politikai elitből való kiábrándultság, az ún. anti-establishment attitűd. Ehhez pedig szorosan kapcsolódik a bevándorlásellenesség attribútuma. A kötet szerzői e négy tényezőt a keresleti oldal kategóriája alatt tárgyalják, ezek lennének a választók elvárásai. Ezzel szemben a kínálati oldal nem az állampolgárok, hanem

a pártok és intézmények felől közelíti meg a kérdést: mi eredményezi a radikális pártok felfutását? Egyik elmélet szerint akkor nyer teret egy radikális párt, ha a jobboldal legerősebb tömörülése a centrum irányába nyit (Fidesz–Jobbik). Ugyanez megtörténhet akkor is, ha a vezető párt a jobboldal széle felé mozdul el, s így legitimitást biztosít egy radikális párt számára. A baloldal erejének csökkenése is új párt születését eredményezheti. Erre a legjobb példa a kötetben külön nem tárgyalt amerikai Tea Party Movement. Kínálati szempontból fontos a választási rendszer is. A kötetben szereplő legsikeresebb pártok (például az Osztrák Néppárt, a norvég Haladás Párt) eredményei arányos választási rendszerben születtek. Ennek az a magyarázata, hogy többségi rendszerben a közvetett, pszichológiai hatás folytán sokan azok közül is a mérsékeltbb pártra adják le voksukat, melyek amúgy szimpatizálnak a radikálisokkal. Az sem mindegy, hogy európai parlamenti (EP) vagy országos választásokról van-e szó. Az EP-választásokon általában jobban szerepelnek a radikális pártok a voksolások kevésbé közvetett hatásai és a kisebb tét miatt. Végül a kínálati oldalhoz tartozik a média szerepe is. A tanulmányírók többsége párhuzamot lát a szenzációhajhász újságírás és a radikális pártok sikeressége között. Minél többször hangzik el ugyanis az ún. mainstream médiában a radikális párt neve, minél nagyobb a perpatvar körülötte, annál több választó figyel fel rá.

Érdekes egybeesést mutat a nyugati és keleti radikális pártok gazdaságpolitikája is. A vizsgált nyugati pártok fele nyíltan baloldali gazdasági politikát képvisel, köztük a legjelentősebb francia Nemzeti Front, az Osztrák Szabadságpárt és a Dán Néppárt is. A szociális biztonság kérdésének meglovagolása Keleten is bevett eszköz. A szociokulturális konzervativizmus és a kisebbségellenesség mellett a stratégiai fontosságú vállalatok (vissza)államosítása (Jobbik, MOL), az alapvető élelmiszerek árának csökkentése (Nagy-Románia Párt) és a szociális minimum meghatározása (Szlovák Nemzeti Párt) számos választó fantáziáját megmozgatja. Nyugati és keleti radikalizmus közt különbségek is adódnak. Mindenekelőtt az, hogy az ellenségképet Nyugaton a bevándorlók, Keleten pedig leginkább a kisebbségek alkotják. E rendszerből egyedül a Szerb Radikális Párt lóg ki: esetében az irredentizmus, a Nagy-Szerbia a mozgatóerő.

A *Nemzet és radikalizmus* szerzői végül pár téves hipotézissel is leszámolnak. Egyik ilyen, hogy a radikalizmus életkori sajátosság. Kutatásaik bebizonyították, hogy a vizsgált 13 radikális párt közül egyedül az Osztrák Néppárt élvez kiemelkedően nagy támogatást a fiatalok körében. A Brit Nemzeti Párt és a Nagy-Románia Párt kifejezetten alulreprezentált a 18–30 éves korosztály körében, de a Dán Néppárt, a Szerb Radikális Párt, a bolgár Ataka, a belga Vlaams Belang és az olasz Lega Nord szavazóinak zömét sem a fiatalok képezik. Az egyik legmeglepőbb eredménye a szavazóbázis lakóhelyének, a város–vidék ellentétpár vizsgálása során derült fény. Érdekes sajátossága a radikális pártok-

nak, hogy a legtöbbje a vidékhez kötődik, a kisebb lélekszámú településeken a legerősebbek (kivétel ismét az FPÖ, mely Bécsben is népszerű). Többségüket meglepő módon a mezőgazdaságban dolgozók alapították. Az sem igaz, hogy a kelet-európai radikálisok azokon a helyeken a legerősebbek, ahol nagy létszámú kisebbség él. Kivétel itt is akad: a romaellenességéről hírhedt Jobbik Kelet-Magyarországon a legerősebb. Markáns összefüggés a vallás és a radikalizmus között sincs, noha a vizsgált pártok többsége keresztény értékeket képvisel, ez mégsem tükröződik a társadalmi bázis tekintetében. Csak Svájcban, Szlovákiában és Szerbiában felülreprezentáltak a radikális pártok az aktív vallásgyakorlók közt. Viszont beigazolódott a nézet, hogy a férfiak jobban vonzódnak a radikalizmushoz. Szignifikáns összefüggés egyedül (s ez is meglepő!) Szerbiában nem adódott e kérdésben.

KARLOBAG–OGULIN–KARLOVAC–VIROVITICA

Döme Zsoltnak, a Budapesti Corvinus Egyetem politikatudomány szakos, zentai származású MA-hallgatójának *A hágai rab foglyai* című írásában a legfőbb erény, hogy nem csak a külföldi olvasóknak írta meg tanulmányát a Szerb Radikális Pártról (SRS), de a vajdasági olvasó is újdonságokat talál benne, Döme Zsolt meglátásaival azonosulni tud.

A tanulmány szerzője az SRS történetét három időszakra osztotta, határvonalként a 2000. október 5-én lezajlott demokratikus fordulatot és a Tomislav Nikolić által vezetett csoport kiválását vette. Kevésbé tudott tény, hogy az SRS 1991. február 21-én a Szerb Csetnik Mozgalomból és a Népi Radikális Pártból (Nikolić vezetésével) kivált csoportból alakult meg. Nikolić tehát már akkor is „szakadárként” asszisztált egy új párt létrejötténél. Ám a párt elnökének Vojislav Šešeljt nevezték ki. Az SRS történetének első harmadát a Szerb Szocialista Párttal való kutya–macska barátság jellemezte. Az 1992. májusi választásokon 30 százalékos feletti eredményt felmutató radikálisokat Slobodan Milošević kettős céllal támogatta – írja Döme Zsolt. Szükség esetén koalíciós partnerré tehetné őket, ugyanakkor a nemzetközi politikai szereplők előtt is megmutathatta, hogy az aktuális hatalom alternatívája még rosszabb. A szerző szerint a szocialisták teljhatalmának legfőbb oka az volt, hogy Szerbiában az 1990-es évek előtt nem alakult ki széles tömegbázisú antikommunista, liberális ellenzék, s emiatt a politikai pluralizmus „felülről bevezetett” volt csupán, s nem párosult valódi rendszerváltással. Így telt el a 90-es évekből 8 év. Az 1990 és 1998 közötti pszeudodemokráciát követően pedig 1998 márciusában felállt a vörös–fekete koalíció. A szocialisták a Jugoszláv Baloldal nevű párttal és a radikálisokkal 2 évig voltak hatalmon. Ehhez az időszakhoz kötődik az egyetemek autonómiájának csorbítása és az ellenzéki média elhallgattatása. A bársonyos vagy bulldózerfor-

radalom után a radikálisok támogatottsága jelentősen visszaesett. A következő választások sorban az örök második szerepét osztották rájuk, támogatottságuk viszont újra 30 százalék feletti. Három évvel később a párt elnöke önként feladja magát a Nemzetközi Büntetőtörvényszéknek, a párt operatív irányítását pedig Nikolić veszi át. A következő fordulatot 2008 szeptembere hozza meg, amikor a stabilizációs és társulási egyezmény elfogadása felett a hágai vádlott és Nikolić összekülönbözött. Šešelj árulónak minősíti valamikori jobbkezeit, s 17 társával együtt kizárja őket a pártból. Az ellentét a Haladók és a radikálisok közt 2010-re pereskedéssé fajult. A titkosszolgálat értesülései szerint Šešelj merényletet rendelt meg Nikolić ellen.

A radikálisok sikerének egyik záloga a jól irányítható szavazói bázisa. A felmérések rámutattak, hogy az SRS-re szavazók többsége a társadalmi-gazdasági változások veszteségeinek (transition losers) érzi magát. Legnagyobb arányban a középiskolai végzettségűek szavaznak rájuk (100 szavazójukból 45-en), az egyetemest és szakközépiskolát végzettket a legkevésbé. A radikális hívek attitűdvizsgálata során négy sajátság domborodik ki: a Milošević-rezsim kedvező megítélése, a nacionalizmus, a nemzetközi szervezetek elutasítása és a tradicionalizmus. Az SRS példája is bizonyítja, hogy Herbert Kitschelt és Anthony McGann megállapításai helytállóak: az újfasiszta jelző nem illik rá a radikális jobboldali pártokra. Az SRS nem vállal közösséget a két világháború közti totalitárius eszmével. Antiszemitának sem mondható a párt, állapítja meg Döme, noha megjegyzi, hogy amikor Šešelj volt Zimony község elnöke, a városvezetés engedélyezte a korábban műemlékvédelem alatt álló zsinagógának éjjeli szórakozóhellyé való átalakítását. A helyi csatározásokon túl a nemzetközi rendszert is kritikával illetik. A párt globalizációellenes, számos politikai és kulturális ügyben (melegfelvonulás, NATO-csatlakozás) pedig illiberális. Ennek ellenére gazdaságpolitikai szempontból a magánosítást szorgalmazza, támogatja a piacgazdaságot. Nem véletlen az ellentmondás: szociális demagógiájuk, munkateremtési ígéreteikhez a piacgazdaság fejlesztésén keresztül vezetne az út. A stratégiai iparágakban azonban óvatosak, az állami tulajdonrészt megőriznék. Sajnos a tanulmányíró az SRS támogató bázisát nem járta körbe, következtetésképp a párt finanszírozásáról nem kapunk átfogó képet. Döme Zsolt kezét bizonyára a szerbiai pártpénzezési rendszer átláthatatlansága kötötte meg.

Az SRS politikája elsősorban nem a kisebbségek ellen irányul, noha a „siptárokkal” szemben ellenséges. A délszláv háborúk alatt megtervezett Nagy-Szerbiáról, a Karlobag–Ogulin–Karlovac–Virovitica nyugati határvonalról a mai napig nem mondtak le. Manapság Kosovo státusa vált az SRS központi problematikájává. A radikálisoknak sajátos szubkultúrát sikerült teremteniük, melyben az ifjúsági mozgalmakkal való összeköttetés csakúgy megfér, mint a turbófolk zenei stílus dicsőítése. Az SRS „himnusza”, Baja Mali Knindža muzsikája is e

zenei irányzatba sorolható. A muskátli zenétől és hegyi tangótól függetlenül az SRS támogatottsága folyamatosan csökken, a Haladók számos szavazót elvonzottak előlük. A párt jelenlegi alelnökének, Dragan Todorovićnak és a párt tagságának egyedüli reménysége Vojislav Šešelj mihamarabbi hazatérése.

NI DROITE, NI GAUCHE – FRANÇQIS!

Érdekes utat járt be a francia politikában a Front National (FN), derül ki Szabó Márk tanulmányából. Attól függetlenül, hogy 1972-ben alapították, a francia radikalizmus és magának a párt vezetőjének, Jean-Marie Le Pennek a története jóval korábbra nyúlik vissza. Az 1956-os szuezi fiasco és az 1954-ben kitört, nyolc évig húzódó algériai függetlenségi háború, valamint a negyedik köztársaság életképtelensége hívta életre a – némileg meglepő módon, az agrár- és kisvállalkozó szférából sarjadó – francia jobboldali radikalizmust. Míg 1945 és 1958 közt 25 kormány 15 miniszterelnöke váltogatta egymást, s ráadásul 256 napig kormány nélkül állt Franciaország, a vidéken adóellenes mozgalom szerveződött. A Francia Testvériség és Szövetség (UFF) hosszú távon életképtelennek bizonyult, viszont előkészítette a terepet a Nemzeti Front létrejöttéhez. Le Pen kitűnő érzékkel egyeztetette össze a vidék, a „valódi” (s nem kozmopolita, nem nagyvárosi) Franciaország érdekét az afrikai gyarmatait elvesztő emberek csalódásával. Le Pen az antikapitalista retorika helyett a nyolcvanas évtizedben a nyugati világ egy részében a komoly népszerűségnek örvendő liberális gazdaságpolitikát választotta. Ugyanakkor az FN is, hasonlóan a Szerb Radikális Párthoz, nem tántorodik vissza a populista szölamoktól sem, gazdaságpolitikájában újabban fel-feltűnik a protekcionizmus és a piacritikus hozzáállás is. (Noha ideológiailag semlegesnek tartja magát: Ni droite, ni gauche – Françqis! – Azaz: Se nem jobb, se nem bal: francia!) Megtervezett lépés az is, hogy a kilencvenes évektől kifejezetten épít a keresztény szimbolikára, a muzulmánellenességre és az antiszemitizmusra. Az eredmények nem is maradnak el, a 2002-es elnökválasztás második fordulójába Jacques Chirac mellett Le Pen jut be. Ám a közel negyven év alatt ez az alkalom volt az egyetlen, amikor az FN közel került a hatalomhoz. Az elbástyázás évei után Nicolas Sarkozy mutatott újat: a belügyminiszterré kinevezett politikus szisztematikusan sajtótította ki a korábban az FN-monopóliumának számító közbiztonság, bevándorlás és identitás kérdését.

Az a tény, hogy a Front National 40 évig életképes maradt, kétségkívül Le Pen érdeme. A pártot erősen decentralizálta és elnökközpontúvá formálta, s párton belüli tiszteletét még a pártszakadások sem tudták erodálni. A francia, s csakis a francia érdeket védő politikus egyike azon kevés európai atyafinak, aki Szaddám Huszein melletti kiállását bagdadi látogatással is kifejezhette, kü-

lönösebb következmények nélkül. Rajta kívül ezt csak az Osztrák Néppárt ura, Jörg Haider és Vojislav Šešelj kockáztatta meg. A hatalmat 2010-ben lányára, Marine-re átruházó Le Pennek még elnöki tisztségében kellett megérnie az FN lassú hanyatlását. A 2006–2009-es időszak alatt a radikális jobboldal elutasítottsága 7 százalékponttal, 77 százalékra emelkedett, miközben a támogatók aránya 26-ról 18%-ra apadt. Szabó Márk a népszerűségvesztés mögött mindenképp a Nemzeti Front „désextremisationját”, vagyis a szélsőségeségétől való megfosztását hozza fel indoknak. Ezt bizonyítja az az adat is, hogy míg 2006-ban három franciából kettő a demokráciára veszélyesnek tartotta Le Penéket, 2010-ben már csak a megkérdezettek fele volt ezen az állásponton. „Nagy szerencsétlenségére Franciaország éveken keresztül Európa legerősebb szélsőjobboldali pártjának szolgált otthonul. Önt hallgatva, Le Pen úr, boldog vagyok, hogy ennek örökre vége!” – jelentette ki Sarkozy elnök az Európai Parlamentben 2008-ban. Az államfői profécia jellemzi talán a legjobban a francia jobboldal helyzetét.

ÖSTERREICH ZUERST!

Az európai jobboldali radikalizmus második alappártja s több tömörülés etalonja az Osztrák Szabadságpárt (Freiheitliche Partei Österreichs, FPÖ). A *Nemzet és radikalizmus* című kötetben ismertetett pártok közül az FPÖ kötődése a legerősebb a hitleri nemzetiszocializmushoz. A párt előtörténete az első világháborút megelőzően alapult antiklerikális, nacionalista és liberális mozgalmak létrejöttével veszi kezdetét, majd folytatódik a Német–Osztrák Köztársaságban (Republik Deutschösterreich). Az 1956-ban megalakult párt tagjai közt pedig előzőleg számosan a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) vagy a náci párt valamely szatellitszervezetének voltak élharcosai, 1945 után pedig a szocializmusellenes-antiklerikális Függetlenek Szövetségét támogatták. Például az FPÖ első elnöke, Anton Reinthaller korábban SS-tiszt és a Reichstag NSDAP-képviselője volt. A párt hagyományai miatt nehezen is talált magának szövetségest, mígnem Friedrich Peter pártelnök liberálisabb eszméket nem kezdett el vallani. A liberális szárny 1986-ig dominált, ám akkor Jörg Haider színre lépésével az FPÖ határozottan jobbra tolódott. Innentől kezdve válik az Osztrák Szabadságpárt igazán népszerűvé – rajzolta meg egy sikertörténet útját Hajdú János a *Nemzet és radikalizmus* című kötetben. Jörg Haider 1999-ben megnyeri a karintiai tartományi választást, sőt 2000 januárjában, az európai közvélemény felhördülésére, a Néppárttal közösen, kormányerővé válik. Azonban a hatalom lesz a populista radikális párt végzete. Ám ehhez kellett még a 2002-es pusztító árvíz is, melynek során az FPÖ sürgette adóreformra szánt pénzt a kormány az árvízi védekezésre volt kénytelen elkölteni. A 2002. évi választáson hatalmasat bukott a párt, a parlamenti frakció létszáma 52-ről 18 főre csökkent. A Néppárt

viszont újból őket választotta. A Szabadságpárt fiasokja után Haider kilépett a szervezetből, s 2008 nyarán már a karintiai alapokon nyugvó Szövetség Ausztria Jövőjéért (BZÖ) párttal szerzi meg a szavazatok 10 százalékát. A népszerűséget azonban már nem sokáig élvezheti, 2008 októberében Haider egy autóbaleset áldozata lett. Utólagosan is bizonyítja megkerülhetetlenségét, hogy az osztrák bulvárlapok még manapság is egy-egy hírmorzsa révén címlapon hozzák nevét. Az FPÖ sikeréhez azonban nem lett volna elég Haider személyisége.

Az Osztrák Szabadságpárt azon kevés radikális párt közé tartozik, amelynek szavazótáborában jelentős számban szabadfoglalkozású, magasan képzett értelmiségieket is találhatunk. Az FPÖ még előpártjától „örökölte” őket. A 20% fölötti sikerhez (1994–1999) viszont újabb szavazói csoportok meghódítása is kellett. Haider a bevándorlásellenes eszmével egy olyan témát talált, melyre leginkább a fiatalok, s a legmagasabb a munkanélküliségi arányú városi (elsősorban bécsi) állástalan férfiak voltak vevők. A párt ideológiai rugalmasságát bizonyítja, hogy Karintiában az idegenellenességet a germán–szláv, osztrák–szlovén ellentétre módosította. Emellett a Szabadságpárt sikeréhez számos szatelliteszervezete is hozzájárult. Jól irányított vállalkozói tömörülése, a családok érdekeiért alapított mozgalma, legényegyletei (Burschenschaft) és ifjúsági szervezete számos szavazatot hozott a pártnak. (A 16–18 éves választók körében 2008-ban a szavazatok 44 százalékát gyűjtötte be.) A kormánykoalícióban való részvétel során a párt teljes ideológiai rendszere megszületett, melyben a NATO-ellenesség, a család védelme, az iszlamizáció elutasítása, az EU hatáskörének csökkentése, a kis- és középvállalkozásokon alapuló gazdaságpolitika és az energiafüggetlenség feloldására törekvés is helyet kapott. A jelentős médiakapcsolatokkal bíró FPÖ újságjaival és honlapjaival még Haider Szaddám Huszeinnél tett látogatását és Kosovo függetlenségének ellenzését is az „osztrák haza” megőrzéséért tett gesztusaként tudta beállítani.

A HARMADIK UTAS

A francia Nemzeti Front és az Osztrák Szabadságpárt mellett az európai radikális politikai csoportosulások harmadik referenciapontja a Dán Néppárt (Dansk Folkeparti, DF). Az októberben 15. születésnapját ünneplő párt elgondolásai sorra visszaköszönnek a norvég Haladás Párt, a Svéd Demokraták radikális pártja és az Igazi Finnek programjában. A választásokon 10–15 százalékos eredményt elérő DF sikere abban áll, hogy a skandináv országok politikájában addig ritkán említett problémákat vetett fel, mindenekelőtt az európai iszlám közösség kérdését.

A dán radikális pártok története Mogens Glistruppal és pártjával, a Haladás Párttal vette kezdetét 1973-ban. Glistrupék az adóterhek és a túlburjánzó bü-

rokrácia ostorozása révén hamar a közérdeklődés fókuszába kerültek. Glistrup azonban nem bizonyult tehetséges vezetőnek, a haladók az antipárt jelleget nem tudták lemosni önmagukról, lehetséges koalíciós pártként senki sem gondolt rájuk. Emiatt Pia Kjaersgaard asszony, a párt mérsékeltebb szárnyát vezető, kitűnő szónoki képességekkel bíró politikus 1995-ben több társával kivált a haladók közül, s megalapította a Néppártot. A DF a pártrendszer minőségileg új elemét képezte, mely (az adóterhek bírálatát elhagyva) az iszlámmellenes diskurzust ügyesen vegyíti az etnonacionalizmussal. Létezését a politikai elit elismerte, olyannyira, hogy a 2001 óta létező konzervatív–liberális kisebbségi kormány külső támogatója – írja Polgár Tamás *Az adóellenes neoliberalizmustól az idegenellenes nemzeti konzervativizmusig* című tanulmányában.

Ez a pozíció lehetőséget teremt a párt számára, hogy miközben ellenzi Dánia EU-tagságát (de támogatja a NATO-csatlakozást!), üdvözli a Mohamed-karikatúrákat, addig a kormány parlamenti beadványainak és a költségvetésnek az elfogadásával legitimizálja magát. A Nemzeti Fronttól alapvetően ez különbözteti meg: míg Le Pen hiába küzdött közel negyven évig a kormányra kerülésért, újabban ráadásul Nicolas Sarkozy désextremisationjával, s mindig meg kellett elégednie a második hellyel, addig a Dán Néppárt szinte a kormány tagjának nevezhető. De nem ténylegesen, mint a másik nagy európai referenciapárt, az Osztrák Szabadságpárt, mely a hatalomba bukott bele. Abban azonban hasonlóak, hogy mindhárom csoportosulás erős hierarchiára és a vezető autoritására épül. A szigorú pártfegyelemre Koppenhágában is szükség van, hiszen általában ez biztosítja számára, hogy egységesen tudja támogatni a kisebbségi kormányt. Ugyancsak a radikálisok malmára hajtja a vizet, hogy a hagyományos konzervatív–liberális dimenziójú választói magatartás felbomlóban, s egyre többen választják harmadik utas megoldásként a munkahelyek megőrzését propagáló Néppártot.

ZAUBERFORMEL

Az európai radikális pártok érvényesülésének az egyik legfontosabb tényezője a választási rendszer. Ezt bizonyítja a Svájci Néppárt (Schweizerische Volkspartei, SVP) példája is, amely 1971-es megalakulása óta folyamatosan kormányon van. Természetesen ez az ún. svájci varázsformulának tulajdonítható, amelynek lényege, hogy a hétfős Szövetségi Tanácsba a négy legnagyobb párt tagjait választják. Ám ami a párt történetének kezdetén előny volt, hiszen a hatalom részesévé tette a pártot, ma hátrány: noha az SVP a legnagyobb svájci párt, jó esetben is csak két képviselőt delegálhat a Szövetségi Tanácsba. A parasztokat és kereskedőket tömörítő szervezetek társulásával létrejött Néppárt akaratát továbbra is csak a (Svájcban előszeretettel alkalmazott) népszavazások útján tudja érvényesíteni. Hogy egy radikális pártról van szó, a választási

programja mellett éppen ezen referendumok kérdéseiből derül ki. Dúró József és Hajdú János tanulmányukban épp emiatt részletesen elemzik a népszavazások eredményeit. Honosítási törvény szigorítása: igen, ENSZ-csatlakozás: nem, EU-csatlakozás: nem, minaret építése: nem, Kelet-Európával való együttműködés: nem, cannabis legalizálása: nem, bűnöző életmódot folytató bevándorlók kiutasítása: igen. Ezek voltak az SVP válaszai az elmúlt 10 év legfontosabb népszavazási kérdéseire. Látni kell azonban, hogy a Zaubermormel itt is megköti a kezüket: nehezen tudja véghezvinni akaratát azokban az ügyekben, amelyekben álláspontja a többi pártétól eltér. Ami azonban nem fér bele a népszavazások keretébe, belefér a választási programba. Ebben például olyan kitételeket találunk, minthogy egy bevándorlónak legalább 25 évig kell egy országban dolgoznia ahhoz, hogy ne jelentsen veszteséget otlété. A program más pontjai a külföldi segélyek felülvizsgálatát tartják szükségesnek, a gazdacsaládok megsegítését szorgalmazzák, és külön kitétel az 1968-as generáció szellemiségét bírálja. Habár a mezőgazdaság támogatásában a Svájci Néppárt (melynek tagsága egyötödrészben gazda) a Nemzeti Fronttal egy célt követ, a párt strukturáltsága mégsem a Le Pen-i princípiumokat idézi. Christoph Blocher, a párt vezetőjét a svájci Jörg Haiderként emlegetik. Pedig Blocher közel sem él olyan „túlfűtött” életet, mint a megboldogult Haider, ám a sajtót és a párthoz kötődő szervezeteket legalább olyan jól kezeli. Blocher Karintiája Zürich, a párt vezérgondolatai is az ott székelő Zürichi Körtől erednek. Az SVP-nek külön női, ifjúsági és nyugdíjas tagozata van, újságjainak több tízezer előfizetője, honlapjait pedig naponta mintegy húszezren látogatják. Blocher hatalmát a róla tanulmánykötetet író Fredy Gsteiger jellemezte talán a legfrappánsabban: „Blocher úgy irányítja a pártját, mintha olyan labdarúgó-egyesület lenne, melynek egy személyben ő a klubelnöke, főszponzora, edzője és középcsatára.”

BREIVIK CSAPDÁJÁBAN

Polgár Tamás érdeme, hogy a tanulmánykötetben egyedüli módon egy radikális párt pénzügyi hátterét is feldolgozta. Erre természetesen lehetőség is kell, elérhető adatok az interneten, az adott társadalom tetteiben is kifejeződő igénye, hogy a politikai pártok finanszírozása átlátható legyen. Ez Norvégiában érvényesül. Az európai testvérpártjainál szelídebb természetű, még populistának is csak megszorításokkal mondható Haladás Párt Anders Behring Breivik révén lett ismert. S noha Breivik is társainak mérsékeltsége miatt lépett ki a pártból, a norvég haladókat népszerűségüktől foszthatja meg a merényletsorozat, „holott pár éven belül meghatározó kormányzati erő válhatott volna belőlük”, ahogyan Polgár Tamás véli. Ráadásul most, a társadalom nyomására, az állami támogatásoktól is eleshetnek, pedig bevételeik 90 százaléka Oslóból érkezett. Befolyásos

támogatók híján (ami eddig a párt előnye volt, hiszen politikáját nem korlátozták erős kényszerek) a haladóknak az összbevitelük pusztán 7 százalékát adó tagdíjakból, üzleti tevékenységekből (a párt szimbólumaival ellátott ruhák, dísz tárgyak) kell fenntartaniuk magukat. Szinte biztos, hogy Breivik után a Haladás Párt csillaga leáldozóban.

LA DIVINA COMMEDIA

Kétségtől az egyik legszórakoztatóbb radikális csoportosulás az olasz Lega Nord. A párt első embere, Umberto Bossi kijelentései és a Silvio Berlusconi miniszterelnökhöz és Gianfranco Fini volt külügyminiszterhez, a parlament elnökéhez való viszonya, a hármuk közti szóváltások vicckönyvbe illőek. Jó érzékkel látta meg ennek lehetőségét Patkós Veronika, aki a Lega Nord stílusának energikusságát átvéve írta meg élvezetes tanulmányát.

Az Északi Liga tulajdonképpen egy nem létező országért küzd, az északolasz Padániáért, mely a történelem során valójában sohasem állt meg a maga lábán, sőt külön államként sem működött. A padán nacionalizmus odáig ment, hogy 1996-ban, a parasztsaládból származó Umberto Bossi kikiáltotta Padánia függetlenségét. Különösebb következményei nem lettek a történeteknek, ami az olasz politikában sem ritka. S csendesen a teljes függetlenség is szolid autonomista követelményekké módosult. A mondás viszont, hogy Roma ladrona la Lega non Perdona (Tolvaj Róma, a Liga nem bocsát meg) megmaradt. A választásokon 5–8 százalékos eredményt elérő Lega több – Berlusconi által vezetett – kormány támogatója volt. Pedig Bossi igen kritikus Berlusconival és (a kormányfő egykori legfőbb sorstársával) Finivel szemben. „Egy olyan embert, mint Berlusconi, a világ bármely más országában már lecsuktak volna” – nyilatkozta Bossi 1995-ben. Ugyanakkor az Alleanza Nazionale vezére is megkapja a magáét: „Finì egy fajta fasiszta, afféle súlytalan politikus, félresikerült titkár, őskövület. Nem izgatom magam egy olyan senki miatt, mint ő... Az AN valószínűleg büdös disznóól... Finì meg komplett hülye.” Finì sem marad adós a válasszal: „Bossi? Tudom, hogy van szíve, mert infarktusa volt. Azt várom, hogy agyvérzése legyen, hogy megtudjam, agya is van-e?” Pár évvel később viszont már nagy a barátság, Berlusconi Finivel és Bossival alakít kormányt. A Lega Nordnak azonban elsődleges célja maradt Padánia minél nagyobb mértékű politikai és gazdasági függetlensége. Emellett a jobboldali gazdaságpolitika szószólói, az EU-ellenes retorika és az iszlamofóbia a padán jólét populizmusával vegyül. Ez utóbbit odáig vitték, hogy a Lega Nordnak északi parlamentje van, minden évben Miss Padániát választanak, és külön önálló rádió- és tévéadást sugároznak. Az olykor a törvénnyel való ütközést is felvállaló Bossinak és társainak életét a padán nemzeti tizenegy győzelmei teszik teljessé.

ELLENSÉG A SZOMSZÉDBAN

A kelet-európai radikális pártok elsősorban az ellenségkép tekintetében különböznek a nyugati társaiktól. A Szlovák Nemzeti Párt, a Nagy-Románia Párt és a bolgár Ataka közös jellemzője, hogy a Nyugaton bevett bevándorlásellenesség helyett (Lega Nord: albánok és délkelet-európai cigányok, Nemzeti Front: kelet-európaiak, Brit Nemzeti Párt: iszlám hívők és lengyelek, Svájci Néppárt: a délszláv háború menekültjei) egy-egy nemzeti kisebbségben találnak támadási célpontot. A Slovenská Národná Strana (SNS) és a Partidul România Mare (PRM) számára ez elsődlegesen a magyar kisebbségi és a kisebbségi magyar pártok (Magyar Koalíció Pártja és a Romániai Magyar Szövetség) jelentenek „veszélyt”, az Ataka pedig különösen a dél-bulgáriai törökökben találta meg az ellenségképet. Mindhárom pártban közös, hogy elitellenesek (anti-establishment), a kommunista idők elmúltával felálló hatalmat korruptnak és nemzetellenesnek tartják. Erős a pártvezető személye is: az Ataka léte elképzelhetetlen Volen Szidorov, a PRM-é Vadim Tudor, az SNS-é Ján Slota nélkül. Ugyancsak mind a három pártra jellemző, hogy kétkednek az Európai Unióban, és elutasítják az ország NATO-csatlakozását. Választóik főként a demokratikus átmenet veszteseiből kerülnek ki, jobbára középiskolát végzett szakmunkások és munkanélküliek. Legfőbb eredményt nem a kisebbségi választókerületben aratnak, eredményesebbek a kisebb városokban és nagyobb lélekszámú vidéki településeken, mint a fővárosban. A populizmushoz erőteljes nacionalizmus járul, amely a baloldali gazdaságpolitikában is megmutatkozik (visszaállamosítás, a privatizáció átvilágítása, a nemzetgazdaságilag jelentős vállalatok állami tulajdonban való megőrzése, a multinacionális vállalatok lehetőségeinek korlátozása). Ugyancsak közös mindhárom pártban, hogy erős médiavilágot építettek ki maguk körül, a nemzetet pedig nyelvtörvényekkel, kötelező szlovák/román/bolgár nyelv- és történelemoktatással védelmeznék.

BÖLCSÉSZBŐL RADIKÁLIS

A kelet-közép-európai radikális pártoktól csak kevésbé tér el a magyarországi Jobbik párt, amelyet a *Nemzet és radikalizmus* tanulmánykötet kiemelten tárgyal. A Bíró Nagy András–Róna Dániel páros egy olyan radikális pártot állít elénk, amely 2003-as megalapítása óta tudatos politikával tör előre. A médiavilága, melyet önmaga köré épített, a nyugati pártok szellemiségét, a retorika, mellyel a cigány kisebbséget illetik, pedig a keleti testvérpártokat juttatja eszünkbe.

A szerzők megállapítása szerint, az ELTE Bölcsészettudományi Karának néhány diákja által 1999 novemberében alapított Jobbik felnőtté válása az első Orbán-kormány bukásának és a MIÉP (Magyar Ifjúság és Élet Párt-

ja) leszereléséből következő traumának tulajdonítható. Az önmagát nemzeti érzelmű civil szervezetként meghatározó Jobboldali Ifjúsági Közösség ekkor indult el a párttá válás útján. A 2003 októberében, a Fidesz által kiépített polgári körök mozgalmával szakító Jobbik tudatosan a „megcsontosodott” MIÉP helyét szeretne volna betölteni, elhatárolódva a „puhán viselkedő” Fidesztől, amely megvonta szolidaritását a 2002-es választás után a szavazatok újraszámolását követelő jobbikos fiataloktól. „Mi a nyugat-európai korszerű radikális jobb példáját akartuk követni: Le Penét, Haiderét, az olasz nemzeti erőket” – nyilatkozta Szegedi Csanád, a Jobbik jelenlegi európai parlamenti képviselője. S e politikának már nem volt elég a kommunisták tetemre hívása, amely a MIÉP egyetlen vesszőparipája volt. Az új jelszó, melyet a fokozatosan kiépülő szélsőjobboldali és radikális médiumok (Kuruc.info, Hunhir.hu, Barikad.hu, Barikád folyóirat, Magyaraltos.info, stb.) is átvettek, a cigánybűnözés lett.

Nehéz eldönteni, hogy mi eredményezte a Jobbik EP-választási és 2010-es parlamenti sikerét. Vajon Gyurcsány Ferenc 2006-os őszi beszédének kiszivárgása, vagy az azutáni pesti tömegtüntetések? Az MSZP népszerűségének csökkenéséből eredő, a Fidesz táborának kiszélesedése miatt bekövetkező Orbán Viktor-i retorikának a központ felé húzódása? Esetleg a Jobbik önmaga sikerének a kovácsa volt, s hajlékonyságának és a hatékonyan működő szervezetének köszönhető a sikere? Vélhetőleg mindez beleszámított abba, hogy 2009-ben a szavazók 14,7, a parlamenti választásokon pedig 16,6 százaléka voksolt rájuk. Érdekes, hogy a radikális pártok közül egyetlenként a Jobbiknak ott sikerült a legtöbb szavazatot szereznie, ahol – a retorikájukban megrajzolt fő ellenségkép – a roma kisebbség nagyobb számban él.

A párt legnagyobb kihívása a továbbiakban a Fidesz politikájától való további elszakadás lesz. Azzal, hogy egy sor kérdést a legnagyobb jobboldali párt kisajátított, a Jobbik lehetőségei leszűkültek. Egyre jobbikabbnak kell lennie a Jobbiknak. A Vona Gábor pártelnök hirdette „segély helyett munkát” elnevezésű programot és a cigányság ilyen módú felzárkóztatását a Fidesz beemelte a programjába. Csakúgy a szocialista hatalom elszámoltatását is. A Jobbik számára egyedüli esélyként maradt, hogy követeléseiket kitágítsák, s a rendszerváltást megkérdőjelezve (amit a Fidesz ugyancsak megtett, lásd fülkeforradalom) az elmúlt 20 év valahány kormányát a „politikusbűnözés” jelszóval felelősségre vonják. A Jobbik gazdaságpolitikáját is „átvette” a Fidesz. A radikális párt szakpolitikusi a Kelet irányába való gazdasági kapcsolatok erősítését tartják fontosnak, a Fidesz pedig Oroszországgal, Azerbajdzsánnal és Kínával köt szerződéseket. A Jobbik a hazai termelők megsegítésén fáradozna, a Fidesz mezőgazdasági támogatásokat oszt, kitüntetett figyelemmel kíséri a borászatot és gyümölcscsészetet (például a dinnyetermelőket). Ugyancsak a Jobbik programjában előforduló tétel a nemzeti érdekeltsgű vállalatok állami megőrzése vagy

(vissza)államosítása. A Fidesz pedig (vissza-) megvásárolja a MOL többségi tulajdonrészét. A Jobbik a választási programjában megfogalmazta, hogy neheztelené a kisegyházak bejegyzését – 2011 augusztusában a Fidesz ezt meg is tette. Az EU-kétely mindkét pártra (még ha különböző hevességgel is) jellemző. Az adórendszerhez való hozzáállásban van nagyobb különbség a két párt közt: a Fidesz az egykulcsos adórendszert preferálja, a Jobbik (baloldali adóreformot sürgetve) különbséget tenne a gazdagok és szegények közt. Ebben az ötletben a Lehet Más a Politika (LMP) elképzelésével osztozik. S bár a Jobbik számos területen megnyilatkozik az oktatástól, az egészségügyön át, a nyugdíjreformig, egyik legnagyobb hiányossága, hogy kevés a szakpolitikusa, nem tudott értelmiségi kört kiépíteni maga körül.

Érdekes viszont, hogy noha a Jobbik a nyugati radikális pártokat tartja példaképeként, a Vona Gábor vezette párt mégsem autoriter. A Jobbik „führerpárti” jellegét cáfolja az is, hogy a párt életét meghatározó főbb döntések az elnöki szavazásokon többségi döntéssel születnek meg. Az elnöknek nincsen privilégiuma, akaratát nem a párt működési szabályaitól garantáltan, hanem a saját kezdeményezőkézsége és az elnökségbeli többség biztosításával tudja elérni. Vona Gábor mellé többeket lehet állítani, akiknek szava ugyancsak döntő fontosságú: Balczó Zoltán, Novák Előd, Szabó Gábor, Szegedi Csanád, Morvai Krisztina neve is gyakorta elhangzik a médiában. Ám ez nem mond ellent annak, hogy mégis Vona Gábor a párt egyedüli elnöke. Bizonyítja ezt az is, hogy a Jobbik vezetőjét a 2010-es választások utáni kongresszusi tisztújításon a voksok 100 százalékaival választották újra.

Nehéz lenne megállapítani, hogy az elkövetkező 5–10–20 évben milyen irányt vesz a Jobbik politikája. Legalább olyan nehéz, mint megjósolni, mi lesz a Nemzeti Fronttal Marine Le Pen irányításával, kiheveri-e a norvég Haladás Párt Breivik tettét és a Brit Nemzeti Párt a 2011 nyarán történt londoni rendbontásokat, meddig lesz elegendő „muníció” a kisebbségellenesség a szlovák, a román és a bolgár radikálisoknak, Tomislav Nikolićék végleg kiütik-e a nyeregből a Szerb Radikális Pártot (s mi lesz, ha Vojislav Šešelj netalán hazatérhet), vagy hogy Heinz-Christian Strache be tudja-e tölteni Jörg Haider megüresedett helyét? *A Nemzet és radikalizmus* kötet tanulmányíróinak kétségtávol az elkövetkezőkben is lesz feladatuk. Ha más nem is, Umberto Bossi bizonyosan gondoskodni fog erről!

Móra Regina

„...A TÖRTÉNELEM ÁLLANDÓ JELENLÉTE...”¹

“...the constant presence of history...”

Kultúra és identitás. Szerkesztette Jankovics József–Nyerges Judit. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest, 2011

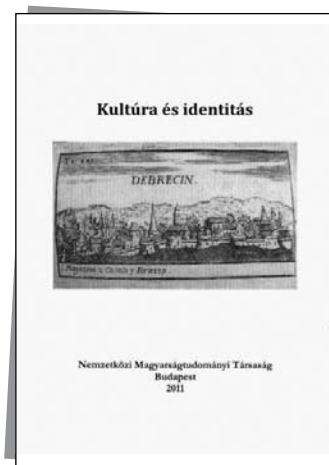
A tanulmánykötet a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus plenáris előadásait tartalmazza.

Kecskeméti Károly tanulmányának kulcsszava a pluralizmus. A magyar történelemben a középkortól máig kíséri végig és mutat rá erre a történelmi tényezőre. A pluralizmus történelmi megnyilvánulásai során a tanulmányíró magának a szónak a jelentését is meghatározza, pontosítja, tisztázza, bővíti, magyarázza, és olykor el is tér a magyar történetírásban meghonosodott látásmódtól.

„A széthúzás [...] nem a pluralizmus szinonimája, hanem ellenkezőleg, azt jelenti, hogy a pluralizmus nem működik.”² A pluralista szabály megsértése, áthágása vezet a nemzet széthúzásához. A jog, hogy a társadalom tagjainak joguk van egyformán gondolkodni politikáról, társadalomról, vallásról a pluralizmus. Viszont a pluralizmus nem egyenlő a demokráciával. Nem a polgárok egyenlőségét jelenti, hanem az egymás mellett és ellen működő társadalmi erők erőegyensúlyát. Ha elbillen valamelyik oldalra, akkor ez ellenállásba, lázadásba, forradalomba torkollik. A pluralizmus feltétel a haladáshoz, a társadalmi fejlődéshez, az elmaradottság elleni küzdelemhez.

A hiányosságokat is „felrója” a tanulmányíró. A magyar történelmi terminológia rögzítésének hézagossága miatt a magyar történelem integrálódása az európai történelemben nem zökkenőmentes.

Magyarország soknemzetiségű államként létezett a történelem folyamán: „Az ország min-

¹ Görömbei András: Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat alakításában = *Kultúra és identitás*, 45.

² Kecskeméti Károly: A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus = I. m. 9.

den utazót meghökkentő, végtelenül tarka nyelvi-etnikai összetételére számtalan írás utal”³, viszont kevés adat maradt fenn az etnikumok együttélésének minden napjairól, de a vallások együttélésének irodalma ezt valamiképpen kompenzálja. A vallásbéke léte a magyar történelemben általános jelenség, sőt, a vallásos hovatartozás a nemzeti hovatartozás elé került mint önmeghatározó ismérv. A tanulmányíró *magyar kivételként* emlegeti a magyarságnak a történelem során jelen lévő vallási türelmét. A tények bebizonyítják, hogy minden eltérés ettől a hagyománytól ellenállásba ütközött, és a politikai és a vallási pluralizmus érvényesülése egyensúlyt teremt. A jogmegtagadás egyik példaként említi 1918-at, mikor ez a „magyar kivétel hirtelen megszűnt”⁴, mikor is a nacionalista fenyegetésnek nem tudott ellenállni.

Kecskeméti Károly tanulmányát tanulságként is olvashatjuk: a magyar történelem jelenségei azt bizonyítják, a pluralizmus léte, illetve hiánya azt mutatja, hogy a hagyományhoz, a szokáshoz, a jól bevált pluralizmushoz ragaszkodnia kellene a magyarságnak.

Görömbei András *Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat alakításában* című tanulmányában szintén a magyar történelemben tájékozódunk. A nemzeti tudat fontossága, a magyar irodalom képviselőinek felelősségérzete a nemzetük irányába fontos alkotóeleme irodalmunknak. A magyar írók és költők alkotásaikkal hozzájárulnak a nemzet közösségtudatának őrzéséhez. „Ha a nemzet elveszti önazonosságának alapelemeit, nyelvét, történelmi tudatát, kultúráját, akkor megszűnik létezni.”⁵ Még ha a történelem szolgálat is olyan eseményeket (pl. Trianon), mely során kisebbségi sorsba kerül a nemzet bizonyos része, a nyelv, az irodalom az, ami továbbra is összeköti a nemzetrészeket.

Görömbei András a magyar irodalom nagyjaival példálózik, akik közösségi tudattal rendelkeznek, és felelősséget éreznek a nemzetük jelenéért, jövőjéért (Janus Pannonius, Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Katona József). A közös magyar sors vállalása Adynál, Németh László és Déry Tibor szereplése, a felelősségérzetük és alkotásaik művészi értékének ötvözete az, ami továbbvitte ezt a történelem folyamán.

A kommunista diktatúra a második világháború után elítélte a Nyugatra vándoroltakat, elzárkózott a kisebbségi sorsba került magyarságtól, és betiltotta az autonóm személyiség irodalmi megnyilvánulását. Az irodalmárok viszont mindezek ellenére alkottak, megalkották műveiket a zsarnokság ellen, és azt megnevezve voksoltak a közösségtudat mellett. A szétszóródott magyarság pedig a sajátos irodalmával a nemzeti identitását védve küzdött önmagáért, küzdöttek közösségü-

³ Kecskeméti Károly: A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus = I. m. 18.

⁴ Kecskeméti Károly: A magyar történelem megértésének kulcsszava: a pluralizmus = I. m. 38.

⁵ Görömbei András: *Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat alakításában* = I. m. 42.

kért. „A kommunista hatalom történelmi amnéziát parancsolt a nemzetre. Eltiltotta a nemzetet a saját történelmétől, eltiltotta önmagától.”⁶ Megtehetette, de a művek és az irodalom élt és kimondta, ha metaforikusan is, a kimondhatatlant.

A szerző figyelmeztet, hogy a fenyegetettség elmúlt, de a nemzeti közösségtudatnak nem szabad elhalványulnia és kevésbé fontosnak lennie.

Barna Gábor tanulmányának kulcsfogalmai: a népi kultúra, a nemzeti kultúra és a nemzeti identitás.

A tanulmány írója felvonultatja a nemzeti kultúra többféle meghatározását. A 19. században megtörténik a népi kultúra beemelése a nemzeti kultúrába, pontosabban a „népi kultúra nemzetiesítése”⁷ kezdődött. A népi megjelenítésének vitathatatlanul az érdeme, hogy bármilyen formában is jelent meg (a történelem során a népi kultúrát különféleképpen értelmezték), felhívta a figyelmet a népre. A népi identitást képviseli/hordozza a népi és a nemzeti kultúra. A nyelv nem elég megtartó erő, a történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a vallás az, ami identitásként megvalósul.

A globalizáció jelenségét ellensúlyozva tovább él a nemzeti és a népi kultúra: a gyökök, az ősök kultúrája megőrzésének törekvése, a hagyomány, a nemzeti identitás.

Bányai János tanulmányát retorizált kérdéssel indítja. Létezik-e kisebbségi irodalom? Folytatja: a nemzeti kisebbség megléte nem feltételezi a kisebbségi kultúra és irodalom létét. A kisebbségi létbe került magyarság rendelkezett előzőleg is saját nemzeti irodalommal, és akkor is létezett regionális jellegzetesség. Az új helyzetbe, az ún. kisebbségi helyzetbe kényszerült közösség megkísérelte „túlélni” az adott állapotot. Három „önigazolási kísérlete”⁸ létezik az új feltételek közé szorult kisebbségi irodalomnak, kultúrának: 1) A kisebbségi hagyomány hiánya lép fel; nincs alap, tradíció, amiből a központtól, az anyaországtól elszakadt új irodalom kinőhetne. 2) A helyi színek túlzott kiemelése, ami olykor a banálisba is torkollik. 3) Az idegen kultúra megismerése, elsajátítása, befogadása: fordítás- és összehasonlító irodalom.

Ez a három alaptényező a történelem folyamán a hagyomány és a modernitás vitáját bizonyítja. Bányai János válaszol is a tanulmánya elején felvetett kérdésre: ahogy létezik nemzeti kisebbség, úgy van kisebbségi kultúra és irodalom. Hogy hogyan lehetséges a fenti megléte, nem felel a jelen tanulmányában, de adható rá válasz, pontosabban válaszok.

A négy tanulmány irodalomról, kultúráról, nemzetről, hagyományról beszél, és mindezt teszi a magyar történelem áttekintésével.

⁶ Görömbei András: Az irodalom szerepe a magyar nemzeti tudat alakításában = I. m. 54.

⁷ Barna Gábor: Népi kultúra – nemzeti kultúra – nemzeti identitás = I. m. 63.

⁸ Bányai János: Hagyomány és modernitás konfliktusa = I. m. 90.

Törteli Telek Márta

PEDAGÓGIAI ESZKÖZTÁRUNK

Set of Pedagogical Tools

Nevelés és társadalom: Hagyomány és megújulás. Képzés és Gyakorlat konferenciák V. Szerkesztette Barkóczy László–Hajdicsné Varga Katalin. Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kara–Nyugat-magyarországi Egyetem–Benedek Elek Pedagógiai Kara, Kaposvár, 2011

A hagyományteremtő céllal 2007-ben első ízben megrendezett Képzés és Gyakorlat című neveléstudományi konferenciakötet folytatásaként 2011-ben is megrendezték – immár a két egyetem által kötött megállapodás szerint a közös szerkesztésű és kiadású folyóirathoz kapcsolódóan – az V. Képzés és Gyakorlat Nemzetközi Neveléstudományi Konferenciát a Kaposvári Egyetemen 2011. március 25-én. A rendezvény célja a nemzetközi kapcsolatok megteremtése és fenntartása. Ennek a konferenciának mintegy lenyomata a megjelentetett konferenciakötet.

A kiadványban található plenáris és szekció-előadások szövegei az oktatási-nevelési témakörök széles spektrumát tárják elénk. A mai kor kihívásaira, aktuális problémáira keresnek választ, kutatási eredmények tükrében, megfelelő eszköztár felvonultatásával. Egyrészt a pedagógiai hagyományok tiszteletére, másrészt viszont az állandó megújulás szükségességére (elkerülhetetlenségére) hívják fel figyelmünket. A könyvet olvasva tájékozódási pontokra lelhetünk, szélesíthetjük módszertani kultúránkat, s ezáltal gazdagíthatjuk mindennapi tanári gyakorlatunkat.

Mi, vajdasági pedagógusok, Erdélyi Margit gondolatait intelemként is értelmezhetjük. A szerző hangsúlyozza, hogy a multikulturalitás, interkulturalitás mellett a nemzetiségi oktatásban egyre nagyobb teret követel a regionalizmus elve is. Ugyanis a nemzeti kisebbségek identitásának, megmaradásának záloga az anyanyelv megtartása, a kulturális értékek áthagyományozása.

Globalizálódó világunkban mintegy a globális kultúra ellenpontjaként is, illetve a posztmo-

dern sajátosságaként is érvényesülhet a regionalitás elve, amelynek új felfogásai csupán néhány éve izmosodnak a szlovákiai köztudatban, és mára már az iskolai curriculumok részei lehetnek és lehetnek egyre nagyobb mértékben. A kirajzolódtatott koncepció alapján a multikulturális és/vagy regionális oktatást/nevelést a tananyagba és a követelményrendszerbe is be kell építeni; érvényesíteni kell az iskola mindennapi életében; ahol lehet, bővíteni kell a tananyagok tartalmát a kulturális-történelmi perspektívák szerint; az egyes tantárgyakon belül részfeladatként érvényesíteni. Pozitív fejleményként értékelhető, hogy egyre több koncipiált anyag, módszertani munka (regionális tankönyv/segédlet) születik a tanítási/nevelési folyamatok mindezen céljainak megvalósítása érdekében.

Kovács Anett Jolán *Esélyegyenlőség, differenciált értékelés, átjárhatóság* az olasz oktatási rendszerben című tanulmánya mintegy kitekintést biztosít számunkra. Hiánypótló dolgozatának témája Olaszország oktatási rendszerének bemutatása. Kutatási anyaga a téma magyarországi, de jellemzően külföldi szakirodalmára és másodelemzésre épül. Ugyanakkor kutatási eredményeit megalapozottá tették a primer interjúk lekérdezések.

Értekezésében Olaszország oktatási rendszerének teljes körű bemutatását nyújtja, valamint az olasz és magyar oktatási struktúra közös és eltérő jellemzőinek elemzését végzi komparatistikai megközelítésben. Kutatási eredményei alapján elkészíti az olasz oktatási rendszer SWOT-analízisét, elemzi a magyar és olasz oktatás szerkezeti, tartalmi jellemzőit, majd javaslatokat fogalmaz meg, hogy a két ország mit hasznosíthatna a másik ország jó gyakorlatából.

Fontosnak tartja, hogy egy olyan országgal ismerkedjünk meg, amely igen hasonló oktatási struktúrával és az országon belüli nagy különbségekkel rendelkezik, éppen úgy, mint Magyarország. Kiemeli, hogy az olasz oktatásban a minősítési, értékelési rendszer sokkal differenciáltabb képet tud festeni a diákokról (ily módon nagyban segítve a későbbi pályaeorientációjukat), és ez a rendszer elsősorban az életre, a gyakorlatban való helytállásra készít fel. Ugyan mindkét országban működik az iskolák közötti átjárhatóság, de Olaszország esetében jóval eredményesebben, mint Magyarország. Azonban Olaszország is okulhatna a magyarok szabályozott, kiépített felnőttképzési rendszerének láttán, ugyanis náluk ilyen szempontból hiányosságok tapasztalhatóak.

Mikonya György tanulmányában neveléstörténeti tanulságokat fogalmaz meg, és kísérletet tesz néhány kérdés megválaszolására. Kiinduló alaptéziseinek egyike a következő: „Ami egyszer már jónak bizonyult, azt nem kell újra felfedezni!” Természetesen ez a gondolat feltételezi a történelem tanulmányozásának értelméről való tájékozódást.

A dolgozat írója a neveléstörténeti tanulságok keresését két megközelítési mód alkalmazásával teszi. Egyrészt a történelmi kronológia rendjét követve nézi meg egy-egy kultúra (a természeti népek világa, az egyiptomi, a zsidó, az indiai, a kínai,

valamint az ókori görög kultúra) hasznosítható hagyatékát, majd ezt követően perspektívát váltva, problémakörök (a gondolkodási formák; a tudás átadásának módja; a tanulás tempója, gyorsasága; az információmennyiség tömörítése; a fejben számolás és a memoriter; a versenyeztetés és a team-munka stb.), tematikus rend alapján keres analógiás gondolkodásra lehetőséget adó történeti algoritmusokat.

Napjainkban egyre több régi módszer merül a feledés homályába. Példaként említi, hogy az információrobbanás világában (az információk dzsungelében) csak folyamatosan frissített keresőrendszerrel és jól megválasztott kulcsszavakkal lehet tájékozódni, pedig a tömörítés jól kiválasztott régi gyakorlata (egy-egy tömörített zárómondat, díszes iniciálé, ikon) ma is hatékonyan segíthetné a szövegértést. Az iskolakoncepció felállításakor jó válaszként – a történelem során megtapasztalt – többféle metodikai eljárás (versenyeztetés, megfigyelés-elemzés-döntés, team-munka, páros munka, mester-tanítvány kapcsolatok stb.) szükséglet szerinti kombinációját javasolja.

A neveléstörténetben rejlő tanulságoknak csak egy igen kis részét tekintti át, de talán ez is indokolja a történeti módszer ilyen jellegű alkalmazását. Claparède-hez hasonlóan úgy véli, hogy a neveléstörténetet nem csupán tények felsorolásaként kell értelmeznünk, hanem olyan egymás után következő lázadások sorozatának kell tekintenünk, amelyek a nevelési rendszer jobbítására irányulnak. Ez a tanulmány is ezt a célt kívánja szolgálni.

Cseh Ágnes Gabriella szerint a pedagógus szerepe változik, így *A tanári portfólió szerepe a pedagógus önfejlesztő munkájában* igen jelentős. Ez a dokumentumgyűjtemény a tanár kezében egy olyan rugalmas eszköz (aktív tanulási folyamatot támogató módszer) lehet, amely elmozdíthatja az intuitív meglátásai-ból és gyakorlatából a reflektív megoldások felé. Segítségével a pedagógus eljuthat azokhoz a korrekciókhoz, amelyek biztosítják az előrehaladást a tanítás-tanulás folyamatában. Eközben egyszerre kell megvalósulnia a már meglévő tudás megerősítésének és az új tudás beépítésének, fejlesztésének, amelyek koherens együttléte oldja fel a látszólagos ellentmondást. A visszacsatolások mentén a tanári portfólió akkor tölti be igazán szerepét, ha a pedagógus értékelési szokásait kiszélesíti és differenciálttá teszi. Cseh Ágnes Gabriella ezt a komplex folyamatot az RJR-modell (ráhangolódás – jelentésteremtés – reflektálás) fázisai által szemlélteti, és rámutat, hogy a tanári portfóliókészítés szolgálhatja a minőségbiztosítást és a minőség fenntarthatóságát a tanárképzés és az oktatás terén.

Bence Erika *A szövegszerző világtapasztalat jelenségei az oktatásban* című tanulmányában azt hangsúlyozza, hogy a tudományok és az oktatás terén mind erőteljesebben érvényesül a szövegtapasztalaton alapuló világértés, vagyis az objektív bizonyíthatóság helyett a meggyőzés, a magyarázat, a szűk szakmaiság kereteiből kilépő beszédmód vált a tudományos közlés nyelvévé. Az új ismeretek megértésének és továbbadásának sikere mind hatványozottabban mutatkozik

meg poétikai és narrációs eljárások függvényében. A világ szövegszerűségét, az olvasásra utaltságot, de egyúttal a jelenségek állandó mozgását és szóródását figyelhetjük meg.

A tudományok textuális reprezentációs lehetőségei egyre fontosabbá teszik az irodalmi közlés formáinak (műfajainak) ismeretét a mindennapi életben. Ezért az irodalomoktatás terén a műfajpoétika tanítása kiemelkedő fontosságvá vált. Ugyanakkor „a klasszikus műfajismeretek fontosságát az irodalomról alkotott mai gondolkodásunk, az a felfogás is növeli, miszerint az irodalom nem önmagában álló jelenség”, társművészeti/multimediális összetettsége a tantárgydiskurzusok és az interdiszciplináris óratervezés végtelen lehetőségeit nyitja meg előttünk.

Mivel a klasszikus műfajok legtöbbször több művészetben és diszciplináris területen is honos, évezredek kultúrtörténeti hagyományokat és azonos kifejezőeszközöket mozgósít, a tanulmány szerzője a vajdasági magyar általános iskola felső tagozatos tantervi tételeinek, feladatainak és céljainak megvalósítása során a következő elvek mentén haladt: „a szöveg alapú világtapasztalat, az irodalom társművészeti diskurzus-jellege és a műfajfogalmaknak a (nép)hagyományokat és a klasszikus kultúrát egyaránt mozgósító kiterjedtsége”. Ennek alapján több tantárgy és diszciplína korrelatív alkalmazása, az interaktív munka, a többnyelvűség, illetve a tanulók esztétikai érzékenységének és kreativitásának kiaknázása voltak a fogalomalkotó óra megszervezésének lényeges alapelvei.

Tanulmányában három klasszikus műfajfogalom (a dal, a himnusz és az elégia) elsajátíttatásának és megerősítésének lehetőségeit és eljárásait mutatja be mindezen elvek gyakorlati alkalmazása által. Ily módon a hagyományos értelmű műfajtanítás módszereit (a műfajfogalom definíciók alapján történő kialakítását) a szöveg alapú fogalomalkotás váltja fel, s így az összefüggések feltárását követően akár egy hetedikes tanuló is képessé válik a műfaj (pl. a dal) önálló leírására, jellegzetességeinek felismerésére és megértésére.

A szerző az élménypedagógia ún. játékos-kreatív oktatási módszerét (azon belül is pl. virágének, útikalauz, fiktív levél írását; versfordítást; vers illusztrálását; térképészeti kutatásokat stb.) nem a megvalósítandó tantervi anyag helyett képzelettel, hanem annak folyamatoként, azaz egyfajta oktatási modellként. Mindenképp paradigmaváltást sugall az irodalomtanítás terén, modellje Petőfi S. János, Benkes Zsuzsa és Samu Ágnes kreatív-produktív gyakorlataival rokonítható.

Kovács Júlia vizsgálatának tárgya *Egy többféleképp intelligens osztály*. Célja a Howard Gardner által kidolgozott többszörös intelligenciák elméletének, gyakorlati megnyilvánulásainak megfigyelése az általános iskola első osztályában. Vizsgálatát, mely esettanulmánynak értelmezhető, a kvalitatív paradigma szemszögéből végezte, így a kutatott területet többféle megközelítésből jobban megvilágítja. A tanórákat nyílt résztvevő megfigyelési módszerrel követte végig,

hogy megállapítsa, az iskolai feladatok a Gardner által leírt nyolcféle intelligencia közül melyeket fejlesztik leginkább, és ezek mennyire állnak párhuzamban a gyerekek intelligenciaprofiljának erősségeivel.

A tanulók képességbeli erősségeinek feltérképezéséhez több forrást használt. Figyelembe vette az iskola által végzett DIFER (diagnosztikus fejlődésvizsgáló rendszer) vizsgálat mutatóit, a tanulói dokumentumok adatait (a családi, egészségügyi és óvodai jelzéseket) és a tanulói (egyéni, strukturált) interjúk eredményeit.

Pozitívumként állapította meg, hogy az órai feladatok többségében a pedagógusok a térbeli, a verbális-nyelvi és a testi-kinesztéziás intelligenciákat mozgósították. Ezek megegyeznek azokkal, amelyek a tanulók intelligenciaprofil vizsgálataiból kitűnnek. Ugyanakkor a vizsgálatban megfigyelhetővé vált az a hipotézis, hogy az általános iskola első osztályában a különböző intelligenciák mozgósítására törekednek a pedagógusok, mivel itt még az elemi képességek fejlesztése hangsúlyosabb, főképp egy esélyegyenlőséget támogató programban. Kovács Júlia további munkája során vizsgálja majd az adott osztály tekintetében a felső évfolyamokon érvényesülő szemléletmódot, s hogy az mennyiben tükrözi az intelligenciák aktivizálásának változásait.

Pusztay Krisztina *Zenei nevelés a szimbólumok tükrében* című dolgozata a magyar népmesék szellemi tanításainak felismerésére, azok zenepedagógiára való vonatkoztatására biztat. A népmesék segítségével fogalmazza meg azokat a paradoxonokat, melyek a zenetanulás folyamatait meghatározzák. A mesék jelentését rávetíti az aktuális problémákra, így válnak a kiragadott „szimbólum-magyarázatok” a szerző értelmezésében a tanítás-tanulás problémakör hívószavaivá.

A népmesék a valóságot ábrázolják, és sokféleképpen értelmezhetőek. Ahelyett, hogy egyetlen megoldást jelölnének meg, magatartási és cselekvési mintákat közvetítenek. Ha sikerül felfedeznünk az analógiákat a mesebeli történetek helyzetei és a gyakorlati pedagógiai problémák között, kérdéseinkre a válaszokat is megtalálhatjuk a mesékben. E válaszok pedig útbaigazíthatnak bennünket.

A népi kultúra jelentősége, hogy a képzelet és a fantázia segítségével az érzékszervek működése tökéletesíthető, s ez a zenetanulás során haszonnal kecsegtet. „Tetten érhető a zenetanulást-tanítást is jellemző paradoxon: az értékalkotással együtt való értékközvetítés. A mese hallgatása, olvasása során a reprodukív képzelet és az alkotó fantázia dolgozik. [...] A zenei nevelés is erről szól, érték mentén más érték létrehozásáról. [...] Legalább ennyire fontos a művészeti nevelés szempontjából, hogy egyúttal lehetőség nyílik szimbólumrendszerben való gondolkodásra.”

Gelencsérné Bakó Márta *Az iskolai agresszió lehetséges okait* térképezi fel. Az emberi kapcsolatok egyik részterületére világít rá: a társas tudatosságon belül a szociális ismeretek fontosságára, a szociális jártasságra, illetve annak hiányából adódó problematikára.

A kutatás tartalma rávilágít a társadalmi törekvésekre, az összhangra, vagy további dilemmákra: mennyire tudnak kiegyenlítően működni az iskolai és a családi normákból fakadó eltérések. A próbálkozások, erőfeszítések ellenére a különbség kiegyenlítődését vagy felerősödését tapasztaljuk? Milyen módszerek, eszközrendszerek léteznek e probléma minden igényt kielégítő megoldására?

Az előbbi tanulmány által felvetett kérdésekre mintegy válaszként, egy lehetséges megoldásként Kecskés Miklósné állítja, hogy *A táncpedagógus szerepe az érzelmi nevelésben* igen jelentős. A tanulók magatartásában, érzelmi életében történt változások az iskolát sokoldalú nevelési módszerek kidolgozására ösztönzik. Mindez úgy valósítható meg, ha behelyezik a tananyagba és a tanórán kívüli tevékenységekbe is azokat a népi játékokat, amelyeknek tartalma (és tanításának módszerei) segítségével érzelmileg fejleszthető lehet a gyermek. Tanulmányában a táncpedagógus szerepét mutatja be, tanítási módszereit vázolja fel.

A játék és tánctanítás folyamán a tanár, a nevelő kommunikációs és empátiás modellé válhat. A tantárgy anyagából következően a kommunikációs, ezen belül a nem verbális, illetve az empátiás képességek gyakoroltatására is mód van. A tánctanulás interakciók sokaságát biztosítja, amelyekben a formális érintkezés szükségszerűen kapcsolattá válik. Az érzelmi nevelésben részt vállaló néptánc- és népi játék tanítása a más élethelyzetekben kialakuló érzelmi reakciókat segíti feltárni, megérteni. De a játék diagnosztikus funkciója mellett a lelki sérülések gyógyító eszközévé is válhat.

A szerző (tízéves tapasztalata alapján) javaslatokat tesz, hogyan lehet jobban megismerni a tanuló személyiségét, és a megismerés birtokában hogyan tudunk az érzelmekre úgy hatni, hogy a pozitív érzelmi reakciókat nevelési céljaink szolgálatába állítsuk. A szerepjáték sikerélménye nagyobb nevelő hatású, az érzelmi feltöltődés annak is köszönhető, hogy mindezt közösségben élik meg a gyerekek. Az érzelmi készségek között jellemző az önmegfigyelés, az érzelmek azonosítása, kifejezése, rendezése, az indulati kontroll és a vágyteljesítés kielégítése, a stressz és a szorongás kezelése. A gyermekjátékok lehetővé teszik az agresszió megfékezését, a stressz leküzdését. A tánc és a játék során az érzelmek és gondolatok kifejezésének és azok nem destruktív módon történő érvényesítésének képessége formálódik.

Az érzelmi intelligencia legfontosabb eleme a pedagógus nélkülözhetetlen munkaeszköze: az empátiás képesség. Kecskés Miklósné tanulmánya összegzésként Golemant idézi: „Ha a család elmulasztja az érzelmi intelligenciára nevelést, alapfogásait az iskolának kell közkinccsá tenni úgy, hogy beiktatja őket a tananyagba. Csak az olyan iskola nevel valóban az életre, amelyik ezt a tudást közvetíti.”

Walter Imola és Takács Anett az informális utakon történő emocionális nevelésről, annak lehetőségeiről ír, mely szintén az oktatás útkereséseként értel-

mezhető. A modern múzeumok a hagyományos feladataikon túl egyre aktívabb szerepet vállalnak a tanítási-tanulási folyamatokban, s így az élet egészére kiterjedő tudásszerzés speciális tereivé válnak. Egyszerre valósul meg bennük a formális, nonformális és informális tanulás. A dolgozat célja, hogy átfogó képet adjon az általános iskolások körében manapság használható múzeumpedagógiai eszközökről, hatékonyságukról és a tanulás során betöltött szerepükről.

A szerzők hipotézise szerint az informális tanulást pozitívan befolyásolja az affektív tényezők alkalmazása múzeumi környezetben, mert az ott szerzett tudás és értékek könnyebben interiorizálódnak (belsővé válnak). Kutatásukban szekunder (dokumentumelemzés) és primer (fókuszcsoporthozos interjúk) módszerekkel dolgozták fel az általános iskolásoknak szóló múzeumpedagógiai programokat, valamint hatásvizsgálatokon keresztül tanulmányozták az élményközpontú múzeumi szituációk hatékonyságát.

A hipotézisek beigazolódtak, ugyanis a vizsgált osztály múzeumi közegben szerzett tudása nem csak mennyiségileg, minőségileg is bővült. Ez a speciális közeg jó lehetőséget ad arra, hogy az elmélet és a tárgyi világ összekapcsolásával, konkrét ismeretekkel egészítse ki az iskolai tudást; az egyik legjobb szintér a tacit és az explicit tudás összekapcsolására. A kiállításokon az érzelmek felerősítésével érik el a kívánt hatást, teszik élményekkel telivé a látogatást, ugyanakkor a tárgyak jelenléte, az interaktív módszerek, az exploráció érzelmi jelenlétet feltételez. A múzeumi tanulási alkalmak egyszerre több érzékszervre hatva, szenzualista módon növelik az átélt tudás megszilárdítását; egyszerre van jelen bennük az affektivitás, az empirizmus, a kísérletezés.

Bencéné Fekete Andrea és Bence Krisztina munkájuk során a pedagógusok példaértékét, példaképpé válásának lehetőségét kutatták. Empirikus kutatásukat 2010 tavaszán általános iskolások (10–14 évesek) körében végezték – kérdőív segítségével – véletlenszerű mintán. Azt vizsgálták, hogy (ismerik-e a példakép szó jelentését, illetve) kinek a mintáját szeretnék követni életük során. Vajon példaképnek tartják-e a pedagógusokat? Az iskolának, az intézményes nevelésnek megvan-e még az orientáló képessége, vagy a média hatása erősebb?

Tudjuk, hogy a mintakövetés fontos irányadó szerepet játszik nemcsak a gyerekek, hanem a felnőttek életében is. A jó pedagógus láthatatlanul nevel. Közvetett és közvetlen módon hat a felnövekvő nemzedékre szavaival, metakognitív megnyilvánulásaival, egyéniségével. Teljes személyiségével befolyásolja az iskolások fejlődését. Ugyanakkor a szilárd értékekkel és összetartó közösségekkel nem rendelkező társadalomban a példakép túlmisztifikálttá válhat, felértékelődik az ifjú nemzedék számára, kijelöli az utat, követendő példává válnak a sztárok, hősök vagy vezető személyiségek.

Ahhoz, hogy új, a mai kor követelményeire, igényeire választ adó (annak megfelelő) oktatást és nevelést biztosítsunk, valóban módszertani kultúránk

megújítására, egyfajta paradigmaváltásra van szükségünk, hogy az információs társadalom kihívásaira méltó módon felelhessünk.

A megjelent kötet szerzői a tanítás-tanulás problémakörének alapos feltérképezésére vállalkoztak. A konferenciakötetben olvashatunk még a Dalton-tervről, az inklúzió jegyében megalkotott programokról, az integrált testnevelés foglalkozásokról, a gyógypedagógus hallgatók terepgyakorlatáról. Tájékozódhatunk a tudás hasznosításának esélyeiről, valamint a középiskolások szubjektív életminőségéről és pénzügyi kultúrájáról. A problémák, melyeket a kutatók górcső alá vesznek, maiak, aktuálisak, a kritikai elemzés során tanulsággal szolgálnak az olvasók számára. A könyv módszertani segédletnek is tekinthető, de célját csak akkor éri el igazán, ha az ismertetett eljárásokat, technikákat beépítjük az oktatás-nevelés folyamatába.

Viktorija Aladžić

SZABADKAI NYILATKOZAT

The Subotica Resolution

A Vajdaság északi részén elterülő, jelenleg százezer fős lakosságú Szabadka az első világháborút megelőzően még az Osztrák–Magyar Monarchia három legnagyobb városa közé tartozott. A XIX. század végi gyors gazdasági fejlődést – a folyóval nem rendelkező város számára – a vasút tette lehetővé, amely 1869-től kezdve köti össze Szabadkát Európával. A XIX. és a XX. század fordulóján épült számos magánpalotának és középületnek köszönhetően – melyek közt jelentős világörökségi építészeti alkotások is vannak: a Zsinagóga (1. kép), a Városháza, a Raichle-palota –, Szabadka jellegzetes, máig őrzött arculatot kapott. Egyidejűleg a várostól nem messze levő Palicsfürdő is felvirágzott. Az utóbbi években azonban néhány jelentős szabadkai épületet mégis lebontottak vagy tönkretettek. A 2007-es év folyamán, a rombolás elleni kampánnyal dacolva elpusztították a jelentős kulturális emléket képviselő Népszínházat (2. kép), s a helyén új színház építésébe fogtak egy megalomán terv alapján. Igaz, 2011 elején bejelentés érkezett, hogy nincs elegendő pénz az építkezés befejezéséhez. Jelenleg tehát a város szűk központjában egy hatalmas beton-csontváz árválkodik (3. kép). A 2010-es esztendő elején két, Raichle Ferenc (4. kép) által 1899-ben épített földszinti ház is hasonló sorsra jutott, melyek a szerbiai szecesszió legkorábbi művei voltak. A földdel egyenlővé vált Szabadka legrégebbi, 1730-ban épített háza is, valamint a Heisler-fürdő és a Bunyevác Matica épülete is. S ez még nem minden, hiszen a nemrég elfogadott városrendezési terv további pusztítást ír elő. A még kulturális emlékévé nem minősített épületek különös veszélyben vannak, az új épületek pedig megbonthatják a város érzékeny szövetét.

Azzal a céllal, hogy felhívja a figyelmet Szabadka értékes építészeti örökségére, s a városrendezés számára irányelveket mutasson az épületrombolás helyett, valamint hogy rámutasson, az időszerű európai trendekkel és szükségletekkel összhangban hogyan lehetne újraéleszteni a régi lakókörnyéket, *Településfejlesztés és örökségvédelem* címen kezdeményezés született. A magyar–szerb közös szemináriumot Deák Ildikó budapesti művészettörténész és Viktorija Aladžić hívta életre, és számos nemzetközi tudós vett részt rajta a kulturális örökségvédelem és a városrendezési tervezés területéről (5. kép). A május 27-én

és 28-án megtartott szabadkai összejövetelnek a Teleki László Alapítvány, a magyarországi NKA, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, a Szabadka városával együttműködő Authentic Vojvodina és az NGO Urbis civil szervezetek voltak a szervezői. A szeminárium védnökeként a magyar Nemzeti Kulturális Alap szerepelt. A kétnapos rendezvény három részből állt: a nemzetközi tudósok előadásából, kerekasztal-beszélgetésből és a *Szabadkai Nyilatkozat* elfogadásából. Az első napi előadás-sorozaton szerbiai, magyarországi, valamint Bécsből, Edinburghból és Barcelonából érkezett egyetemi tanárok szólaltak fel.

Jeremy Howard, a skóciai St. Andrews Egyetem tanára előadásában viszszatekintett azokra az újszerű beszédmódokra, nemzeti és nemzetközi vizuális nyelvekre, amelyek a XX. században, az oktatás széles körűvé válásakor élték fénykorukat, amikor a társadalom igyekezett a legerőteljesebb módon kifejeznie magát, úgy, mint még soha azelőtt, hiszen pontosan e korra, a pán-európai irányelv érvényesülésekor születtek Szabadka legjelentősebb épületei. Gerle János, a Debreceni Egyetem előadója az építészetnek és a városrendezésnek a múlt századfordulón betöltött szerepéről szólt. Ennek értelmében meghatározták egy város imázsát, és helyt adtak a lakosság nemzeti identitását kifejező építkezésnek. A városi identitás és a harmonikus, attraktív városfejlődés volt a témája Borislav Stojkovnak, a Szerb Köztársaság Területtervezési Hivatala igazgatójának. Nada Kurtović Folič asszony az újvidéki Műszaki Tudományok Egyetemének előadója megállapította, hogy a múlt századelői kulturális örökség újraértékelése elengedhetetlen feltétele a jelenlegi városrendezésnek. A barcelonai Városi Tanács városrendezési intézetéből érkezett Ricard Barrera és Lluís Bosch Pascual ismertették a Barcelona szép lesz (Barcelona Pasa't guapa) tervet, amely immár 25 éve szolgálja a katalán város megújulását. A Budapestről érkezett Ertsey Attila, a Magyar Építészek Kamarájának elnökhelyettese előadásában az építészeti örökség és a tőke agresszivitása közti kapcsolatról szólt. Winkler Gábor, a Győri Egyetem előadója a nyugat-magyarországi történelmi városmagvak felújításáról érkezett, a budapesti Corvinus Egyetemen tanító Szövényi Anna pedig Kőszeg történelmi városrészének revitalizációjáról tartott előadást.

A szeminárium másnapján kerekasztal-beszélgetésre került sor. Az építészeti örökség megővéséről szóló diskurzusba Szabadka lakossága is bekapcsolódhatott, kérdéseket tehettek fel a szeminárium résztvevőinek. A beszélgetésekből leszűrve a lényegyet fogalmazódott meg a *Szabadkai Nyilatkozat* az örökség védelméről a településfejlesztések során című dokumentum, melyet a kulturális örökséget – különösen Szabadkán – fenyegető veszélyekre hívja fel a figyelmet, felsorolja mindazokat a tennivalókat, amelyeket a kulturális örökség és a város jellegzetes múlt századelői arculatának megőrzéséért szükséges elvégeznie mind a város vezetőségének, mind a tervezői és örökségvédelmi szolgálatoknak, mind pedig a helyi tömörüléseknek, lakossági fórumoknak. A *Szabadkai Nyilat-*

kozat és a szeminárium kezdeményezésére, az ASC civil szervezet révén elindul a Mosolyogjon Szabadkára elnevezésű program, amelynek fő célja a kulturális örökség, valamint a szecessziós Szabadka névjegy hirdetése. Szabadkán ugyanis mintegy száz épület prezentálja a szecessziós stílust, köztük a legjelentősebb építészeti remek is: a Zsinagóga, a Városháza, a Raichle-palota. A szecessziós stílus bemutatásának a turisztikai irodák programkínálatában előkelő helyre kell lépnie, ha nem rögtön a legfőbb helyre! Hiszen a turizmusban nyomósabb szerepet kell kapnia a művelődési és oktatási programoknak, a történelmi és műemléki helyszínek bemutatásának, mint a pusztán csak szórakoztató és relaxációs tartalmaknak. A szabadkai szecesszió visszapillantást nyújt a történelemre, kivételes építészeti és művészeti élmény és identitástudat-tudatosító, egyfajta életérzés. A Mosolyogjon Szabadkára elképzelésben egy városi tanösvény terve szerepel, amely 17 szecessziós stílusú épülethez vezetné a látogatókat, ahol Viktorija Aladžić előadásai várnának rájuk.

Július 16-án és 17-én került sor az első sétára, melynek 17 állomást érintő útvonaláról szórólapokra nyomtatott térképekről lehetett tájékozódni. A jelentősebb információkat is felsoroló térképeket és a szórólapokat az este 9 és 11 óra közt megejtett séta idején osztották szét a járókelőknek. A meglátogatott épületekre díszkivilágítással hívták fel a figyelmet. A sétára az immár kilencedik alkalommal, idén az ASC által július 21-e és 24-e közt megrendezett Summer3p könnyűzenei fesztivál keretében került sor, az ún. Summer3p kulturális hétvégén. A résztvevők a Városháza előtt indultak, s ugyanide, a Szabadság térre tértek vissza (6. kép). A Mosolyogjon Szabadkára tervezet végül az utcai művészetek által inspirált multimedialis performance keretében valósult meg, amelyen a díszkivilágításban fürdő építészeti értékek mellett színészeket, utcai zenészeket, a szabadkai Zenede diákkvartettjét csodálhatta meg a közönség. Ily módon a szabadkaiak belátást nyerhettek városuk jövőjébe. A séta 2011. szeptember 18-án, az Európai Örökség Napján megismétlődött azzal az eltökéltséggel, hogy sikerül hagyományt teremteni. Minden esti séta alkalmával mintegy 200-an gyűltek össze, nagyrészt a város történelme iránt érdeklődő fiatalok. Időközben a Mosolyogjon Szabadkára polgári kezdeményezéssé nőtte ki magát, amelynek a város jó hírének terjesztése, a város éntudatának és karakterének megőrzése, valamint a tartós fejlődés elősegítése a célja, olyasformán, mint ahogyan a *Szabadkai Nyilatkozat* előírányozza. A polgári kezdeményezés képviselői ezúton kéri Szabadka lakosságát, hogy aláírásukkal támogassák a Nyilatkozatot.

Kocsis Árpád fordítása

1. kép: Az 1912-ben épített Zsinagóga – Viktorija Aladžić felvétele

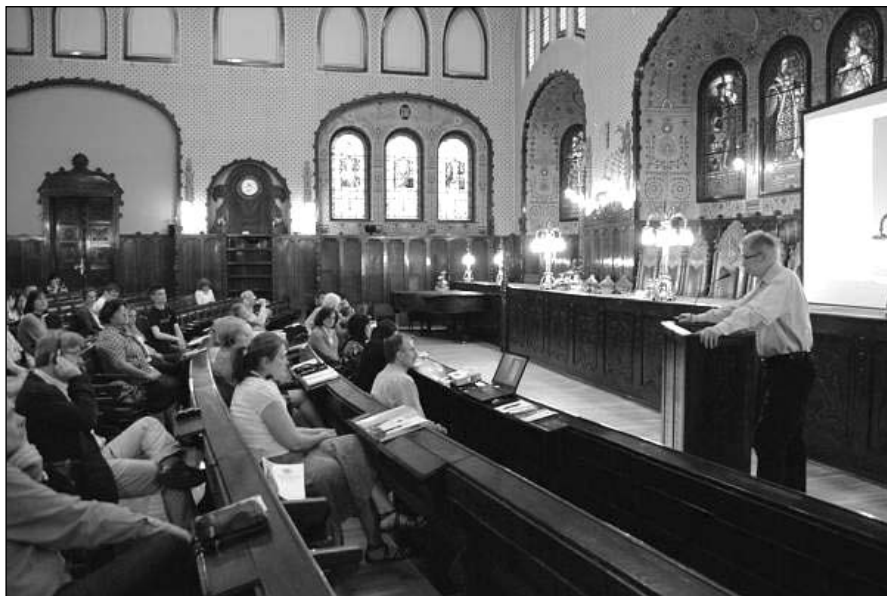
2. kép: A Népsház épülete, melyet 1854-ben építettek, s 2007-ben romboltak le – Željko Vukelić felvétele

3. kép: Az új színház beton-csontváza – Viktorija Aladžić felvétele

4. kép: A Raichle Ferenc 1899-ben épített szecessziós stílusú épületének lebontása – Viktorija Aladžić felvétele

5. kép: Az örökség védelméről a településfejlesztés során címen hirdetett előadás résztvevői – Loboda Árpád felvétele

6. kép: A Mosolyogjon Szabadkára oktatóséta egyik állomásán – Goran Cvijanov felvétele

SZABADKAI NYILATKOZAT

Az örökség védelméről a településfejlesztések során

Szabadka, 2011. május 28.

ELŐSZÓ

Figyelemmel arra a meghatározó szerepre, amelyet a történeti városok Európa sajátos európai arculatának kialakításában betöltenek;

tekintettel arra, hogy a történeti városok az Európai Unió Duna Stratégiája megvalósításának fontos eszközét képezhetik;

felismerve, hogy a közös örökség közös gondolkodást és cselekvést tesz szükségessé;

felismerve, hogy a történeti városok egyre komolyabb kihívásokkal szembesülnek, és hogy a nem kellő gondossággal végzett településfejlesztés komoly veszélyt jelent a települések hagyományos városszövetére, illetve a hagyományos arculatát és identitását meghatározó építészeti értékekre;

elismervé az épített örökség jelentőségét és szerepét az európai városok kialakulásának folyamatában;

figyelemmel Kelet- és Dél-Európa számos településének elhanyagolt, de gazdag és sok lehetőséget magában rejtő örökségére;

tiszteletben tartva az épített örökség védelmét érintő európai és más nemzetközi dokumentumokat, illetve a fenntartható fejlődés szükségességét;

mi, a 2011. május 27–28-án Szabadkán *Településfejlesztés és örökségvédelem* címmel megtartott szeminárium résztvevői az alábbi nyilatkozatot fogadjuk el:

SZABADKAI NYILATKOZAT

1. Meglátásunk szerint a településfejlesztés során az épített örökség megőrzését az alábbi negatív jelenségek befolyásolják:

a) Európa gazdag és sokszínű épített örökségének a hasznosítása eltérő módon és eltérő eredménnyel történik a fejlett, a fejlődő és a fejletlen országokban. Az épített örökség területén tapasztalható sikeres felújítások, rehabilitáció és méltó hasznosítás ellenére a tőke agresszivitása gyakran a települések szerkezetének, azt követően pedig az életminőségnek a torzulásához vezet. Ez a jelenség elsősorban az átmeneti országokban tapasztalható, ahol a városvezetés gyengesége és a friss tőkeinjekcióra való örökös éhsége különösen fogékonnyá teszi a településeket a külföldi tőke által hozott egyetemes modellek fogadására.

b) Ennek eredményeként:

I. Európa legszebb városainak történeti szövetébe oda nem illő építészeti szerkezetek jelennek meg,

II. veszélybe kerül Közép-Európa számos kis- és közepes méretű városának értékes történeti szövege,

III. azokon a településeken, amelyek nem rendelkeznek a felújításokra és újra-hasznosításra fordítható anyagi eszközökkel, vagy megfelelő ismeretekkel, még a legértékesebb építészeti emlékek és a műemlékek is elhanyagolttá válnak,

IV. jelentős számú értékes építészeti emlék marad ismeretlen, pusztul el, kerül elhanyagolt állapotba, használaton vagy figyelmen kívül.

c) A védett városmagvakat érintő fejlesztések szorosan összefüggnek a társadalmi és gazdasági viszonyokkal. Az új ambiciózus befektetések komoly veszélyt jelentenek számos régi, gyakran kiemelkedő értéket képviselő épületre, s ezáltal az alábbiakban felsorolt problémákhoz vezetnek:

I. veszélybe kerülnek az elszegényedett tulajdonosok birtokában lévő és az általuk lakott földszintes épületek,

II. az épületek felújítása nem a megfelelő módon történik, vagy egyáltalán nem gondoskodnak a karbantartásukról,

III. a legkisebb befektetés révén a legnagyobb hasznot remélő befektetők a környezetükbe nem illeszkedő épületeket emelnek.

A fentiekre való tekintettel az alábbi nyilatkozatot tesszük:

1. Körültekintően kell eljárni a településfejlesztés keretében végzett épített örökség megóvása során annak érdekében, hogy az érintett felek mikro, makro és mega érdekei egyenlő súllyal érvényesüljenek.

2. Egyben javasoljuk az alábbi elvek és ajánlások betartását:

a) Az épített örökségről oly módon kell gondoskodni, mint amely alapvető fontosságú a települési vonzerő növelésében és a településfejlesztés előmozdításában meghatározó szerepet játszó városi identitás kialakítása és megerősítése szempontjából.

b) Törekedni kell az épített és a természeti örökség, illetve a város gazdasági helyzete közti összhang megteremtésére minden olyan esetben, amikor e három elem egysége elősegítheti a település fenntartható fejlesztését.

c) Az épített örökség megőrzésének a múlt romantikus bűvöletén alapuló irányzatát felváltó új szemlélet az örökség funkcionális térként való megújításának és a helyi közösségek javára történő hasznosításának elvét követi, és így valójában előmozdítja a helyi, regionális, nemzeti és a tágabb értelemben vett azonosságtudat kialakítását.

d) Az épített örökség egyike a minőségi városi lét legfontosabb összetevőinek, amennyiben a fenntartható településfejlesztés forrásához méltó módon

gondoskodunk róla. Ezért a városmagvak mégoly körültekintéssel végzett rehabilitációja is csak akkor vezet eredményre, ha az építészeti értékek megőrzése az érintett felek: tervezők, tisztviselők, a társadalom, intézmények és a helyiek aktív együttműködésével történik.

e) A régi városszövet alakítása, újjáépítése, új funkcióval való ellátása vagy újrahazsnosítása óhatatlanul kihatással van a város jövőjének alakulására. A városszerkezetek rehabilitációján keresztül fenntartható módon alapozhatjuk meg jövőnket. Az érdekek eltérő jellegéből adódóan gondoskodni kell a köz- és magánszféra (PPP), illetve a közszféra különböző szereplői közti együttműködés (PuP) egyensúlyának a megteremtéséről, mindenekelőtt a régi városrészekben.

f) Városaink épített örökségéről való gondoskodás során ugyanolyan körültekintéssel kell eljárni, mint a környezet védelme során, hiszen ezek az emlékek őrzik tovább szellemiségünket, öntudatunkat, méltóságtudatunkat, személyes és közös identitásunkat, és így hozzájárulhatnak településeink versenyképességének a növeléséhez.

g) Az épített örökség védelme nemcsak az egyes emlékeknek, hanem a településközpontokban található legfontosabb épületeket övező területeknek, illetve a települések tágabb környezetének a védelmét is jelenti, beleértve a természeti környezet részletes szabályozását és védelmét is.

h) Az épített örökségről mint köztulajdonról és közjóról szükséges gondoskodni, ennek során, bár gondosan szabályozott keretek közt, de az egyéni elképzelésekre és érdekekre is tekintettel kell lenni annak érdekében, hogy ne sérüljön a közösségi tér helyiek által érzékelt szerepe és jelentősége.

i) Egy település legkiemelkedőbb épített örökségi elemeinek prioritást kell élvezniük a helyi és a magasabb szintű szabályzásokban. A felújításukhoz és megújításukhoz szükséges lelkesedés és erőforrások mozgósítása érdekében célirányos akciókat kell indítani a helyiek bevonásával.

A fenti célok elérése érdekében úgy ítéljük meg, hogy:

1. Olyan megbízható és szakmai megfontolásokon alapuló stratégiákat szükséges kidolgozni és végrehajtani, amelyek országos, regionális és helyi szinten rendelkeznek a településfejlesztésben érintett épített örökség védelméről is. Ezeknek összhangban kell lenniük a kapcsolódó szakterületeket érintő más stratégiákkal és európai normákkal.

2. Az épített örökség védelméért és fenntartható használatáért felelős helyi és területi szervek kötelesek a stratégiában foglaltak szellemében eljárni és hozzájárulni azok végrehajtásához.

3. Folyamatosan egyeztetni kell vertikálisan az ágazat különböző szintjeivel, illetve horizontálisan a kapcsolódó, a természetvédelemért, gazdaságért, oktatásért, turisztikáért és infrastruktúráért felelős szakterületekkel.

4. Az alulról felfelé történő kezdeményezés elvének érvényesítése érdekében, figyelemmel kell lenni a helyi lakosok igényeire és elvárásaira, valamint a civil társadalom e területre irányuló jelenlegi kezdeményezéseire és szervezeteire.

5. A települést vezető és irányító szervek kötelesek bevonni az érintett feleket a védett területeket érintő településfejlesztési koncepció kialakításának és elfogadásának folyamatába, és gondoskodniuk kell a szabályoknak és a folyamatoknak az átláthatóságáról.

6. A regionális és a határokon átívelő vagy a régiók közti együttműködés és közös identitás kialakítása során eredményesen vehetők igénybe az egyes települések között az épített örökség védelmét érintő közös problémák, érdekek és egyéb kérdések érdekében már kialakult kapcsolatok és hálózatok.

7. A civil társadalom oktatása és a figyelemfelkeltés kulcsfontosságú feladat, melyben meghatározó szerep hárul az egyetemekre, valamint a településfejlesztés és tervezés, illetve az örökségvédelem területén tevékenykedő intézményekre és szakemberekre.

8. A történeti épületek hiteles módon történő felújításához szükséges képzett munkaerő biztosítása érdekében elengedhetetlen a speciális ismeretekkel bíró mesteremberek képzése, ezért e területnek különös figyelmet kell szentelni.

9. Haladéktalanul el kell végezni a történeti városok épített örökségének az értékalapú revízióját, ennek során figyelemmel kell lenni az építészettörténeti kutatások legújabb eredményeire és az épített örökség védelmére vonatkozó nemzetközi jogi eszközökre.

10. Egy történeti város épített örökségének és hagyományos arculatának hiteles módon történő megőrzése döntő fontosságú a települési identitás fenntarthatóságának biztosítása szempontjából.

A fentiekben foglaltakra való tekintettel mi, a jelen dokumentum aláírói, Szabadka kiemelkedő jelentőséget képviselő hagyományos történeti városszövetének és arculatának a védelme érdekében az alábbiakban megfogalmazott konkrét intézkedések megtételére teszünk javaslatot:

1. Történjenek intézkedések a város történeti szövetének, épületeinek és telekbeosztásának, s ezáltal hagyományos mezővárosias jellegének, valamint identitásának a megőrzésére.

2. Biztosítani kell a város értékes földszintes épületállományának, infrastruktúrájának és természeti környezetének a védelmét is.

Ennek érdekében:

a) a város történeti jellegét meghatározó építészeti emlékek felkutatása és számbavétele érdekében el kell végezni a XIX. században és a XX. század első évtizedeiben kiépült városrészek teljes értékfelmérését,

b) az így összeállított értékleltár alapján felül kell vizsgálni a jelenlegi városrendezési tervet annak érdekében, hogy biztosítani lehessen a város hagyományos arculata szempontjából értékesnek nyilvánított elemek védelmét,

c) az értékleltár elkészültéig a jelenlegi városrendezési terv csakis a 4. pontban foglaltak szerint létrehozott civil testülettel történt egyeztetést követően hajtható végre,

d) az értékesnek nyilvánított történeti elemek rekonstrukciója, átépítése vagy lebontása semmilyen körülmények között sem engedélyezhető,

e) nagy körültekintéssel kell eljárni a védetté nyilvánított területeken az új építészeti elemek beépítése során, hogy ne sérüljön a terület történeti jellege.

3. Különös fontosságot kell tulajdonítani Szabadka kulturális öröksége iránti figyelemfelkeltésnek a helyi lakosok és különösen a fiatalok körében, ezért az iskolai képzésben használható, az örökség védelmét érintő oktatócsomagokat kell összeállítani.

4. A Szabadka örökségének megőrzése érdekében tevékenykedő civil szervezetek bevonásával létre kell hozni egy civil testületet (CSO), amely az elkövetkezőkben a hatóságok partnereként fog szolgálni a Szabadka örökségét érintő kérdésekben, illetve figyelemmel kíséri a jelen dokumentumban megfogalmazott ajánlások végrehajtását, és arról időszakos jelentéseket állít össze.

5. A Nyilatkozat szövegét el kell juttatni az összes érintett helyi és országos szervezethez, és lehetővé kell tenni, hogy minden érdeklődő hozzáférhessen, illetve aláírhasa.

6. A Nyilatkozat aláírói vállalják, hogy olyan testületet alkotnak, amely tanácsokkal látja el a fenti civil testületet a Szabadka épített örökségének megőrzését érintő kérdésekben, illetve gondoskodik arról, hogy a jelen Nyilatkozat szövege és az időszakos jelentések eljussanak az épített örökség védelmének nemzetközi szervezeteihez, és hogy széles nemzetközi nyilvánosságot kapjanak.

Steiner Dóra

SZOLIDARITÁS – LOJALITÁS – OKTATÁS

Solidarity – Loyalty – Education

2011. október 14-én *Szolidaritás – lojalitás – oktatás* címmel került megrendezésre az Ethosz Tudományos Egyesület, a Pécs-Baranyai Értelmiségi Egyesület, a Pécsi Tudományegyetem, valamint a Felsőoktatási Dolgozók Szakszervezetének közös közéleti konferenciája Pécsen a Vasutas Művelődési Házban. Az Ethosz Egyesület immáron több, széles körű érdeklődést kiváltó multidiszciplináris konferenciát tudhat maga mögött, a mostani sem volt ez alól kivétel. Számos előadó érkezett különféle szakterületekről az országból s a határon túlról annak érdekében, hogy megvitathassák egymással és a hallgatósággal a programban szereplő fogalmi hármass elméleti és gyakorlati kérdéseit, és megpróbáljanak eltérő perspektívákból választ adni a főbb problémákra.

A konferenciát Bertók Rózsa (Pécs) és Horváth Csaba (Pécs) nyitotta meg, felhívva a figyelmet az előadások témájának fontosságára, aktualitására. A szolidaritás, a lojalitás és az oktatás számos ponton összefonódó és egymást kiegészítő, támogató diskurzus alapja, éppen ezért kitüntetett figyelemnek kell öveznie – amint azt a jelenlévők nagy száma is híven tükrözte.

Az első, a szolidaritás és a lojalitás elméletét boncolgató szekció nyitányaként Bertók Rózsa Adam Smith *Az erkölcsi érzelmek elmélete* című művében tárgyalt szimpátia fogalmának összetett értelmezését adta. A méltán kiemelt XVIII. századi(!) munkában megfogalmazott gondolatok kiindulópontja, hogy az emberi erkölcs és a társadalmi együttélés, együttérzés alapja az egymás iránt érzett rokonszenv. Smith az együttérzés minőségét (pozitív-negatív) nem határozza meg, elfogulatlan szemléletet javasol. A szolidaritást nem a pozitív szimpátiából, hanem a negatív neheztelésből, a sértettségből mint közös érzésalaphoz szükséges levezetni, mely folytonos reflexiót igényel. Ezáltal a sértettség érzése válik az együttérzésnél alapvetőbbé. A szolidaritás néhány elméleti megközelítését ismertette Barcsi Tamás (Pécs). Előadását az emberi méltóság kanti kategorikus imperativusát alapul vevő megközelítésével vezette fel, majd John Rawls igazságosság terminusának értelmezésével folytatta. Eszerint az igazságosságot méltányossággként foghatjuk fel, melynek során az abszolút szükségletek biztosításáról az általános javak listájának ismeretében az államnak kell gondoskodnia. A továbbiakban Richard Rorty azon nézetét vizsgálta meg, mely szerint a

szolidaritást tulajdonképpen 'mi'-ként ajánlatos felfogni, ennek azonban a kötelességek irányába történő kiterjesztése szükséges. A megalázás, a megvetés és a morális sértés az, ami közös alapot szolgáltat a szolidaritásnak, s melyet egyben kerülni kell. Abban Habermas, Adorno és Honneth kapcsán is egyetérthetünk abban, hogy ezen fogalmaknak szóbeli és fogalmi kiterjesztése javasolt.

A következőkben Hérány Ferenc (Szeged) a lojalitásnak és a szolidaritásnak a társadalomfilozófiai kérdéseit vette sorra. Az államelméleteknek a szolidaritás alapján történő, a lehető legpontosabb definíciók megadása általi csoportosítására törekedett problémafelvető előadásában. Az ideális, koherens állam az, ahol a méltányos igazságosság, a törvénytisztelet kielégítően működik. Ettől az inkoherens ideális állam annyiban különbözik, hogy a polgárok a fő erkölcsi struktúrával nem értenek egyet. Az elégtelen inkoherens állam sem megfelelő erkölcsi struktúrával, sem egyetértő emberekkel nem rendelkezik. A törvényeket nem tisztelő, abszolút mértékben alárendelt társadalom nem működhet megfelelően, a lojalitás és szolidaritás megalapozásához nyitott individuumra van szükség. Galambos Attila (Pécs) a társadalmi szolidaritás kötelezettségét Peter Singer filozófiáján keresztül mutatta be. Bevezetőjében a sokak által tévesen gazdasági utilitaristaként értelmezett szerzőkre (Mill, Bentham) tért ki. Felhívta a figyelmet arra, hogy a haszonelvűséget magyarázó filozófiát nem szabad szűklátókörűen érteni, s a problémákat holisztikus modellben ajánlatos újrafogalmazni, mint azt Singer is tette *Éhség, bőség, szolidaritás* című munkájában. Felelősséget nemcsak a minket körülvevő szűk környezetünkért, hanem tágabb világunkért is kell vállalnunk. Ezzel párhuzamosan szintén nincs különbség aközött, hogy egy cselekvést (valakinek a megsegítését) egyetlen személy hajtja végre vagy több; a felelősség mértéke nem változik. A szolidaritás állatokra történő kiterjesztése is jelentékeny kérdés, a problémák helytálló megoldásához pedig mindenképpen egy konzisztens filozófia megalkotására kell törekednünk. A főként filozófiai szekció zárásaként V. Gilbert Edit azon főbb fogalmakat vette sorra, melyeket a szolidaritással hozhatunk kapcsolatba. Ezt követően pozitív és negatív, szépirodalomból kölcsönzött példákon keresztül mutatta be az együttérzés természetét. Kitért a demokráciákban és ál-demokráciákban rejlő alapvető torzulásokra, a megértés és a meg nem értettség eseteire, s nem utolsósorban az oktatásban jelen lévő, annak résztvevőit ellehetetlenítő problémákra, zárásaként pedig a szolidaritás útján történő megoldási javaslatok néhány példáját világította meg.

Miután a konferencia első részében a szolidaritás és a lojalitás elméleti megközelítésére sor került, a második szekcióban a hallgatóság megismerkedhetett ezeknek kulturális, társadalmi és politikai vonatkozásaival is. Horváth Csaba (Pécs) a magyar közéleti-politikai kultúra magatartásbeli torzulásait szemlélítette. Elemzésében részletesen nyomon követte a politikai kultúrát formáló különböző szintek (kollektív, egyéni) jellegzetesen magyar sajátosságait. Ezzel

kapcsolatosan a társadalomban jelen lévő, vagy éppenséggel abból hiányzó tolerancia, szabadság és szolidaritás magyar történelmi (elsősorban XX. századi) magyarázatát kaptuk meg. A folytatásban Baráth Árpád (Pécs) a társadalmakban megmutatkozó szolidaritás és erőszak összefüggéseiről, történeti alakulásáról beszélt. A szolidaritás nem egy esetben éppen erőszakos események kiindulópontjául szolgált a történelem során. Több korban több politikai rendszer manipulált a szolidaritásra alapozva – gondoljunk csak az egyes forradalmakra, háborúkra, terrorcselekményekre. De ugyanez fordítva is igaz: a sok rossz, erőszakos élmény lehetőséget is teremt az egyénnek a beilleszkedésre. Azonban az együttérzés a legtöbb esetben csak manipulált kollektivizált formában jelenik meg. Kákai László politológus (Pécs) a magyar társadalomban végzett értékvizsgálatok alapján tárgyalta a szolidaritás és a bizalom, de elsősorban az individualitás és a bizalmatlanság kérdéskörét. A bizalom leépülésének folyamatát, vonatkozásait az elmúlt harminc év tükrében értékelte, mely során a rendszerváltás negatív, romboló hatásaira is felhívta a figyelmet. Kapocsi Erzsébet (Szeged) a szolidaritás egészségpolitikai jelentőségét igyekezett alátámasztani. Az egészségügyben a szolidaritásnak mint erkölcsi alapelvnek rendkívüli jelentőséget tulajdonított, tárgyalta ennek szintjeit. Az egészségügyi rendszer problémáiba is betekintést nyerhettünk, ahol még mindig nincsenek tisztázva az alapvető morális elvek. Kövér András a hajléktalanokat érintő – a társadalomban megmutatkozó – tolerancia hiányára, a szolidaritás és a felelősségérzet szükségességére hívta fel a figyelmet, külön hangsúlyt fektetve azon negatív társadalmi attitűd kiemelésére, mely a megoldási javaslatok teljes hiányát tükrözi. A szekció zárásaként Bence Erika (Újvidék) a vajdasági magyar irodalomban mutatkozó multikulturalitásról és többnyelvűségről tartott előadást. A haza, nyelv és identitás kérdését Juhász Erzsébet *Határregényén* keresztül vázolta fel, melyben az író a jelen válságát a múlt modelljeivel jellemzi, a határhelyzet eredőit a Monarchia világában keresi. A hazát a vajdasági irodalomban éppúgy lefedi a Monarchia fogalma, mint a szűk lélettér, a nyelvhez pedig mind negatív, mind pozitív konnotációk is hozzáragadnak – ahogy ezeknek ékes példáit hallhattuk is. Az identitást nagyrészt a Monarchia-tudat határozza meg, s ennek az identitásnak nem feltétlenül van, kell legyen mozgatórugója (éppen ez határozza meg minőségét). A multikulturalizmus értékke, civilizációs értékke válik, válhat.

A konferencia zárószekciójában elhangzott előadások az oktatás témája köré csoportosultak. Az első két előadótól közgazdasági megközelítésben kaptunk képet a szolidaritás oktatást befolyásoló magyarázatáról: Trautmann László (Budapest) a globalizáció és a jogállamiság oktatást befolyásoló szerepéről szólt, míg Török Attila (Budapest) az oktatás erkölcsi dimenzióin átívelve elemezte a haszontalan tudás fogalmát. A továbbiakban Bécsi Zsófia (Pécs) beszámolóját kísérhettük figyelemmel a tanári lojalitásról és szolidaritásról. A tanár feladat-

körének ismertetése során lényegesnek tartotta kiemelni a pedagógus régi és mai szerepköre közötti különbségeket, az iskolai légkörben megmutatkozó társadalmi problémákat, rámutatva, hogy ha valahol, akkor éppen ezen a területen volna a legnagyobb szükség a lojalitásra – mindkét (diák és a tanár) részről. Ispánovics Csapó Julianna (Újvidék) az egyetemi mesterképzésben részt vevő hallgatók körében végzett megfigyeléseit összegezve elmondta, hogy a tanulási folyamatok során a tanári korrekcióval kísért együtt-tanulás és a csoportmunka nagyban elősegíti a csoport-koherenciát és a szolidaritás mértékét, ezáltal az oktatás eredményesebbé válik. Fontos azonban, hogy a lojalitás ne maradjon egyirányú, tehát egyik fél se használja ki önmaga érdekében a másikat. Kmeczkó Szilárd (Debrecen) az együttérzés fogalmát, annak felvállalásának és felmondásának lehetséges következményeit egy munkahelyi konfliktus példáján keresztül mutatta be szemléletesen. Vass Livia egy felsőoktatásban végzett, fogyatékosokkal kapcsolatos szociodemográfiai kutatás eredményeit tette közzé, részletesen kitérve az alanyok lehetséges motivációinak, társadalmi befolyásoltságának gyökereire, valamint a negatív tapasztalatok orvoslásának lehetőségeire is. Részben ezt a szálát vitte tovább Horváth Futó Hargita (Újvidék) is, aki a funkcionális analfabetizmus égető problémáját emelte ki előadásában. Felhívta a figyelmet a szövegértés hiányának okaira és következményeire, valamint az egyes mérőtesztok jellemzőire, a tanulók iránti szolidaritás fő kérdései megváltoztatásának igényére. A konferenciát lezáró élénk vita előtt végül Bobály Viktória autista fiatalok körében szerzett tapasztalatainak összegzését hallhattuk, melyből megtudhattuk, hogy a tánc, a kommunikáció útján kimutatott szolidaritás rengeteg pozitív eredményhez segítheti hozzá a különböző mértékű fogyatékoságtól szenvedőket, valódi csodákra képes. Az egész napos programot a szekcióvezetők és a főszervezők összefoglalója zárta, melyet az előadásokkal kapcsolatban felmerült számtalan kérdés követett, ezáltal komoly eszmecsere bontakozott ki az előadók és a hallgatóság között. Az izgalmas diskurzust a konferenciát követő fogadáson folytatták az egybegyűltek.

A konferencia folyamán a különféle diszciplínák képviselőitől átfogó képet kaptunk a szolidaritás és lojalitás fogalmáról. A kezdeti elméleti tisztázás után bepillantást nyerhettünk a szolidaritás szociális-kulturális-politikai vonatkozásaiba. Végül, de nem utolsósorban a gyakorlat szolgáltatott számunkra példákat arra vonatkozóan, hogy az oktatásban nemcsak szükséges, de elengedhetetlen is a szolidaritás elveinek megfelelő alkalmazása.

Máté Emese

ÉRZELMI VILÁGOK METSZÉSPONTJÁBAN: EGY-MÁSTÓL TANULVA AZ EGY/EGÉSZ-SÉGET GAZDAGÍTJUK

*At the Point of Intersection of Emotional Worlds: Learning from
Each-Other, Enriching our Whole-some-ness*

„Az embert egy(ed)ként tiszteld és egy-
ségében szólítsd meg, s ő olyanná válik.”

(Goethe)

2011. október 13–14-én kétnapos szimpóziumot¹ rendezett a Caritas Mostar és a különleges bánásmódot igénylő gyermekek Szent Család Rehabilitációs Központja.² Három munkaformában: pannók, előadások és műhelymunkák révén, közel száz aktív gyakorló szakember részvételével³ a valamikori Jugoszlávia minden tagköztársasága képviseltette magát a tanácskozáson, és számos egybehangzó megállapításra jutottak: a különös bánásmódot igénylők száma rohamosan nő, és az államoknak nincs hosszú távú, állandó anyagi fedezetű programtervezete az inklúzióra. Ezt a tényt megerősítette az ausztriai Caritas Szent Isidor Intézményét képviselő Gertraud Assmann, továbbá a különös bánásmódot igénylő gyermekek tanulási készségét fejlesztő programtervezetet kidolgozó Európai Agenció képviselője, Bojana Globački. A szimpóziumnak a Potociban lévő Emaus⁴ szellemi központ adott otthont.

AZ EURÓPAI UNIÓ ÁLLÁSPONTJA

A Szlovén Állam Oktatásügyi és Sportminisztériuma Bojana Globački miniszterasszony személyében képviseltette magát, aki tagja annak az európai uniós programnak, mely a különös bánásmódot igénylő gyermekek oktatási

¹ Znanstveno-stručni Simpozij o modelima rada s osobama s invaliditetom s međunarodnim sudjelovanjem

² Rehabilitacijski centar „Sveta Obitelj“. Kneza Mihajla Viševića Humskog 21. BiH – 8 800 Mostar. Web: www.caritas-mostar.ba

³ Zbornik sažetaka – Znanstveno-stručni simpozij s međunarodnim sudjelovanjem – Modelima rada s osobama s invaliditetom.

⁴ „Emaus“ kuća susreta s Bogom i braćom ljudima, mjesto duhovne okrijepe, oazu mira.

programtervezetén www.european-agency.org dolgozik folyamatosan. A miniszter asszony európai szintű tényanyag-ismertetése 27 ország viszonylatában megdöbbentően hat, és az egészség megbecsülésére is felhívja a figyelmet. Az 500 millió ember közül 100 millióan élnek a létminimum alatt, 45 millióan tolokocsihoz kötöttek, és ugyanennyien hallókészülékkel. 20 millió iskoláskorú gyermek tanulási nehézségekkel küzd egészségügyi helyzetéből kifolyólag, és a legtöbbször nem áll módjában bekapcsolódni az alapfokú képzésbe. Ezek a tények, melyek növekvő tendenciát mutatnak, egységes állami szintű programtervezetet és költségvetést kívánnak. Az UNESCO holisztikus inklúziós (az élet egészséges folyamatába való bekapcsolás) programtervezetének célja, hogy a különös bánásmódot igénylő gyerekeket és felnőtteket képessé tegyék az önálló/önálló életre, mindegyiküknek azonos esélyegyenlőséget biztosítva az élet minden területén (egészségügy, munkahely-lehetőség, társadalmi tevékenységekbe való bekapcsolódás). Az inklúziós program keretében az Európai Unió a kulcsfontosságú hangsúlyt a prevencióra, azaz a legkorábbi felismerésre helyezi. A korai felismerés lehetővé teszi a teljesebb mértékű korrekciókat, továbbá az élet minden területébe való bekapcsolódás alapfeltételét.

*Plenáris ülés: Ante Comandin (Caritas, Mostar),
Gertraud Assmann (Caritas, Szent Isidor Intézmény)*

Kiállítás az Emaus udvarában

A MOSTARI SZENT CSALÁD REHABILITÁCIÓS KÖZPONT

A gyakorlati életben mindezek a törekvések Mostarban, a Szent Család Rehabilitációs Központban láthatóak. Volontőrök segédkeznek folyamatosan, mert állandó munkaviszony létesítését nem hirdette meg az állam. A plenáris ülésen Ante Komandin ismertette a központ tízéves munkáját, mely 2001-től folyamatosan háromfajta szolgáltatást nyújt. A nappali tagozat keretében 18 éves életkorig egyénre szabott foglalkozásokban részesítik a gyermekeket. A teljes körű életbe való bekapcsolódást segíti a sokfajta és egyénre szabott segédeszközzel felszerelt terápiás konyha, tisztálkodási és testkultúrát fejlesztő gazdagon felszerelt helyiségek eszköztára. A felnőttek számára szintén egyénre szabott kézműves műhelyfoglalkozásokat tartanak. Az Emánuel műhelyben készült kézműves termékek árusításával a hétköznapi élet létfenntartásához szükséges alapeszközök, alapanyagok beszerzéséhez járulnak hozzá, mert az állam költségvetése nem állandó jellegű, és nem folyamatos. A harmadik tevékenységi körük egész napos egészségügyi ellátást és gondozást biztosít az ágyhoz kötöttek számára. A fizikai korlátozottság ellenére az érzelmi élet rendkívül gazdagon

A Szent Család nappali tagozatának képességfejlesztő terme

Az Emánuel műhelyben készült kézműves termékek

megmutatkozik. Nemcsak a gondozók és a gondozottak játékos, öröm- és szeretetteljes egymáshoz való viszonyában, hanem a csodálatos szivárványszínekben pompázó helyiségek, bútorok, készségfejlesztő játékok, eszközök készletárán is megmutatkozik. A szeretetteljes gondoskodás ékes példaként egy különös bánásmódot igénylő leánynak sikerült családot alapítania, és édesanyává válnia. Két egészséges gyermeknek adott életet, és a legnagyobb szeretetben neveli őket. Ő is részt vett a konferencia csoportfoglalkozásán, megosztva velünk gyakorlati tapasztalatait.

Gertraud Assmann asszony az ausztriai Caritas Szent Isidor Intézményét képviselve, a családok és a különös bánásmódot igénylő gyermekközpontok közötti folyamatos kölcsönös együttműködés eredményeiből nyújtott ízelítőt. A szülőket a korai felismeréstől kezdődően szaktanácsokkal, közös gyakorlati foglalkozásokkal, nyílt órákkal, családi játszónapokkal segítik a nappali foglalkozásokon túl. Külön odafigyeléssel tekint ez az intézmény a szülők párkapcsolatára, valamint több testvér esetében a szülőknek az egészséges gyermekükkel való kapcsolatára oly módon, hogy gyermekhotelként több napos bentlakást és szakgondoskodást vállal a különös bánásmódot igénylő gyermek részére.

ÉRZELMI PÉLDAMUTATÁS

A közös megállapítást nyerő tény pedig, hogy a különös bánásmódot igénylő gyerekek érzelmileg, szeretetben gazdagabb életet élnek a fizikailag egészségesekhez viszonyítva, akik érzelmileg sokkal zártabbak. Példát mutatnak számunkra a nemes értelemben vett élet értékeiből, az egészséges létállapot megbecsüléséből. A valóság egyetlen pillanatát, impulzusát, mozzanatát sokkal örömteljesebben, szeretetteljesebben, őszintébben élik meg. A létezésnek ebből a sérthetetlen, absztrakcióra nem bontott alaprétegéből sugározzák át az önzetlen, szabad és feltétel nélküli szeretetet. Azt a Valamit, ami számunkra egyidejűleg felfedezés és mégis ős-ismerős: a szeretet teljességét. Ezzel a szüntelen érzelmi sugárzásukkal segítenek a látszatvalóságból visszatalálni nekünk a saját életünk valós érzelmű medrébe, a mindennapjaink eredeti teljességébe, ahol a mérhető adatokon, a megfogalmazható tényeken, paragrafusokon, az érdek- és erőszakmentes szeretetet átvilágítva az ember önmaga eredeti teljes, lélektisztá állapotában mutatkozik meg. Egy-más között áromoltatva a szeretetet, a mindenséggel való összetartozás létélményét megélve, Egyéni/egy-ségünkben gazdagodunk.

Dudás Attila

A MAGYAR TUDOMÁNY NAPJA A DÉLVIDÉKEN – 2011

Day of Hungarian Science in Vojvodina – 2011

A Vajdasági Magyar Tudományos Társaság idén is ünnepi tudományos tanácskozást szervezett a magyar tudomány napja alkalmából, mely *A délvidéki magyarság múltja, jelene és jövője* címet viselte. A Társaság a társadalomtudományi szekció tanulmányait dr. Hegedűs Antal emlékének és munkásságának szentelte, aki 2010 végén hunyt el, míg a természettudományi szekció tanulmányait dr. Ribár Béla akadémikusnak, a Társaság első elnökének, aki 2006-ban távozott el közülünk. A társadalomtudományi tanulmányok közösségünk sorsát és sorskérdéseit, délvidéki magyar tudományosságunkat, magyar anyanyelvű és szellemiségű oktatásunkat és kutatásainkat, népünk itthoni helyzetét a múltban és jelenben, jövőképünket, lehetőségeinket, anyaországi és nemzetközi tudományos és társadalmi kapcsolataink ápolását érintették.

Mint minden évben, a tanácskozásnak 2011-ben is Újvidék adott otthont, a Tartományi Kormány harmadik emeleti tanácstermében, november 12-én, 10 órai kezdettel. Az évente rendszeresen megszervezésre kerülő rendezvény kiváló alkalmat nyújt vajdasági és anyaországi kutatóinknak aktuális, egyéni és csoportos kutatásaik és kutatási eredményeik bemutatására.

A tanácskozást dr. Szalma József akadémikus, a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja, az MTA doktora, a Társaság elnöke nyitotta meg. A köszöntők során a tanácskozás résztvevőit üdvözölte és a tanácskozást jelenlétével megtisztelte dr. Berényi János, a Vajdasági Magyar Akadémiai Tanács elnöke, dr. Lengyel László, a Magyar Nemzeti Tanács felsőoktatási és tudományos ügyekkel megbízott tanácsosa és Nikowitz Oszkár, a Magyar Köztársaság belgrádi nagykövete. A tanácskozást levélben üdvözölte dr. Kocsis Károly akadémikus, az MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottságának elnöke, valamint dr. Pap Endre akadémikus, a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia elnöke.

Az ünnepi köszöntőket két kiemelt plenáris előadás követett. Elsőként dr. Glatz Ferenc akadémikus, az MTA rendes tagja, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, az MTA volt elnöke tartotta meg *Magyar Tudományosság a Kárpát-medencében és Európában* című előadását. Őt dr. Mezey Barna, az

MTA doktora, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának egyetemi tanára, az ELTE rektora követte *Új magyar felsőoktatási koncepció* című előadásával.

A kiemelt referátumokat dr. Ribár Béla akadémikus és dr. Hegedűs Antal emlékének szentelt tanulmányok követték. A következő felszólalók méltatták életüket és munkásságukat: dr. Kiss Ernő (nyugalmazott egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Technológiai Kar, Fizikai Kémia és Katalízis Laboratórium, Újvidék) – *Ribár Professor Úr emlékére*; dr. Dušan Lazar (rendkívüli egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Természettudományi Kar, Fizika Intézet, Újvidék) – *Prof. dr. Ribár Béla – professor, főnök és munkatárs*; Muhi Béla (okleveles fizikus, Svetozar Marković Gimnázium, a Corvinus Egyetem konzulens tanára, Újvidék) – *Ribár Béla – egy példamutató életpálya*; dr. Pál Tibor (egyetemi docens, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Tanszék, Újvidék) – *Hegedűs Antal, a történész*; Hegedűs Katalin (nemét nyelvtanár a Szabadkai Műszaki Szakfőiskolán, PhD-hallgató, Szabadka) – *Azért bírállak, mert szeretlek – dr. Hegedűs Antal és a katolikus egyház* és dr. Tóth Lajos (nyugalmazott egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Természettudományi Kar, Újvidék) – *Barátaimra emlékezek: Ribár Béla és Hegedűs Antal*.

A kiemelt előadások és a dr. Ribár Bélának és dr. Hegedűs Antalnak szentelt felszólalások után a munka szekciókban folyt – előbb a társadalomtudományi, majd a természettudományi témájú előadások hangzottak el. Az előadások tudományos szakterületek szerinti beosztása nem bontotta meg a tanácskozás plenáris jellegét.

A társadalomtudományi szekció keretében tizenkilenc szerző vett részt referátummal a jogtudomány, az oktatásügy, a történelem, a kisebbségpolitika, a könyvtár- és levéltártudomány és más tudományágak területéről. E szekcióban a következő referátumok szerepeltek: dr. Szalma József akadémikus (az MTA doktora, a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia rendes tagja, az MTA doktora, egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Jogtudományi Kar, Újvidék) – *Az új magyar Alaptörvény és a precedensjog*; dr. Szabó Imre (egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, dékán, Szeged) – *Lehet-e perjogi módosításokkal segíteni a vállalkozásokon?*; dr. Prugberger Tamás (az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, professor emeritus, Miskolc) – *A jogi normák a természeti és a társadalmi törvényszerűségek összefüggésrendszerének tükrében*; dr. Bíró György (egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Miskolc) – *Bizalmi tartalmú tartós szerződések felmondásának jogszerűsége*; dr. Hegedűs Andrea (egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged) – *A magyar családi jog az új Ptk-ban – A jogterületet érintő főbb változások*; Visontai-Szabó Katalin (Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, PhD-hallgató, Szeged) – *Lelki*

betegségek a gondnoksági perekben; dr. Györe Zoltán (rendkívüli egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Tanszék, Újvidék) – *Bácska települései a XIX. század elején – demográfiai vázlat*; dr. Gavrilović Vladan (rendkívüli egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Tanszék, Újvidék), dr. Pál Tibor (egyetemi docens, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Tanszék, Újvidék) – *A bácskai ortodox püspökség összeírása 1823–1844*; mgr. Rontó Bozóki Judit (történelemtanár, Ady Endre Általános Iskola, Torda) – *Történelmi alapfogalmak a vajdasági magyar általános iskolai oktatásban*; Belovai József (nyugalmazott történelemtanár, Szeged–Nagybecskerek) – *Szentkláray Jenő és Dél-Magyarország historizmusa a XIX. század második felében és a XX. század kezdetén*; Mezei Zsuzsanna (levéltáros, Vajdasági Levéltár, Újvidék) – *Az 1944-től kezdődő délvidéki atrocitások adatbázisa mint történeti forrás*; Uri Ferenc (nyugalmazott történelemtanár, Újvidék) – *A magyar iskolák története Szerémségben*; Galambos László (okleveles jogász, Újvidék) – *Tisza Kálmánról: Érdemeit elhallgatták, hibáit kőbe vésték*; Szedmina Livia (angol nyelvtanár, Szabadkai Műszaki Szakfőiskola, PhD-hallgató, Szabadka) – *John Devoy és az ír függetlenség*; Bálint István (nyugalmazott újságíró, Magyar Szó, publicista, Újvidék) – *Van-e vajdasági–délvidéki magyar identitás?*; mgr. Takács Izabella (tanársegéd, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, PhD-hallgató, Szabadka) – *Kétnyelvű környezetben élő diákok (szerb és magyar anyanyelvűek) mentális lexikona*; dr. Szőke Anna (néprajzkutató, kulturális antropológus, Debrecen) – *A tér és az idő szakralizációjáról* és dr. Lepeš Josip (egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű Tanítóképző Kar, Szabadka) – *Magyar sport és nemzeti identitás a Vajdaságban*.

A természettudományi szekcióban kiemelkedő hazai kutatóink mutatták be aktuális kutatásaik eredményeit a mezőgazdaság, környezetvédelem, műszaki tudományok, fizika, vegytan, valamint az élelmiszer-ipari technológiák területéről: dr. Molnár Imre (nyugalmazott egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Mezőgazdasági Kar, Újvidék) – *A földműveléstan fejlődésének története a Vajdaságban*; dr. Berényi János (tudományos tanácsos, egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Mezőgazdasági Kutatóintézet, Újvidék) – *Organikus növénynevelés és organikus vetőmagtermesztés*; dr. Könyves Tibor (egyetemi docens, Megatrend Tudományegyetem, Bioélelmiszer-termelői Kar, Topolya) – *A cigája fajta jelene és jövője a Vajdaságban*; dr. Pósa Mihály (egyetemi docens, Újvidéki Egyetem, Orvostudományi Kar, Gyógyszerészeti Tanszék, Újvidék) – *A Shennon-féle entropia, mint molekula deszkriptor a szteroidvázis vegyületeknél*; dr. Szebenyi Anna (egyetemi tanársegéd, Újvidéki Egyetem, Orvostudományi Kar, Gyógyszerészettudományi Tanszék, Újvidék) – *Neuronhálók alkalmazása a gyógyszerfejlesztésben*; dr. Mester Gyula (egyetemi tanár, Szegedi Tudományegye-

tem, Természettudományi és Informatika Kar, Műszaki Informatikai Tanszék, Szabadka) – *Személyi robotikai platformok fejlesztése és alkalmazása*; Simon János (főiskolai tanársegéd, Szabadkai Műszaki Szakfőiskola, PhD-hallgató, Szabadka) – *Mobil mérőállomás navigációja kontrollált mikroklimatikus környezetben*; dr. Putarics Ivánszky Veronika (nyugalmazott egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Meliorációs Intézet, Újvidék) – *Kihasztnálatlan vízenenergia a Vajdaság területén*.

Az említetteken kívül további szerzők jelentették be referátumaikat, de a tanácskozáson indokolt okokból személyesen nem tudtak jelen lenni: Szekeeres Diána (főiskolai tanársegéd, Budapesti Gazdasági Főiskola, Gazdálkodási Kar, Zalaegerszeg, PhD-hallgató, Zalaegerszeg) – *Általános bevezetés a választottbíráskodás világába, betekintés a gazdasági mediáció alkalmazásába a lehetőségek és a szabályozás tükrében*; dr. Rokay Péter (egyetemi tanár, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Tanszék, Újvidék) – *Hegedűs Antal középkori kutatásai*; mgr. Pastyik László (a Tankönyvkiadó Intézet nyugalmazott szerkesztője, Újvidék) – *Hegedűs Antal egyháztörténeti kutatásai*; mgr. Boris Stojkovski (egyetemi tanársegéd, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Tanszék, Újvidék) – *Szabadka a hódoltság korában*; Janjić Ivana (egyetemi tanársegéd, Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Román Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék) – *A románok Hegedűs Antal műveiben*; dr. Mészáros Zoltán (történész, Szabadkai Levéltár, Szabadka) – *Egy fontos háttéreseemény a Petőfi brigád történetének megértéséhez (A pettendi epizód és a bolmáni hadművelet összefüggései)*; dr. Somogyi Sándor (nyugalmazott egyetemi tanár, Pannon Egyetem, Georgikon Mezőgazdasági Kar, Keszthely, professor emeritus, Szabadka), Ricz András (Regionális Tudományi Társaság, PhD-hallgató, Szabadka) – *Észak-Vajdaság gazdasági fejlődésének lehetséges forgatókönyvei*; mgr. Muhi B. Béla (egyetemi tanársegéd, Educons Egyetem, Ügyviteli Közgazdaság-tudományi Kar, Újvidék) – *A turizmus és a környezet kölcsönhatásai*; dr. Jolánkai Márton (az MTA doktora, egyetemi tanár, Szent István Egyetem, intézetigazgató, Gödöllő) – *A magyar növénytermesztés élelmiszer- és energiatermelési lehetőségei*.

A délvidéki magyarság múltja, jelene és jövője elnevezésű ünnepi tudományos tanácskozáson negyvenkét referátum hangzott el, illetve ennyit jelentettek be a társadalom- és természettudományok területén folyó kutatásokról, melyeket a Társaság, mint eddig is, külön kötetben fog megjelentetni.

Bogumil Hrabak

BOSZNIAIAK A HÓDOLTSÁG KORABELI
MAGYARORSZÁGON¹*Bosnians under the Turkish Rule of Hungary*

BUDÁN ÉS PESTEN

A nagy és erős középkori magyar államban sok idegen kereskedett, s köztük ott találjuk a dubrovnikiakat és mellettük a boszniaiakat is. A régebbi magyar történetírás szerint a boszniaiak 1438 és 1440 között telepedtek le.² A Magyarországra érkező üzletemberek mindenekelőtt a zbornikiak voltak, akik ezüstöt szállítottak Szrebrenikből és vélhetően Közép-Boszniából is.³ A zbornikiak között, akik már a XVI. század eleje (1504) óta foglalkoztak kereskedelemmel, voltak mohamedánok is.⁴ Az ezt követő időkből a dubrovniki levéltári dokumentumok között egészen a XVI. század negyvenes éveig nem találunk említést boszniaiakról. Ez idő alatt Budán sok olasz kereskedett, mindenekelőtt firenzeiek és velenceiek. 1529-ben, midőn a városban nagy félelem vett erőt az országot pusztító törökök miatt, följegyezték bizonyos velenceieket is.⁵ A magyarok mohácsi veresége (1526) és Buda törökök általi bevétel (1541) közötti időszak nem más, mint tizenöt esztendeig tartó létbizonytalanság, hiszen az osz-

¹ A két esztendeje elhunyt cseh származású szerb történész és polihisztor, Bogumil Hrabak (1927–2010) nagytanulmánya *Bosanci u Beogradu i Panoniji (XV–XVII vek)* címmel először 2003-ban jelent meg. Jelen fordításunk alapját a szerzőnek 2010-ben a belgrádi *Arhivarnál* megjelent *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine* című életműsorozata VII. kötetében található tanulmány szöveg 3., 4. és 5. része képezi, vagyis azok a fejezetek, amelyekben erőteljesebben jutnak kifejezésre a magyar–délszláv komparatív vonatkozások. A 3. fejezetből nem fordítottam le azon, a magyar olvasók számára tkp. érdektelen oldalakat, amelyek egy XVI. századi boszniai származású kereskedő bonyolult családtörténeti és üzleti kapcsolatait részletezik. A téma szakértői ezt megtalálhatják a forráskiadványban. A tanulmányrészlet magyar címe tölem származik. (Cs. B.)

² Fejér, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. XI, vol. 7, Buda 1844 (A boszniaiak a skizmatikusokkal).

³ D. Kovačević-Kojić: *Zbornik u srednjem vijeku*. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XVI. Sarajevo, 1965. 27–28.

⁴ Državni arhiv Dubrovnika (a továbbiakban DAD), Div. not. LXXXIII, 101’.

⁵ „Starine JAZU” XVI, Zagreb 1884 (6. VIII 1529).

mának bármely pillanatban bejöhettek volna Budára, hogy pusztítva létrehozzák saját hatalmukat. A helyzet csak az ötödik évtized elején kristályosodott ki, de negatív következményekkel. A bosnyák katolikusok – különösen azok, akik korábban Nándorfehérváron éltek – Budára, majd Pestre is a dubrovnikiakat megelőzve érkeztek. A magyar királyság belső területei felé nyomulásban részt vettek azok a raguzaiak is, akik ekkor már Pannóniában voltak, s kereskedtek Boszniával, mint például Matko Vukosalić. A katolikusok mellé csak a XVII. század közepétől telepednek tömegesebben olyan bosnyák muzulmánok, akik között bizonyos tőkével rendelkező üzletemberek is találhatók.

Budára irányuló fölmenetel, főleg Újlakon keresztül, közvetlenül Boszniából is történt (Zvornik, Olovo, Vrhbosna, Kreševo), különösen a vándorkereskedők soraiból. Egy Törökországban elhunyt kereskedő javainak intézői utasították megbízottjukat, hogy Pannóniában, így Budán is – noha az elhunyt nem élt a magyar fővárosban – hajtsa be az adósoktól tartozásait.⁶ Ez volt a helyzet néhai Matko Vukosalić javaival, melyek összegyűjtésével Stonjanin Stjepan Grgurovot bízta meg, s tekintve, hogy ismeretlen embernek számított, megbízólevelét két-három dubrovniki kereskedőnek is bemutatta, ezt követően pedig leltárt állított össze a begyűjtött pénzről, majd az egyéb vagyontárgyairól is. A megbízottnak az örökséget három-négy hónapon belül sikerült értékesítenie, tevékenysége során, különösen az adásvétel legitimálása érdekében, folyamatosan kihasználta a dubrovnikiak jelenlétét.⁷

A budai kincstári jövedelmek behajtásáért nyerhető haszonbérletek (*mukátaák*) árverezésein a boszniai katolikusok már 1543–44-ben részt vettek. Egyikük a fočai Pavle Nikolić volt, aki szávaszentdemeteri üzletemberekkel és a Čajničból származó Jovan Vukašićyal közösen lépett fel.

Az üzleti világnak a szláv dél irányából zajló kolonizációját azok a kereskedőlegények – mindenekelőtt a trebinjeiek – erősítették meg, akiket a raguzai kereskedők hoztak magukkal. Példának okáért Mirko Dr. Cvjetkov budai kereskedő Trebinjéről bizonyos Mladenovićot fogadott fel ötesztendei szolgálatra.⁸ Miután a szerződésbe foglalt idő leteltével ezek az ifjak északon maradtak, szakemberbázisul szolgáltak mind a dubrovnikiaknak, mind a bosnyák katolikusoknak.

A boszniai katolikusok első hullámának központi egyénisége Kreševljanin Juro Ratković (Georgius Radi) volt. Budai kereskedőként első ízben 1547-ben regisztrálták⁹, közvetlenül Boszniából érkezett, ahol már kalmárként tartották szá-

⁶ DAD, Div. not. CVIII, 106'-7 (13. V 1544).

Valamint D. J. Popović: *Prilozi o gradskom ekonomskom stanju naroda u Vojvodini i Srbiji tokom 16. i 17. veka*. Glasnik Istorijskog društva u Novom Sadu, Sr. Karlovci, 1929. 32.

⁷ Uo.

⁸ DAD, Div. canc. CXXXXIII, 108 (5. XI 1648).

⁹ DAD, Div. not. LXXXIV, 150 (15. XI 1517).

mon, úgy, hogy korábban nem volt kapcsolata Belgráddal. 1551-ben bizonyos időt Belgrádban is eltöltött, mégis visszatért Budára, élete nagyobb részét ott töltötte el, s ott is halt meg hirtelen halállal 1569 augusztusában vagy szeptemberének első napjaiban. Mivel honosított dubrovnikinak számított, a raguzai kormány négy nemest és három vagyonos polgárt nevezett ki vagyona gondnokaiul.

[...]

A boszniaiak Budáról a XVI. század végétől kezdődően szorították ki a dubrovnikiakat, akár úgy is, mint a vejeik. Ivan Tomin kijelenti (1594), hogy Marina Pinini örökösnek a gyámjától és a néhai Marko VI. Lukin testamentumának felügyelőjétől ötszáz, míg apósának, Pavónak a hagyatékából kétszáz dukátot kapott.¹⁰ Budán a boszniaiak váltak a dubrovniki patriciusok hitelezőivé is. Például Serafin M. Zamanja a budai bosnyák Mihail Gabrićnál adósodott el.¹¹ Egy dubrovniki Sokočević megbízta a Budán élő boszniait, Marin Lovrejinovot, hogy vegyen át 185 dukátot Voćinban bizonyos Frankovićtól, aki szintén boszniai.¹² Ez a Sokočević Budán üzletelt Zamanjával, és itt vett át 356 tallér értékű árut a valószínűleg szintén boszniai Stjepanović Stojantól azzal, hogy a szarajevói Mihail Gabrielović nevére szóló váltóval fizessen.¹³ Ivan Tomešev (vagy Tomić), a temesvári bosnyák Petrović Tadija unokaöccse, budai kereskedő volt. Ebből levonható a következtetés, hogy a XVI. század végén nemcsak Belgrádból, hanem Temesvárról, a kényelmes kis alföldi fészekből is érkeztek Budára boszniaiak.¹⁴ Számukra keleten Buda ugyanazt jelentette, mint nyugaton Velenec, s nemcsak a pécsi, de a temesvári piac is mindjobban összekapcsolódott a budai kereskedelemmel.

Noha a bosnyák katolikusok részesedése a budai üzleti életben éppen ekkor volt a legnagyobb, a XVII. századból kevés rájuk vonatkozó raguzai adattal rendelkezünk. Talán azért, mert a dubrovnikiak nagymértékben visszahúzódtak Pannóniából, s helyükön teljesebben jutottak kifejezésre a bosnyák muzulmánok. A boszniai katolikusok a dubrovnikiak visszahúzódását követően hozzásimultak a náluknál jóval tehetősebb boszniai mohamedánokhoz. A dubrovnikiak budai kolóniájának széthullási folyamata különösen a XVII. század harmincas éveiben vált erőteljessé, ugyanis a budai beglerbég a bosnyákokat támogatta a dubrovnikiakkal szemben. Üzleti vitáik során a boszniai katolikusok és mohamedánok között választott bíróság döntött. Példának okáért a boszniai Nikola Lukin és apja, Luka, valamint bizonyos Jakov Đurđev a közös üzlettartás ve-

¹⁰ DAD, Div. not. CXXVII, 161'-62 (4. VII 1594).

¹¹ DAD, Mob. ord. XLVI, 22' at (10. XI 1590).

¹² DAD, Proc. not. XXXI, 151 (9. II 1595).

¹³ DAD, Div. for. VIII, 76' (19. XI 1599).

¹⁴ DAD, Div. not. CXXVII, 101-2.

zetése körül Mehmed hadzsival és Beširević hadzsival keletkezett ellentéteik rendezése céljából úgy határoztak, hogy a kiutat a szarajevói Ali Čelebi, budai Omar hadzsi, az üszkübi (szkopjei) Huszein hadzsi, illetve a szarajevói Nikola Nikolić, valamint a Banja Luka-i Bogdan Radić és Stjepan Filipović ítéletétől várják.¹⁵ Raguzában Luka Franković Budán élő boszniaiakat vádolt be, név szerint Boško Petrovot, Pavo Matijint, Ivan Filipovićot, Franja Lukocanovićot (?), Jakov Čurićot, Nikola Lukint, Ilija Radmanovićot és Teodor Šuljkvićot.¹⁶ Szemmel láthatóan egy erős társaságról van szó, hiszen a boszniaiak rákényszerültek a társulásra, hogy útját állják az egymás közötti konkurenciának.

A budai bosnyák Omer hadzsi az Itáliából és Raguzából behozott árucikkek után ni vám megfizetésével adósa maradt a szarajevói katolikusnak, Luka Frankovićnak. Hogy tartozását rendezze, Ivan Đurđev boszniai katolikust bízta meg.¹⁷

M. Kavanjin spalatói kereskedő 1643-ban velencei árut küldött Mustafa Čelebi Morićnak Banja Lukára, azzal, hogy Kavanjanin terhére juttassa el azt Budára. A spalatói kifizette a vámot is, de a budai vevők nem küldték Banja Lukára a pénzt. A spalatói *emin* (jövedelembehajtó – a ford. megj.) nem örült az ilyen üzleteknek.¹⁸ Posztón és egyéb textíliákon kívül Budára Szarajevón keresztül cukrot is küldtek. Giovanni Zanki hitelező 1649 tavaszán Omer hadzsinak két láda cukrot küldött Rusta Beširović által, de ezt a számlát sem rendezték.¹⁹ A boszniai mohamedánok a krétai háború következtében megnehezült szállítás ellenére – a bőrök mellett – szívesen fizettek drága viasszal, lett légyen az akár feldolgozatlan, sárga is. Budáról Osman hadzsi 1648-ban Petar Livuni, 1649-ben pedig Đura Bosanac által küldött új kontingenst, 156 köteg kordovánt és montonint, valamint 26 zsák durvaszálas gyapjút.²⁰

1680-ban bosnyák katolikusok új hulláma árasztotta el Budát, sőt a kis Zombort is.²¹ A negyed évszázadig tartó krétai háború elzárta a boszniaiak előtt a spalatói tengeri kijáratot. A dubrovniki kikötőhöz történő visszatérésüket megelőzően üzleti életterük keleti részei felé orientálódtak. Ekkor jelent meg Prokupljéban, a nagy központban a finom kosovói gyapjú. Buda is ehhez a keleti oldalhoz tartozott.

A boszniai mohamedánokat az 1683-as osztrák–török háború kezdetén említik, de nem mint budai kereskedőket, hanem mint ottomán katonákat. A bosnyák Kider pasa katonáival és két ágyújával kikötött a dunai Tábor-szigeten (1683),

¹⁵ DAD, Div. for. LXXX, 2224 (2. XI 1651).

¹⁶ DAD, Sent. canc. CCIVII, 15 (24. III 1651).

¹⁷ DAD, Div. for. LXXIX, 215 (4. IV 1651).

¹⁸ Č. Čičin-Šain, „Starine JAZU” XLIX (1959), 119, 132.

¹⁹ DAD, Div. for. LXXVIII, 14'-15 (4. VI 1649).

²⁰ Uo. 225-25 (26. X 1650).

²¹ Dokumentumok a Div. for. (115. könyv) és a Div. canc. (215. könyv) sorozatból.

amelyen valószínűleg szláv lakosság élt. A budai harcok idején (1684) a zsidók az Alsóvárosban (Víziváros, Zsidóváros) éltek, s török uraikkal vállvetve harcoltak. Feljegyezték, hogy a zsidók a hatezer janicsárral és szejmennel (gyalogossal) együtt erőteljes ellenállást fejtettek ki.²²

A boszniai katolikusok Budán tartózkodtak a XVIII. század első évtizedeiben is, de erejük megcsappant a XVII. századihoz képest. 1704-ben bizonyos Ilija Bošnjak Budán tartózkodott.²³

A XVII. század első felében megélénkültek a kapcsolatok Belgráddal és Pannónia török területeivel, ami a boszniai vilajet északi vidékeinek élénkebb fejlődését eredményezte.²⁴ Az évszázad második negyedében a boszniaiak kiszorították a dubrovniki kereskedőket Budáról, Pestről, Temesvárról és Zomborból.²⁵ Egyik budai adóst Ivan Jovičićnak hívták. Vezetéknevéből ítélve szerb volt, hazai vagy boszniai.²⁶

*

A XX. század második felének magyar történettudománya érintette a Budán és Pesten működő idegen kereskedők kérdését. Fekete Lajos, a történészek és orientalisták régebbi iskolájának képviselője feldolgozta a kisipar és a kereskedelem kérdéskörét. Ő az ottomán uralom következtében beállt civilizációs változás és fejlődés tézisére támaszkodott. Megemlítette néhány olyan mesterség elnevezését, amely Magyarországon a törökökkel együtt jelent meg, s amely fennmaradt a magyarok körében. A gölöncsérségről azt írta, hogy Magyarországra szerb és boszniai vidékekről került át, s nem Törökországból. Az elismertségnek örvendő török ötvösök rossz munkafeltételeket találtak, mert Pannónia elfoglalt területein sem réz, sem nemesfémek nem voltak. A vas, a réz, az ólom és az ón feldolgozása terén a hódítók új munkamódszereket honosítottak meg. A puskák, a szablyák és a fémből készült lószerszámok kiváló termékeiknek számítottak. A posztógyártás terén a budai zsidók voltak az előfutáraik, s már a törökök bejövetele előtt durva szöveteket és darócot állítottak elő. Értékes a török építészet. Figyelemre méltóak a közigazgatási épületek, a dzsámik, sőt még a gazdasági építmények is, ugyanakkor a lakosság sártapasztású vesszőfonatos házakban él. A követ és a téglát várépítésre tartalékolják. Az első nemzedék

²² N. Berefani: *Historia della guerre d'Europa della comparsa dell'armi ottomani dell'Ungheria l'anno 1683*, parte I., Venezia, 1698. 174. és 179–180.

²³ S. Gavrilović–I. Jakšić: *Izbori o Srbima u Ugarskoj s kraja XVII. i početkom XVIII. veka* I. Beograd, 1987. 868.

²⁴ *Istorija naroda Jugoslavije II.* Beograd, 1960. 550.

²⁵ B. Hrabak: *Iz starije prošlosti IV.* 192.

²⁶ *Dubrovačka arhivska građa III.* 121. No 136.

által meghonosított *bezsztánoknak* (fedett piaci csarnokoknak – a ford. megj.) és egyéb gazdasági objektumoknak az építését később nem támogatták, mert azt nem tette lehetővé az egész Ottomán Birodalomban érzékelhető stagnálás. Az *esznafok* (az európai céhekhez hasonló szerveződések – a ford. megj.) és más kisipari korporációk nem voltak fejlettebbek a Nyugat céheinél.

A kereskedők, úgymond az első időben szemben találták magukat a válsággal. Más keresztény országokban is ez az általános, noha korántsem teljesen pontos vélekedés. A budai piac számára fontos Nyugatra nyíló ablaknak számított Vác és Szolnok. E kérdés tanulmányozásához mértékadónak számítanak az 1570 körüli vámkönyvek. A gabonanemű és a rizs hajón érkezett Szendrő és Belgrád irányából. Bokatius kassai bírora hivatkozva Fekete azt állítja, hogy a budai kereskedésekben 1605-ben néminemű selyemtextília mellett csiricsaré holmik is akadtak, de csak kis mennyiségben. A régi magyar pénz még hosszú ideig használatban maradt. A kereskedők közül többnyire a zsidókra támaszkodtak. A letiport gazdaság az idők múlásával tovább gyengült, s az iparosok és a kereskedők visszatértek a mezőgazdálkodáshoz. A városok közül különösen Pest volt lepusztult állapotban, olyannyira, hogy 1600 körül romvárossá vált, egy rakás kunyhóval.

A pénz a katonai és polgári előljárók kincsesládáiban halmozódott fel, s nem került vissza a termelésbe. Például Tojgun pasa birtokai 1554/55-ben több mint egymillió-százezer akce hasznot hoztak, Oveisz pasa évi jövedelme 1579-ben 910 017 akce, míg utóda, Mehmed Karakaš 1612-ben 860 000 akce jövedelemre tett szert. A budai beglerbégség pénzügyi mérlege negatív volt, ezért a deficitet a Porta fedezte. Sztambul 1559-ben 260 000, 1600-ban 280 000 aranyat küldött, hogy kifizessék a nagyszámú katonaságot. Az egyiptomi kereskedelmi illeték (300 000 forint) évtizedekig Budán kötött ki. A polgári hivatalnokok hatalmas jutalékokat fizettek, csak hogy helyükön maradhassanak. Másfelől a nép szegénysége általános volt. Az elfoglalt városokban, Budán sem, nem volt semmiféle felvirágzás, mint arról a török utazók beszámolnak. A puszkaporrobbanás 1578-ban a földdel tette egyenlővé a város részeit, palotáit, mecseteit, a várból pedig a Dunába hajította az ágyúkat. Gerlach, Ungnad Dávid 1575. évi diplomáciai küldetésének krónikása ezt írja: „Pest silány város, nincs benne semmi látnivaló.” Pestet 1541/42-t követően katonai akciók során többször feldúlták (1600, 1634, 1684).²⁷

Káldi-Nagy Gyula kutatásaiból tudjuk, hogy 1571-ben és 1573-ban a török vámkönyvek adatai szerint Pesten és Budán a kereskedők 60%-a mohamedán, 30%-a keresztény és 10%-a zsidó. A kereskedelmi tőkerészesedés terén már más

²⁷ Fekete L.[ajos]: *Buda and Pest under Turkish rule*. Studia turco-hungarica III. Budapest, 1976. 49–68.

a helyzet. Vámot 500 forint értékű áru után tíz mohamedán, nyolc keresztény és négy zsidó fizetett, 1000 forintnyi érték után két mohamedán és három keresztény, az 1500–2000 forint értékű áru után pedig két mohamedán, tizennégy keresztény és nyolc zsidó. Szemmel láthatóan a mohamedánok kisebb tőkeerővel rendelkeztek. Közöttük a legtekintélyesebbnek Potur Bali számított, budai üzletében kétezer forint értékű áruval bírt. A behozatallal foglalkozó Omer hadzsi 1571 októberében kétezer forint értékű szállítmányt hozott Budára. A városban a legnagyobb tőkeerővel a zsidó Kara Musztafa tevékenykedett, Jahja, a másik zsidó mellett. 1701-ben törökök és szláv mohamedánok nagy mennyiségű búzát szállítottak Budára. Ezek a szláv mohamedánok és a már említett Potur Bali boszniai muzulmánok voltak.²⁸

*

A boszniai katolikusok Pannónia belsejében azokra az ottani katolikus vallású délszláv lakosokra, és valamennyire a ciprusiakra számíthattak, akik a szerbekkel együtt mentek át Magyarországra 1650-ben. Ezekből a što nyelv-változatot beszélő délszlávokból volt már Nyugat-Bácskában, s onnan északra levő falucsoportokban is. Olyan kereszt- és vezetékneveket (többnyire -iéc végződésűeket) használtak, mint a boszniai katolikusok, azonban voltak szokatlan, de mégis -iére végződő vezetéknevek is. A nem szláv helybéli lakosság katolikus rácoznak (szerbeknek) nevezte őket. Nevüket a szászvári és szigeti vámjegyzékek őrizték meg. Ezek az emberek olyan vezetékneveket viseltek, mint Šćepović, Kauliković, Bajković, Benković, Perušić, Malić, Lorencović, Valentović, Haulović, Vicović, Kubović, Kruković, Slahucković, Bartulović, Pehović, Staršić, Palković, Marković stb. Találunk olyan vezetékneveket is, amelyek Hercegovina felé mutatnak, mint például a Pešutović. Tulajdonosaik kiscgazdálkodók voltak, valamint hercegovinai mozgóárusok. Ők azonban, ha csak nem voltak azok famulusai vagy ügynökei, a boszniai katolikusokkal nem barátkoztak, mert üzleti értelemben amazoktól sokkal alacsonyabb szinten helyezkedtek el. Egyformák voltak a pannóniai szlávokkal. Ezeknek sem vezetéknevük, sem személynevük nem utal -jező vagy -ijező dialektusra.

Egy XVIII. század eleji adat húszezer boszniai keresztény Nyugat-Magyarországra költözéséről beszél.²⁹ Ők nem tartoztak a pannóniai szlávokhoz.

²⁸ Káldi-Nagy Gy.[ula]: *The commerce in Pest and Buda*. Studia turco-hungarica I. Budapest, 1974. 31–33.

²⁹ S. Gavrilović–I. Jakšić: *Izbori o Srbima II*. 309–310.

PÉCSETT

Pécsett (Quinque Ecclesiae) az első boszniaiak zbornikiak voltak. A városból a XVI. század negyvenes éveiben ezüstöt, némi aranyat és rezet szállítottak Dubrovnikba. Menet közben útba ejtették Eszéket, hogy viaszt szerezzenek be. A boszniaiak a hatvanas években mentek át a gazdaságilag sokkal fejlődőképesebb Belgrádba és Budára.³⁰ Az első boszniai halálesetét Pécsen 1556-ban jegyezték fel. A néhai Pavo Ljubišić, holmi gyapjúkermékért, halála napjáig adója maradt Ivan Radovnak. Az említett árucikket Stijepa Iv. Bunić követelésére zár alá helyezték. Ivan Radov szintén boszniai kereskedő volt.³¹

Pécsről a XVI. század második felében az ott letelepedett boszniai katolikusok, akárcsak a dubrovnikiak, bőrt és viaszt szállítottak ki. Marin Radov, a Bosznia fővárosában élő testvérével, Gaspar Frankovićyal dolgozott. Nyugat-Magyarországról marhabőrt exportáltak. Egyik szállítmányuk 5559 font sárgaviaszt tartalmazott. Forgótökre raguzai kölcsönök útján tettek szert, amelyeket azután állati eredetű termékekkel egyenlítették ki.³² 1557 tavaszán Pécsett meghalt a boszniai Marin Radov, aki 1571-ben még egy Kabogának ezer tallérral tartozott.³³ Gaspar Frankovićot, minthogy a megboldogul üzlettársa volt, Raguzában hétszáz arany scudo megfizetésére ítélték.³⁴ Marin fő kiviteli terméke a viasz volt.³⁵ Pécsre jöttek bosnyák kereskedők a szlavóniai Pozsegából is.³⁶ A XVI. század végére azonban Pécs üzleti központként mind a dubrovnikiak, mind a boszniaiak számára elveszett. Az utolsók között költöztek át Budára.

A pannóniai kereskedelemnek XVII. század harmincas évekbeli megerősödésével párhuzamosan újra Pécsre jöttek a dubrovnikiak és a boszniaiak. Petar Masareki bari érsek 1632-ben azt írja, hogy Pécsett elkülönül a dubrovniki és a boszniai kolónia, viszont egy boszniai lelkész személyében közös plébánosuk van. A hatszáz janicsáron, gyermekeiken és házuk népén kívül a városban éltek szerbek is, a környéken monostoruk is volt.³⁷

Magyarországon a boszniaiak a XV. században legtávolabbra Pozsonyig jutottak el. Marko Bosanac és testvére, Petar ólmot szállított a Felvidékre, de az úton mindketten a cseh táboríták áldozataivá váltak.³⁸ A XVIII. században Pannóniában gyakori vendégek voltak a balkáni kereskedők. Túlnyomó több-

³⁰ B. Hrabak: *Sirovine Podunavlja*, 64–65.

³¹ DAD, Div. canc. CXLII, 239' (8. I 1537).

³² DAD, Mob. ord. XXXIX, 104-6, 100' (3. IV 1581).

³³ DAD, Sent. canc. CXLII, 73' (12. VI 1577).

³⁴ DAD, Mob. ord. XXXVII, 133' (31. III 1578); Sent. Canc. CXLIII, 37'.

³⁵ DAD, Mob. ord. XXXIX, 109'-10 (3. IV 1581).

³⁶ B. Hrabak: *Slavonska Požega*.

³⁷ B. Hrabak: *Katoličko stanovništvo*, 93.

³⁸ Statni archiv Bratislavy, ed. M. Horvat, t. V, Bratislava, 1976.

ségüket thesszáliai és macedóniai cincárok alkották. A szarajevói kereskedők legnagyobb csoportja huszonhárom főből állt, nem mohamedánok, hanem többségükben szerbek voltak.

TEMESVÁRON ÉS ERDÉLYBEN

A törökök Temesvárt és a Bánság megmaradt részeit a XVI. század közepén foglalták el. A dubrovniki kereskedők, legelőször még Belgrádból, 1562 előtt bekapcsolták kereskedelmi hálózatukba Temesvárt. Ekkor a belgrádi *emin* arra kényszerítette őket, hogy a Temesvárra, Budára és Magyarország egyéb helyeire szállított áru után különvámot (*küümürük*, *ćumuruk*) fizessenek. Lehet, hogy a Belgrádban élő raguzaiaknak ekkoriban már boltjaik voltak a Temes menti városban. Az ottani dubrovnikiak szoros kapcsolatban álltak Belgráddal, hiszen e városon keresztül küldték a nyersanyagot Itáliába, és kapták a nyugati manufaktúrák termékeit. Ha megbetegedtek, szívesen tértek vissza Belgrádba, s volt, aki ott is halt meg. Azok a raguzaiak, akiknek sikerült üzletileg megerősödniük, Belgrádban is nyitottak boltot, s így, fiataljaik segítségével mindkét városban kereskedhettek. A Belgrádban élő dubrovnikiak gyakran váltak a temesváriak hitelezőivé, de egy esetben (1590-ben) Mato Radov adott Belgrádban élő dubrovnikinak kölcsönt. Természetesen szó sincs itt készpénzkölcsönzésről, annál inkább hitelbe adott állatbőrökről.

Amit elmondtunk a dubrovnikiakról, az érvényes a boszniaikra is. Temesvárott a XVI. század hetvenes éveiben említik őket. Tomaš Matijević 1578 előtt adósa volt a dubrovniki Mato Radovnak és Andra Tomaševnak 40 330 akcséval, ami tetemes összegnek számított.³⁹ Tomaš nagyon lendületes kereskedő volt. Nikola Cvjetkov felhatalmazójaként a Belgrádban élő dubrovniki Matko Đurđevićyal Ivan Morovićtól 1576-ban 2041 dukát kölcsönt vett fel egyéves törlesztési időre. A hitelezőnek ökörbőrt szállítottak kötegenként tíz és fél dukátért – egy-egy köteg tíz ökör bőréből állt.⁴⁰ A boszniai és hercegovinai legények a hetvenes években általában négy évre szegődtek el. Bizonyos Marko a principálisától harminc dukát végkielégítést kapott. Gazdája, Benard Pav. Jelić mindenesetre szintén boszniai volt.⁴¹ 1573. november dereka előtt meghalt a hercegovinai Uskopljéból származó Radoslav Vukočević.⁴² Nem tartozott a katolikus csapathoz, a Bánságba még valószínűleg gyermekként érkezett.

³⁹ DAD, Mob. ord. XXXVII, 219.

⁴⁰ *Dubrovačka arhivska građa*, II 313. – Tomašnak volt ökörbőre Anconában, de tartozása miatt átengedte egy Sorkočevićnak; a bőrök átlagban tizenhat és fél raguzai fontot nyomtak (DAD, Div. not. CXX, 115 [2. XI 1576]).

⁴¹ Uo. 153. No 204.

⁴² Uo. 36. No 38.

1582-ben kiadták Tomas Matković temesvári kereskedő részére az Antun Gučetić számlájának zárolására vonatkozó határozatot.⁴³ A Temesváron élő dubrovnikai kereskedő egyes deponált áruiról összeállított jelentést tanúként aláírta a szarajevói Nikola Bosanac is.⁴⁴ Egy Bosanac korábban famulus volt Temesváron.⁴⁵ 1582 januárjából hosszú névsor maradt fenn a temesvári katolikus kereskedőkről: Natal M. Saraka, Tomas Matković, Andrija Cakara, Grgur Nikolić, Pavo Matković, Vincenzo Mihačević, Bernar Jelić, Marko Nikolov, Stjepan Janković, Đuro Nikolić, Ilija Vlahušić, Jakov Pavlović, Stjepan Martinović, Stjepan Paskalović, Pavao Đurđević, Đuro Dimitrov, Đuro Matijević és Martin Nikolić. Összesen huszonegyen voltak, de nem kerültek fel valamennyien a listára.⁴⁶

Rado Grgurović temesvári bosnyák kereskedő a pénzt és a portékát az ismert velencei Pizzani-Tiepolo bankon keresztül a dubrovnikai Bernard Nalješković közreműködésével kapta a temesvári bosnyák, Tomas Matijević számlájára. Egy alkalommal 1018 velencei dukátot kapott, amiből 1008 járt Grgur Bosanac özvegyének, Pavának, aki maga is Temesvároton kereskedett a Szent Apostolokról elnevezett városrészben.⁴⁷ Tomas Matković temesvári kereskedő üzleti kapcsolatban állt Pavo Radovinnal „Boszniából” (Szarajevó), az ő közvetítésével kapta az itáliai árut. 1583 áprilisában valami nem lehetett rendben, mert Pavo azt követelte, hogy foglalják le Vlah Lukinnak a raguzai vámon visszatartott áruját.⁴⁸ A bosnyák mohamedán Osman Čelebitől marhabőrt adott el nyelven beszélő kereskedőknek. Valamilyen visszaélés folytán 1583 szeptemberében a raguzai kormány elrendelte, hogy Osmannal szakítsák meg az ügyleteket.⁴⁹

A XVI. század utolsó évtizedében a bosnyák kereskedők legeredményesebben Temesváron tevékenykedtek. Úgy látszik, hogy forgalmukra a spalatói kikötő megnyitása jótékony hatással volt. A legtöbb dokumentum Tadija Petrovićra vonatkozik, társa, Raja Matković mindenestre szintén boszniai volt.⁵⁰ Tadiját 1591-ben Ivan Tomašević felhatalmazta, hogy hajtsa be adósaitól a tartozásokat.⁵¹ A tartozások nagyobb üzletmenetre utalnak. Grgur és Pavo Nikolić szintén Temesváron élő boszniaiak voltak.⁵² Matko Radov Temesváron élő raguzai 1592-ben nyolc évre felfogadta Ivan Nikolić temesvári bosnyákot az egyik

⁴³ DAD, Div. canc. CLXVIII, 50 (23. VI 1581).

⁴⁴ DAD, Div. canc. CXLIX, 45 at (26. II 1582).

⁴⁵ B. Hrabak: *Sirovine Podunavlja*, 91 (17. XII 1582).

⁴⁶ E. Fermendžin: *Acta Bosnae*, 314.

⁴⁷ DAD, Proc. not. XXVII, 8 (24. I 1584).

⁴⁸ DAD, Div. canc. CLXX, 117' (30. IV 1583).

⁴⁹ *Dubrovačka arhivska građa II*. 157. No 312.

⁵⁰ B. Harabak: *Sirovine Podunavlja*, 64–65.

⁵¹ DAD, Proc. not. XXVII, 8 (24. I 1584).

⁵² DAD, Fiv. not. CXXIII, 30 (17. X 1584), Div. canc. CLXXXI, 49'-96 (19. VIII 1592).

trnovicai famulusa mellé kereskedőlegénynek.⁵³ Tadija Petrović kötelezvényt írt alá, hogy Matković üzlettársa lányának, Marijának ezer dukát hozományt fog adni azon a címen, hogy unokaöccse, Ivan Tomašević feleségül fogja venni Mariját. A hozományt Raja Matković házában kívánták összeállítani 150 scudóból és harminchat darab kelméből. A kötelezvény tanúi Nikola Petrović, Nikola Marinov presbiter, Matko Nalješković, Frana Matkov, Mato Radov és Marin Nikolić voltak – a többségük dubrovniki.⁵⁴

A hosszú osztrák–török háború (1593–1606) nem érintette a Temesváron élő dubrovniki és boszniai kereskedőket, valószínűleg azért, mert a török hadak szokás szerint Belgrádban teleltek. A háború előtt Szarajevón keresztül néhány külföldi átment kereskedni Temesvárra. Közéjük tartozott a francia Antoine Osvansi is, aki addig Szarajevóban élt, és egy olovói társával tartott fenn házat és boltot. 1588-ban eladta vagyonát társának, majd két év múlva fivérével, Michellel átköltözött Temesvárra⁵⁵, amely már a spalatói kikötő megnyitása előtt is vonzóbb volt Szarajevónál. 1592 után Temesvárról is voltak átköltözők Belgrádba, de üzleteiket megtartották, és az áru eladását famulusokra bízta. Ezért Temesváron volt példa a famulusok átvételére is. E legények egyike Petar Mihailović, őt hat esztendőre fogadták fel, meglehetősen nagy, negyvennyolc dukátos végkielégítéssel.⁵⁶ Temesvári bosnyákokról szóló XVII. századi adatunk igen kevés van. A boszniaiak többsége Belgrádba vagy Budára telepedett át. Egy Belgrádban élő boszniai Pancsován és Temesváron kötött üzleteket. Viaszt és egyéb állati eredetű termékeket vett a boszniai Luka Miriztól és Matija Đelától.⁵⁷

*

A temesvári kereskedők Erdélyben is működtek. A Boszniából és Hercegovinából érkező emberek tekintetében itt kissé más volt a helyzet. Ők jóval Temesvár török kézre jutása előtt, még a XV. századi magyar állam idején idekerültek. A Hercegovicok egyik ága áttelepült Magyarországra, és Erdélyben telepedett le. A dinasztia egyik tagja, Nikola Hercegović, Erdélyben a XVI. század közepén még élt. Számára Gavrilović szerzetes minden esztendőben alamizsnát gyűjtött. E tevékenységéhez Belgrádban 1549 januárjában kapott engedélyt.⁵⁸

⁵³ DAD, Div. canc. CLXXXI, 45'–46 (18. VIII 1592).

⁵⁴ DAD, Div. not. CXXXVI, 76'–78 (18. I 1593).

⁵⁵ DAD, Div. canc. CLXXVI, 64–65 (14. VI 1590).

⁵⁶ DAD, Div. not. CXXVIII, 67' (31. X 1545).

⁵⁷ DAD, Div. for. LXIII, 68', 76'.

⁵⁸ DAD, Cons. rog. XLVIII, 235 (18. I 1549).

A raguzai kormány 1573-ban és 1576-ban Nikola régi letéteinek egy részét kifizette örököseinek.⁵⁹

Erdélybe a dubrovnikiakat és a boszniaiakat a sok természeti kincs (színes-fémek, só) csábította. Stjepan Raosalić a hercegovinai vlah *katunból* (hegyvidéki pásztortelepről – a ford. megj.), Žurovićból származott, Erdélyben halt meg 1552-ben. Teljes ingó és ingatlan vagyonát fivérei – mindössze ötven dukátért – átruházták Andra Mat. Žuho belgrádi kereskedőre.⁶⁰ Ennek a hercegovinainak megérthető a sorsa: Erdélybe egy dubrovniki kereskedő famulusaként érkezett, önállósodását követően sóval kereskedett, ami először Szendrőre ment, majd az egész balkáni térségbe eljutott. Leszármazottai, ha voltak, átköltöztek Belgrádba. A raguzai kormány az erdélyi politikai ügyekről belgrádi és szendrői kereskedői útján értesült.⁶¹ 1572 szeptemberében Erdélyben élt a korábban még Belgrádban kereskedő, Martin A. Žuho is, ő a raguzai köztársaság számára zsoldosokat toborzott Erdélyben és Havasalföldön.⁶² 1590 júniusában Vincenzo Bošković Gyulafehérváron bonyolította üzleteit.⁶³ 1591 előtt a belgrádi–temesvári Tomas Petrović boszniaiakból álló társasága – Velencével teremtve kapcsolatot – két fivérével együtt Gyulafehérváron működött.⁶⁴

Csorba Béla fordítása

⁵⁹ DAD, Cons. rog. LXIII, 30', 240 (25. VII 1576).

⁶⁰ DAD, Div. not. CXII, 28' (31. II 1552). Proc. not. II, 250 (belgrádi kereskedők kijelölése az örökösök gyámjaiul).

⁶¹ *Dubrovačka arhivska građa I.*, 82, No 160 (11. IV 1557).

⁶² Uo. II. 22 és 23.

⁶³ Uo. 226 és 23.

⁶⁴ Uo. 267–68.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Viktorija Aladžić egyetemi docens,
Újvidéki Egyetem, Építőmérnöki Kar, Szabadka

Dr. Barcsi Tamás egyetemi adjunktus,
Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar, Pécs

Beszédes Árpád egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem,
Állam- és Jogtudományi Kar, Nemzetközi és Európa Jogi Tanszék, Szeged

Csorba Béla főlektor, Újvidéki Egyetem,
BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék

Dudás Attila magiszter, egyetemi tanársegéd, Újvidéki Egyetem,
Jogtudományi Kar, Polgári Jogi Tanszék, Újvidék

Gruber Enikő doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem,
BTK, Művelődéstörténeti Tanszék, Budapest

Guzsvány Szandra egyetemi hallgató,
Újvidéki Egyetem, Természettudományi–Matematikai Kar,
Matematika és Informatika Tanszék, Újvidék

Bogumil Hrabak (1927–2010)

Dr. Káich Katalin professor emeritus, Szabadka

Kocsis Árpád újságíró, Magyar Szó, Újvidék

Kónya Sándor tanár, Vegyészeti–Élelmiszeripari Középiskola, Csóka

Lajkó Brigitta egyetemi hallgató, Szegedi Tudományegyetem,
JGYPK, Alkalmazott Társadalomismereti Tanszék, Szeged

Lovra Éva egyetemi hallgató, Újvidéki Egyetem,
Építőmérnöki Kar, Városrendezési Tanszék, Szabadka

Major Nándor író, Újvidék

Dr. Máté Emese főiskolai tanár, Szakosított Óvóképző Főiskola, Szabadka

Dr. Mészáros Zoltán levéltáros, történelemtanár, Szabadkai Történelmi
Levéltár, Kosztolányi Dezső Tehetséggyakornok Gimnázium, Szabadka

Móra Regina magyartanár, Politechnikai Középiskola, Szabadka

Pál-Lukács Zsófia doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem,
BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Pécs

Steiner Dóra doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Filozófia Tanszék,
Filozófia Doktori Iskola, Pécs

Tamás Ágnes doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem,
BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged

Törteli Telek Márta magiszter, osztálytanító,
Jovan Jovanović Zmaj Iskola, Martonos

Urbán Viola egyetemi hallgató,
Újvidéki Egyetem, Építőmérnöki Kar, Szabadka

TÁJÉKOZTATÓ

Kérjük szerzőinket, hogy a *Létünk*be szánt írásaikat elektronikus formában: doc. formátumban juttassák el szerkesztőségünk (letunk@forumliber.rs) vagy a főszerkesztő címére (erikazambo@eunet.rs); mágneslemezen vagy e-mailben, csatolt fájlként. Tanulmányaikhoz rövid, magyar nyelvű tartalmi összefoglalót, illetve legalább öt kulcsszót illesszenek.

A beérkezett tanulmányokat lektoráltatjuk. A további kapcsolattartás megkönnyítése érdekében (külön mellékletben) tüntessék fel elérhetőségüket: postai és e-mail címüket, telefonszámukat és (a szerzői névsorba) személyes adataikat: akadémiai fokozat(ok), család- és utónév, beosztás(ok), munkahely(ek), helység(ek).

A tanulmányok és az ábrák szövegében egyaránt Times New Roman betűtípust alkalmazunk. A cikkek szövegének betűmérete 12 pontos; a táblázatok és a különféle ábrák (valamint az esetleges lábjegyzetek és az irodalomjegyzék) esetében 10 pontos. Kérjük, hogy a szövegszerkesztés során kerüljék a felesleges technikai eljárásokat (pl. tabulátorok és betűközök alkalmazása a térközök kialakításában: helyettük a behúzás, illetve a táblázatok használatát ajánljuk). A táblázatok szerkesztésekor vegyék figyelembe kiadványunk eddigi gyakorlatát, mintáit és a rendelkezésre álló laptükör méretét. Kérjük a szerzőket, hogy az ábrákat, diagramokat ne illesszék a szövegtestbe, hanem mellékletként, a beillesztés helyének pontos jelölésével küldjék el.

A sorok száma másfeles sorközzel oldalanként legfeljebb harminc. A szövegben ne szerepeljenek indokolatlan sorkihagyások. A szerző neve (normál betűtípus) és a dolgozat címe (**FÉLKÖVÉR NAGYBETŰ**) a szöveg elején áll középzárt helyzetben. A dolgozatnak a tudományos jelzet, illetve az angol nyelvű cím beillesztése miatt nem lehet egysorosnál hosszabb főcíme, s kérjük szerzőinket, hogy mellőzzék az alcímeket. A közcímek írásmódja: NAGYBETŰ. A szövegeket – indokolt esetben – a decimális rendszer segítségével tagolhatják (a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztett arab számokkal: 1., 2., 1.1., 1.2. etc.). A *Szemle* rovatban közölt recenziókhoz és ismertetőkhöz nem járul összefoglaló és kulcsszavak sem. Könyvrecenzióknál az ismertetett könyv adatait az első bekezdésben közöljük. A konferenciabeszámolók esetében a szövege egész tájékoztat a rendezvény jellegéről, adatairól. A szövegen belül a *könyv- és kiadványcímeket dőlt (italic) betűvel* emeljük ki. Semmilyen más kiemelés nem alkalmazunk. A szövegközi hivatkozásokat zárójelbe tesszük (a teljes leírást a tanulmány végén közölt irodalomjegyzék tartalmazza). A szövegközi hivatkozások formája a következőképp alakul; teljes mű esetén:

(IMRE 1996), annak egy részlete esetén: (IMRE 1996: 33–40). Többkötetes mű esetében: (GYÖRFFY 1.: 37–159). Adott szerzőtől felhasznált több, azonos évből származó mű esetén: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

A tanulmány végén megadott irodalomjegyzék szorítkozzon a hivatkozott szakirodalomra a következő lehetséges formákban:

IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen

HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.

CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.

KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest

A közismert és a szerző által gyakran hivatkozott kiadványoknak széles körben elterjedt rövidítéseit is használhatják: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. Az egyes szakirodalmi tételek betűrend, azonos szerző munkáin belül pedig időrend szerint követik egymást.

Kérjük a szerzőket, hogy végjegyzeteket egyáltalán ne, lábjegyzeteket is csak indokolt esetekben alkalmazzanak. A lábjegyzetek ne tartalmazzanak szakirodalmi hivatkozásokat!

A szerkesztőség

INFORMACIJA

Mole se autori da svoje tekstove koje nameravaju objaviti u časopisu *Létünk*, dostave uredništvu (letunk@forumliber.rs) u formatu doc. ili na elektronsku adresu glavnog urednika (erikazambo@eunet.rs) na disketi ili kao atačment. Uz rad treba dostaviti kratak rezime na mađarskom jeziku i najmanje pet ključnih reči.

Prispeli radovi se lektorišu. U interesu lakše komunikacije sa autorima molimo da se (u posebnom prilogu) naznači: poštanska i e-mail adresa, broj telefona i lični podaci: akademska titula, prezime i ime, zvanje, radno mesto i sedište.

U tekstu studije i tekstualnom delu slike se podjednako koristi font Times New Roman. Veličina fonta u tekstualnom delu je 12, dok je u tabelama, u natpisima slika (kao i u eventualnim fusnotama i literaturi) 10. Molimo da se prilikom uređivanja teksta zanemare tehnički postupci (npr. tabulator i upotreba razmaka među slovima, umesto toga preporučuje se korišćenje uvlačenja ili upotreba tabele). Kod uređivanja tabele treba uzeti u obzir dosadašnju praksu, obrasce i način preloma našeg časopisa. Mole se autori, da slike, dijagrame ne ugrađuju u tekst, već da ih pošalju kao priloge uz tačno obeležavanje mesta gde se oni trebaju umetnuti.

Broj redova po strani može biti najviše 30, uz prored od 1,5. U tekstu ne treba da bude suvišnog preskakanja redova. Ime autora (ispisana fontom Normal) i naslov rada (**BOLDOVANIM VERZALOM**) stoji na početku teksta, centrirano. Rad, zbog naučnog obeležja, odnosno zbog ubacivanja naslova na engleskom, ne može imati glavni naslov duži od jednog reda a mole se autori da ne koriste podnaslove. Naslovi odeljaka u radu se pišu VELIKIM SLOVIMA. Tekstovi se zbog preglednosti mogu raščlaniti decimalnim sistemom (na početku pasusa koji otvara odeljak treba upisati arapske brojeve: 1., 2., 1.1., 1.2. itd.). Uz recenzije i prikaze koji će se objaviti u odeljku pod nazivom Prikazi ne idu ni recenzije niti ključne reči. Kod recenzija podaci prikazane knjige se daju u prvom pasusu. U slučaju kada se vrši prikaz naučnog skupa, ceo tekst upućuje na odlike i podatke konferencije. U okviru samog teksta *naslovi knjiga i izdanja* se ističu *italikom*. Nikakvi drugi načini isticanja se ne koriste. Pozivanje na literaturu se u tekstu stavlja u zagradu (potpuni opis se daje na kraju rada u okviru spiska literature). Forma pozivanja na literaturu u tekstu je sledeća: u slučaju celokupnog dela: (IMRE 1996), kada se poziva samo na delove (IMRE 1996: 33–40). Ukoliko se radi o izdanju u više tomova (GYÖRFFY 1.: 37–159). U slučaju kada se pozivate na dela istog autora izdatih iste godine: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

Na kraju rada spisak literature treba da sadrži samo ona stručna dela na koje se autor poziva u svom radu, i to u sledećoj formi:

- IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen
- HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.
- CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.
- KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest

Mogu se upotrebiti i skraćenice za dela koja su opšte poznata ili na koje se autor često poziva: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kézi-szótár) itd. U okviru literature dela treba da su poredana prema azbučnom redu autora, a u slučaju istog autora po hronološkom redu.

Mole se autori, da beleške na kraju rada uopšte ne koriste, a fusnote samo u slučajevima kada je neophodno. Fusnote ne treba da sadrže pozivanje na literaturu!

Uredništvo

STYLE SHEET

Authors are requested to send their papers to *Létünk* in electronic form: they should be in doc. format addressed to the Editorial Office (letunk@forumlibers.rs) or to the general editor's address (erikazambo@eunet.rs) on a compact disk or in e-mail as an attached file. There should be a short summary of the contents in Hungarian and at least five keywords.

The studies submitted will be edited linguistically and proofread. Please indicate your name and address for further contact: address, e-mail address, telephone number, and other personal data (in the line of the author's name): academic degree, surname and last name, status, workplace.

We use Times New Roman type in the studies and diagrams (pictures, illustrations, figures). The font size of the main text is 12. For tables, schemes and diagrams (footnotes, bibliography) font size 10 is required. Do avoid any unnecessary technical procedures (using tabulators and space in formatting; instead, we suggest using indents and tables). Regarding tables, please notice the usual practice in the quarterly. Avoid inserting diagrams into the text; send them as attachments, marking the place of insertion.

The number of lines is 30 (at most) in a page, with 1.5 line spacing. There should be no extra spacing between the lines. The author's name (normal type) and the title of the study are (**BOLD UPPER CASE**) in front of the text in the centre. Due to the inclusion of the academic title and the English title of the study, the main title cannot be longer than one line. Authors are also requested to avoid subtitles. Titles are printed in UPPER CASE. If so required, the text can be divided using the decimal system (with Arabic numerals 1.2., 1.1., 1.2. etc. inserted in front of the paragraph). Reviews and information published in the *Review* column do not have a summary or keywords. In case of a book review, the data on the book should be provided in the first paragraph. In reporting a conference, the text should give general information about the program. In the text, the *title of books and publications* should be printed in *italics*. The reference in the text is in brackets (the full description should be given at the end of the text in the Bibliography). The form of the reference is the following: in case of a whole book: (IMRE 1996); in case of a part of the book: (IMRE 1996: 33-40); in case of a book consisting of more than one volume: (GYÖRFFY 1.: 37-159); using several publications by a certain author published in the same year: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

The Bibliography at the end of the study should only concern the literature referred to in the article, and should be in the following forms:

- IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. Századi epikánkban*. Debrecen
- HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedi-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.
- CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.
- KÁZMÉR Miklós–VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások II. Névtudományi konferencia*. Budapest, 1969. NytudÉrt. 70. Budapest

Common abbreviations of well-known publications can also be used: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNY (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. The items in the Bibliography should be listed in alphabetical order; in case of multiple works by the same author, the items should be in chronological order.

Authors are requested not to use endnotes; footnotes can be used only in justified instances. The footnotes should not enclose the reference.

Editorial office

A KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

A LÁGY SZÁMÍTÁSI MÓDSZEREK ELSŐ ÖT ÉVTIZEDE

A KÖLTÉSZET MINT IMA. DSIDA JENŐ APOKRIF EVANGÉLIUMA

AZ IDŐBEN MEGJELENŐ MONOGRÁFIA. MILAN MAĐAREV:
TEATAR POKRETA JOŽEFA NAĐA

A 10. VAJDASÁGI MAGYAR TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI
KONFERENCIA